

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Державна установа «Інститут регіональних досліджень
імені М. Долишнього НАН України»

СТРАТЕГІЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ТИПІВ ТЕРИТОРІЙ:
потенціал та ризики розвитку

Науково-аналітична доповідь

Львів – 2022

Стратегічне оцінювання функціональних типів територій: потенціал та ризики розвитку: науково-аналітична доповідь / за наук. ред. Ірини Сторонянської. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. Долишнього НАН України». 2021. 114 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»)

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-617-14-0038-2 (електронне видання)

Науково-аналітична доповідь присвячена питанням стратегічного оцінювання функціональних типів територій в контексті сучасних викликів соціально-економічного розвитку в Україні. Зокрема висвітлено питання зміни демографічної ситуації в регіонах України під впливом війни, систематизовано загрози та ключові пріоритети розвитку в розрізі груп сільських територій, обґрунтовано методичний підхід до ідентифікації земельних активів на основі систематичної актуалізації нормативної та експертної грошової оцінки земельних активів у режимі запровадження он-лайн функціоналу в Державному земельному кадастрі на базі технології Blockchain. Здійснено критичну оцінку індустріальних парків та вільних економічних зон як інструментів формування регіональних полюсів зростання.

Представлені у доповіді результати досліджень відображають особливості розвитку територій різних функціональних типів в Україні, спрямовані на оцінювання основних проблем їх функціонування та визначення інструментів, які б сприяли їх нівелюванню, акцентують на викликах і ризиках територій України, які повинні бути враховані при формуванні механізмів підтримки та стимулювання їх розвитку на сучасному етапі та на етапі відбудови України.

Для представників органів влади та місцевого самоврядування, науковців, дослідників проблем регіонального розвитку на основі стимулювання функціональних типів територій.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор Шульц С.Л.

доктор економічних наук, професор Копилук О. І.

Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» (Протокол №9 від 14.12.2022 р.)

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. Особливості реалізації регіональної політики ЄС в контексті сучасних викликів та ризиків	6
2. Нова регіональна політика України: інструментарій та напрямки реагування в умовах сучасних викликів	15
3. Територіальний вимір демографічного розвитку України в умовах війни	22
4. Методичні основи ідентифікації земельних активів у контексті сталого розвитку функціональних типів територій	34
5. Ризики соціально-економічного розвитку сільських територій України в умовах російської збройної агресії	48
6. Регіональні полюси зростання: суть та інструменти	67
7. Спеціальні економічні зони (СЕЗ) як інструмент стимулювання місцевого економічного розвитку	74
8. Розвиток зон впливу міжнародних транспортних коридорів: аналіз проблем та перспектив	83

ВСТУП

Досвід нової регіональної політики ЄС у плані згуртування країн та регіонів, регулювання розвитку проблемних територій, активізації транскордонного співробітництва, підвищення конкурентоспроможності територій є важливим для України, яка, з однієї сторони, зіткнулась з невидимим раніше викликом ведення війни з РФ та боротьби з її руйнуючим впливом на економіку, інфраструктуру, а з іншої – отримала за таких умов статус кандидата на члени ЄС, а, отже, зробила важливий крок до членства ЄС.

В останні роки зроблено чимало кроків спрямованих на зближення регіональних політики ЄС та України, що відобразилось у наступному:

- Відбулась синхронізації планування періодів розвитку ЄС та України: аналогічно до семирічних фінансових планів ЄС в Україні прийнята Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональні стратегії розвитку та стратегії розвитку територіальних громад на семирічний періоди. Відповідно до цілей політики згуртування ЄС стратегічною метою державної регіональної політики України до 2027 року визначено розвиток та єдність орієнтовані на людину – гідне життя у згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній, демократичній країні, а ціллю номер 1-формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах .
- На відміну від практики патерналізму і простого перерозподілу фінансових ресурсів між багатшими та біднішими територіями, європейська практика засвідчила ефективність реалізації регіональної політики на основі стимулювання розвитку функціональних типів територій, що спрямований на виявлення активів територій та включення їх ендегенного потенціалу в процеси розвитку. Аналогічно у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки України вперше було виділено функціональні типи територій: сільські території у несприятливих умовах, прикордонні території у несприятливих умовах, території, що потребують економічної реструктуризації (старопромислові території, мономіста), території з обмеженням розвитку (гірські, природно-заповідні території), регіональні полюси економічного зростання, зони впливу міжнародних транспортних коридорів, макрорегіон “Азов-Чорне море” та ін. Такий підхід за аналогом регіональної політики ЄС дозволяє посилити координацію між регіональною політикою та стимулюванням інвестиційної та інноваційної діяльності на рівні інтеграційних угруповань.
- Аналогічно до створення та функціонування у Європейському просторі структурних фондів, які є основним фінансовим інструментом формування регіональної політики ЄС, основними принципами функціонування яких є принципи субсидіарності та принцип компліментарності (згідно з якими кошти структурних фондів лише доповнюють національні та місцеві фонди), в Україні створено Державний фонд регіонального розвитку(ДФРР), обсяги якого залежать від обсягу доходів загального фонду Державного бюджету України та використовується на фінансування проектів місцевого розвитку.
- Відповідно до європейських практик в Україні реалізується реформа децентралізації з орієнтацією на ендегенний розвиток територій та зміною системи управління - замість традиційного підходу «зверху» до «низу» перехід до багаторівневого управління та перерозподіл функцій між рівнями управління.

Війна в Україні створила нові виклики та ризики розвитку регіонів, що призвело до необхідності розробки нової типології територій попри існування виділених у Стратегії функціональних типів територій. В липні 2022 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики

відновлення регіонів і територій» було визначено нові функціональні типи територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. Хоча ця типологія здійснена з акцентом на безпеку, однак у ній вже є ознаки спрямовані на відновлення та економічне зростання територій - виділення полюсів зростання, узагальнення проблемних територій, як таких, розвиток яких зумовлений особливими умовами.

Водночас такі законодавчі зміни у типології територій потребують перегляду існуючої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональних стратегій розвитку та низки інших законів. Концентрація фінансових ресурсів на відновленні територій є першочерговим завданням держави, водночас не можна нівелювати питання стимулювання та фінансового забезпечення розвитку інших функціональних типів територій, які характеризуються особливими потребами, зокрема гірських, сільських тощо.

В цьому контексті актуалізується питання стратегічного оцінювання функціональних типів територій через призму виявлення потенціалу та ризиків їх розвитку у воєнний та повоєнний період.

Представлені у доповіді результати досліджень відображають особливості розвитку територій різних функціональних типів в Україні, спрямовані на оцінювання основних проблем їх функціонування та визначення інструментів, які б сприяли їх нівелюванню, акцентують на викликах і ризиках територій України, які повинні бути враховані при формуванні механізмів підтримки та стимулювання їх розвитку на сучасному етапі та на етапі відбудови України.

Науково-аналітична доповідь виконана в рамках науково-дослідної роботи «Механізми розвитку функціональних типів територій в умовах реалізації нової регіональної політики» під керівництвом д.е.н., проф. Сторонянської І. З.

Доповідь підготовлена науковими співробітниками ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. Долишнього НАН України»:

Сторонянська І. З., д.е.н., проф. (наукова редакція, п. 2, 4, 7),

Беновська Л. Я., к.е.н., с.д. (п. 1, 2),

Дуб А. Р., к.е.н., доц. (п. 6),

Залуцький І. Р., к.е.н., с.н.с. (п. 4),

Калат Я. Я., к.е.н., н.с. (п. 8),

Ключник Л. В., PhD, м.н.с. (п. 5),

Патицька Х. О., к.е.н., с.н.с. (п. 5, 7),

Припула Х. М., д.е.н., с.н.с. (п. 8),

Теслюк Р. Т., к.г.н., с.н.с. (п. 3).

1. Особливості реалізації регіональної політики ЄС в контексті сучасних викликів та ризиків

Не зважаючи на перманентне існування проблем пов'язаних з нерівномірністю соціально-економічного розвитку територій України, дезінтегрованою її економічного та суспільного просторів, необхідністю стимулювання територій з порівняно нижчим потенціалом зростання (сільські, гірські, мономіста тощо), регіональна політика в Україні є явищем достатньо новим. Її активне включення в систему інститутів державного управління значною мірою пов'язане з спонуканням та підтримкою з боку партнерів країн ЄС, США. Ба більше, в межах Угоди про асоціацію України з ЄС (повна назва — Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони) чітко означено напрямки та кроки, які Україна зобов'язується реалізувати в контексті становлення регіональної політики на державному та регіональному рівнях. Адміністративно-фінансова децентралізація стала логічним завершенням радянської моделі патерналістського розвитку територій та громад і створила підвалини для орієнтування на власну ініціативу і відповідальність, а також ефективне використання ендегенного потенціалу регіонів та громад. Водночас імплементація цієї реформи загострила низку проблем регіонального розвитку та навіть спровокувала появу нових, що обумовлює доцільність поглибленого вивчення та врахування досвіду децентралізованого управління регіональним розвитком на рівні ЄС та вироблення підходів до його імплементації в Україні.

Первинно мету регіональної політики ЄС, яку називають політикою згуртування, було визначено як – сприяння гармонійному соціально-економічному розвитку Європейського Союзу та його країн-членів¹. Політика базується на політичному принципі солідарності багатших країн і регіонів із біднішими країнами і регіонами, а також на економічному принципі, згідно з яким нижчі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках і регіонах, або країнах і регіонах з високим рівнем безробіття є втратою сукупного потенціалу Європейського Союзу².

До початкових пріоритетів регіональної політики ЄС було віднесено підтримку регіонів зі складними природно-кліматичними умовами та демографічною ситуацією, з високим рівнем безробіття, що переживали промисловий перехід, сільських територій, неблагополучних міських районів та найвіддаленіших регіонів. Однак, надалі механізм регіональної політики ЄС поширились на проблеми викликані впливом глобалізації, міграції, бідності та відсутності інновацій, змін клімату, енергетичного переходу та забруднення навколишнього середовища, які притаманні регіонам в усіх країнах ЄС, а не лише менш розвинених. Проведений аналіз розподілу фінансування з структурних фондів ЄС засвідчує, що в першій десятці країн з найвищими обсягами асигнувань на період 2021-2027 рр. є такі країни як Німеччина, Франція, Італія, які характеризуються порівняно вищим рівнем ВВП на одного мешканця (рис. 1.1).

¹ Прокопчук О, Ковальчук О, Усик Т. Європейська політика згуртування: концептуальні засади, імперативи для України. Економіка та суспільство. 2021. № 26.

² Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом. URL:

https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf

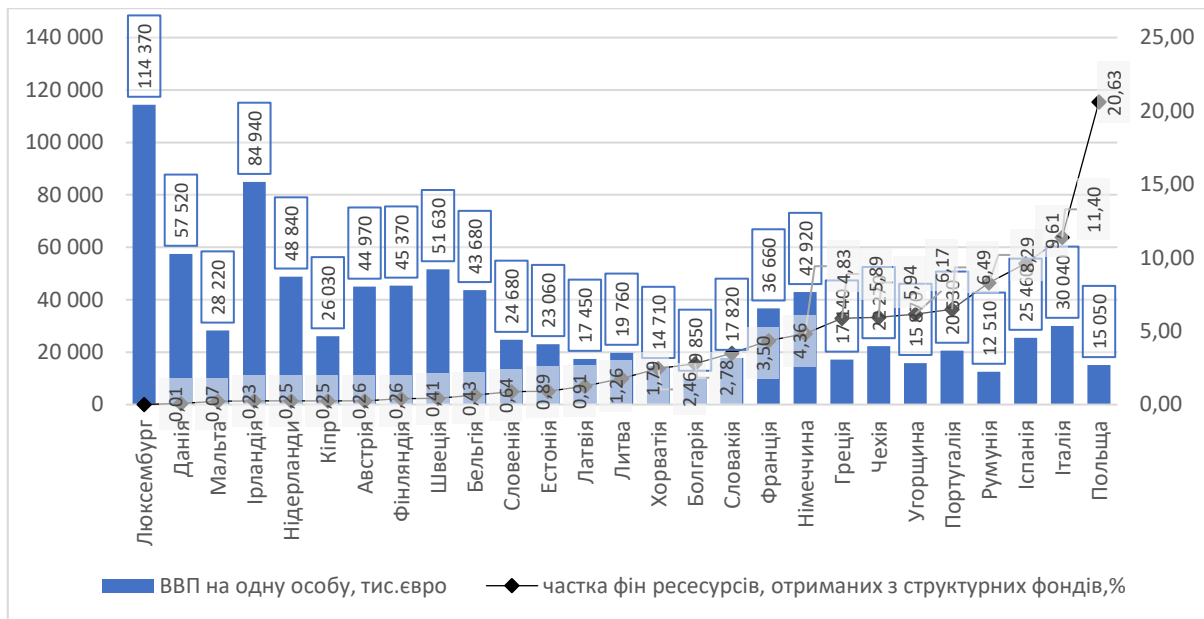

Рис. 1.1. Розподіл асигнувань для країн ЄС в межах реалізації політики згуртування на 2021-2027 рр.

Регіональна політика ЄС здійснюється на усіх рівнях європейського управління – від місцевого і регіонального рівня до державного і навіть наднаціонального. Водночас на кожному рівні існують власні інструменти і механізми її реалізації. Так, на наднаціональному рівні регіональна політика ЄС вважається тематично упорядкованою та такою, що приймається на основі централізованих рішень, комплексом заходів, спрямованих на усунення дисбалансу через правові та фінансові інструменти економічного і соціального розвитку регіонів ЄС разом зі збереженням економічної і соціальної цілісності³.

Починаючи з кінця 1980-х років в регіональній політиці країн Європейського Союзу відбулись парадигмальні зміни – на зміну парадигми старого регіоналізму прийшла парадигма нового регіоналізму. Остання передбачала зміщення від ресурсорозподільчої моделі до інноваційно-стимулюючої, в якій акцент ставиться на здатності прогнозувати потреби ринку праці у відповідності із змінами технологій, інформатизації суспільства, використанні соціального та інституційного капіталу регіону (рис. 1.2). Основними новаціями інноваційно-стимулюючої моделі стали наступні):

✓ відбувся перехід від моделі «Європа регіонів», що базувалась на прямій фінансовій допомозі відсталим регіонам до моделі «Європа через регіони», в основі якої - стимулювання саморозвитку регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності на основі ендегенних чинників розвитку. Зокрема у Маастріхтському договорі (1992 р.) політику згуртування країн та регіонів було віднесено до головних пріоритетів ЄС та зазначено, що «регіональна політика ЄС тепер є політикою, що орієнтується на можливості для майбутнього, мобілізуючи невикористаний потенціал, а не виплачуючи компенсацію за проблеми минулого»⁴;

✓ «перенесення» механізмів реалізації політики згуртування з національного на регіональний рівень, що дозволяє при розподілі коштів концентрувати їх на конкретних регіонах, що їх найбільше потребують, а не на країні в цілому. Регіони все частіше стають учасниками міжнародних відносин та інтеграційних процесів;

³ Давимука С., Куйбіда В., Федулова Л. Тенденції розвитку нової-регіональної політики країн-членів Європейського Союзу. Регіональна економіка 2019. №1. С.76-85.

⁴ Гумерова Р. Региональная политика Европейского Союза и ее правовое и институциональное регулирование. Право и государство: теория и практика. 2010. №2. С.119-122.

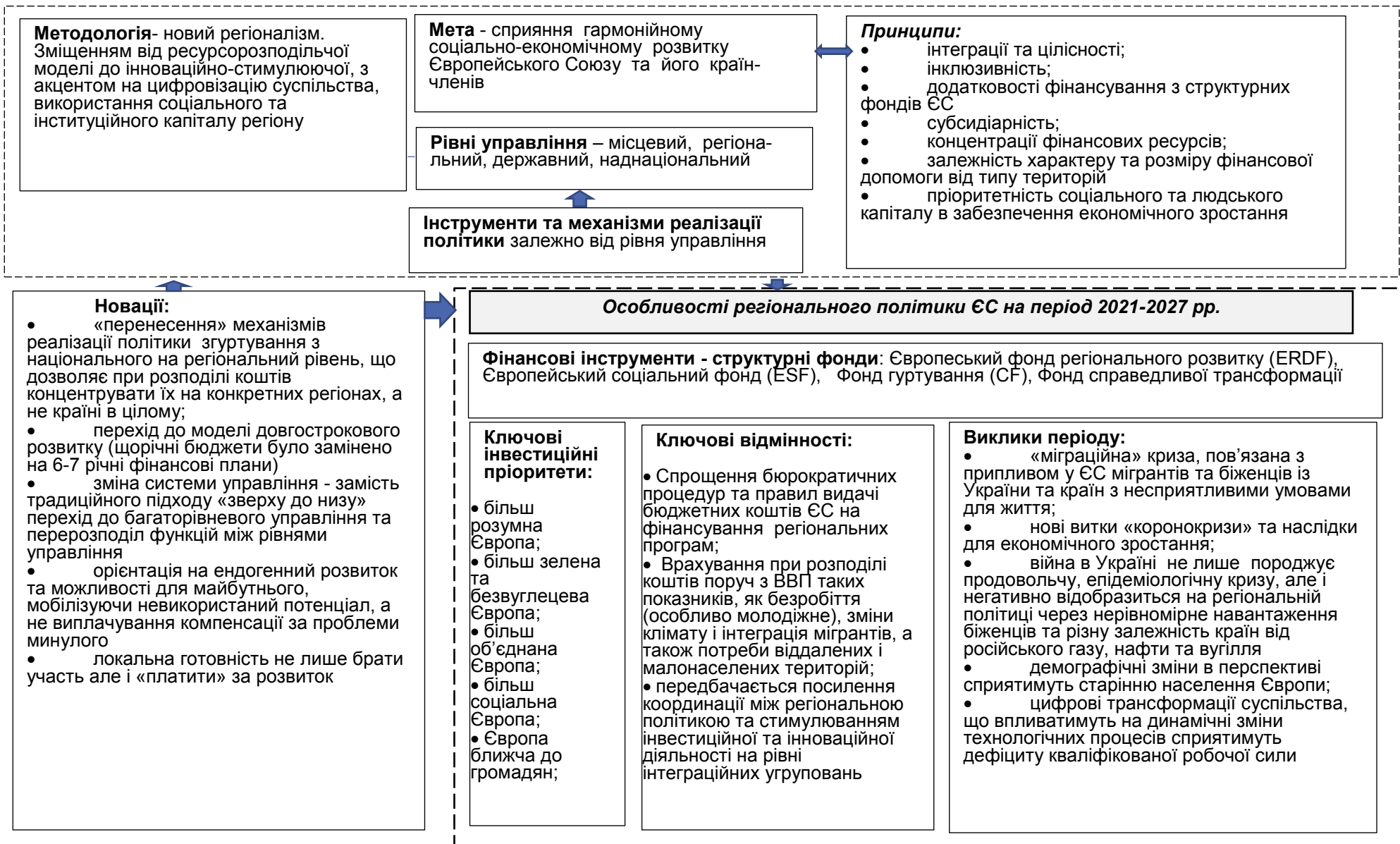

Рис. 1.2. Нові підходи до формування регіональної політики Європейського Союзу на період 2021-2027 рр.

✓ відбувся перехід до моделі довгострокового розвитку на принципах децентралізації, спрямованого на просування усіх регіонів, враховуючи інноваційний чинник зростання. Щорічні бюджети було замінено на 6-7 річні фінансові плани, що дозволило здійснювати фінансування довгострокових проектів (реалізували такі багаторічні плани: фінансовий план 1988-1993рр, фінансовий план 1994-1999рр, фінансовий план 2000-2006рр, фінансовий план 2007-2013рр, фінансовий план 2014-2020рр., фінансовий план 2021-2027рр.).

✓ має місце радикальний перегляд системи управління регіональним розвитком. Замість традиційного підходу «зверху до низу» впроваджується багаторівневе управління та відбувається перерозподіл функцій між рівнями управління;

✓ посилилась значущість локальних особливостей розвитку територій та активів – матеріальних та нематеріальних, що потребує розробки підходів до їх ідентифікації, зміни підходів до управління просторовим розвитком, що проявляються у локальній готовності не лише брати участь але і «платити» за розвиток⁵.

В основу регіональної політики, що базується на парадигмі нового регіоналізму *покладені такі основоположні принципи розвитку*, співпраці та співіснування громад, регіонів, країн:

1. **Принцип інтеграції та цілісності** закладений у базових документах ЄС. Політика конвергенції, або економічного зближення більш розвинених та менш розвинених країн та регіонів ЄС реалізується через інтеграційні процеси, які отримують зсув з міждержавного рівня на міжрегіональний. Потенціал протистояння «лідерів та «аутсайдерів» змінюється на потенціал синергії міжрегіональної співпраці, яка формується на основі досягнення ефективності використання регіональних ресурсів розвитку⁶. Починаючи з періоду 2007-2013 років в політику згуртування ЄС була вперше введена ціль 3 «Європейська територіальна кооперація», яка згодом пролонгувалась та реалізується в рамках програми «Засоби з'єднання Європи». Для її досягнення намічено об'єднати місцеві та регіональні ініціативи та сприяти міжтериторіальній співпраці через розвиток міжнародної транспортної інфраструктури та інше⁷.

2. **Необхідність впровадження принципу інклюзивності** при вирішенні завдань регіональної політики зумовлена загостреннями викликаними негативним впливом «простого» (неінклюзивного) економічного зростання на регіональний розвиток за рахунок посилення дисбалансів та нерівномірності розвитку, виникнення ризиків соціальної та економічної ізоляції регіонів і громадян. Нова регіональна політика в контексті концепції інклюзивності акцентує увагу на питаннях стимулювання інклюзивного зростання та розвитку регіонів за рахунок використання специфічних активів територій та ресурсів, що раніше не використовувались, або використовувались неефективно чи обмежено; залученні потенціалу регіонів до національного економічного розвитку; забезпеченні територіальної єдності країни. Інклюзивний розвиток визначено як процес структурних змін, що супроводжується поліпшенням якості життя місцевого населення⁸.

⁵ Давимука С., Куйбіда В., Федулова Л. Тенденції розвитку нової-регіональної політики країн-членів Європейського Союзу. Регіональна економіка 2019. №1. С.76-85.

⁶ Нова регіональна політика. Для нової України. Аналітична доповідь. К., Інститут суспільно-економічних досліджень. 2017. 36 с.

⁷ Гумерова Р. Региональная политика Европейского Союза и ее правовое и институциональное регулирование. Право и государство: теория и практика. 2010. №2. С.119-122.

⁸ Козирева О.В., Тур О.В. Політика вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів в Європейському союзі. Бізнесінформ. 2016. №9. С.34-38.

3. **Орієнтація на ендегенний розвиток регіонів**, а не на екзогенні інвестиції та трансфери, сприяє ефективному використанню сукупності ресурсів на певній території та забезпечує спроможність виявлення та залучення незадіяних джерел розвитку задля забезпечення ефективного функціонування території⁹.

4. **Згідно принципу субсидіарності** нова регіональна політика ЄС базується на концепції багаторівневого управління, яка передбачає гармонізацію та узгодження рішень, що приймаються на різних рівнях управління місцевому, регіональному, національному, міжнародному. Згідно даного принципу заходи повинні здійснюватися на якомога нижчому рівні. Органи ЄС реалізують певні завдання тільки у тому випадку, якщо вони не можуть бути самостійно виконані регіонами або країнами-членами ЄС¹⁰.

5. **Принцип додатковості** передбачає додаткове фінансування з структурних фондів ЄС, які доповнюють фінансові ресурси країн-членів ЄС, а не замінюють їх. Політику згуртування фінансують через три основні фонди Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), Європейський соціальний фонд (ЄСФ), Фонд гуртування (ФГ). Основним серед фондів є ЄФРР (60% усіх коштів), його ціллю є зменшення диспропорцій розвитку регіонів, сприяння розвитку депресивних регіонів, посилення конкурентоспроможності. Фонд гуртування спеціалізується на фінансуванні проектів транспортної, екологічної інфраструктури, відновлюваної енергетики. Цілями ЄСФ є соціальна інтеграція, боротьба з бідністю, а кошти фонду спрямовані на сприяння зайнятості, інвестиціям у людський капітал, освіту, професійну підготовку. Країни ЄС мають відмінну структуру розподілу асигнувань за фондами: для таких країн як Люксембург, Данія лише чверть фінансування припадає на ЄФРР, тоді ж як половина виділених коштів використовується на територіальне співробітництво, натомість для країн з найвищою часткою фінансування асигнувань на політику згуртування (Польща, Італія, Румунія, Іспанія) частка ЄФРР в структурі фінансування є вищою 60%. Основний обсяг коштів Фонду згуртування виділяється на розвиток країн постсоціалістичного табору – Польща, Чехія, Румунія, Естонія, Угорщина (рис. 1.3). У 2021 році створено Фонд справедливої трансформації – новий фінансовий інструмент в рамках політики згуртованості. Він спрямований на надання підтримки територіям, які стикаються з серйозними соціально-економічними викликами через викиди парникових газів, та фінансуватиме проекти зі зменшення негативних соціально-економічних наслідків енергетичного переходу для громад країн ЄС, які залежать від викопного палива чи галузей, що спричиняють викиди парникових газів.

6. **Принцип концентрації** - обмеження допомоги тільки тими видами діяльності, які мають велике значення для соціально-економічного згуртування ЄС. Мова йде наприклад про підтримку регіонів, які перебувають у найбільш складній ситуації. Цей принцип дозволяє уникнути розпорошення фінансових ресурсів та сприяє зосередженню на небагатьох чітко встановлених цілях та проектах¹¹.

⁹ Стале ендегенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія / ред. І. З. Сторонянська. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». 2019. 501 с.

¹⁰ Сторонянська І., Беновська Л. Просторові асиметрії економічного розвитку в умовах адміністративно-фінансової децентралізації. Економіка України. 2018. №2. С.50-64.

¹¹ Козирева О.В., Тур О.В. Політика вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів в Європейському союзі. Бізнесінформ. 2016. №9. С.34-38.

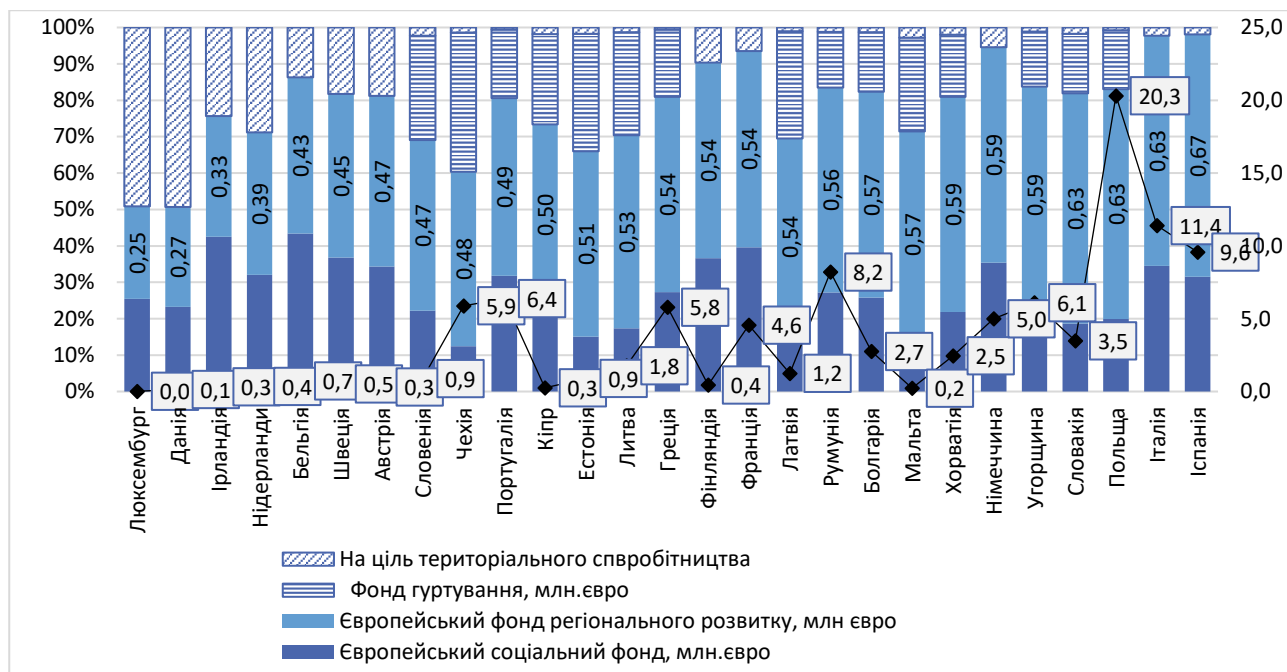

Рис. 1.3. Розподіл асигнувань для країн ЄС в розрізі фондів фінансування політики згуртування на 2021-2027 рр., %

7. **Акцент на людському та соціальному капіталі** та його ролі в економічному зростанні територій, що пояснюється такими елементами: 1. Знання необхідні для використання потенціалу територій, формування стратегій. 2. Спрямованість на локальні цінності та ідею згуртування спільнот / громад збільшує вірогідність досягнення результатів, сприяє локальній готовності не лише брати участь, але і «платити» за розвиток та нести відповідальність за соціальні та екологічні наслідки¹².

8. **Залежність характеру та розміру фінансової допомоги від типу території.** Основна фінансова допомога ЄС здійснюється через структурні фонди, основним з яких є Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР). Починаючи з 1980 року ключовим фактором розподілу коштів на потреби політики згуртування є показник ВВП на одну особу населення регіонів NUTS-2. У процесі переходу до періоду 2014-2020 рр. вперше регіони були розділені не на дві, а на три групи – як зазвичай, найбільш проблемні (з ВВП на одну особу менше 75% від середнього по ЄС при розрахунку за ВВП), найбільш благополучні (ВВП на одну особу населення більше 90%) і проміжну групу (від 75 до 90%). До останньої відносять регіони у «перехідному» стані (включаючи, наприклад, території, що поліпшили показники щодо середніх по ЄС за рахунок статистичного ефекту, викликаного вступом в ЄС порівняно бідніших країн Центральної та Східної Європи). Поділ на три групи зберігається і на період 2021–2027 рр., але найбільш благополучними вважатимуться регіони з ВВП на одну особу населення більше 100% від середнього по ЄС у 2014-2016 рр.¹³.

Залежно від попадання в ту чи іншу групу, регіони ЄС повинні будуть забезпечувати різний рівень співфінансування. Якщо для найменш розвинених країн досить вкласти, залежно від напрямку інвестування, 30–35% (решта буде профінансована Європейським Союзом), то

¹² Виклики та пріоритети управління активами територіальних громад в умовах війни: науково-аналітична доповідь / наук. ред. Сторонянська І. З. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». 2022. 79 с.

¹³ Begg I. Innovative Directions for EU Cohesion Policy after 2020. URL: <https://www.cesifo.org/en/publikationen/2018/articlejournal/innovative-directions-eu-cohesion-policy-after-2020>

для найбільш розвинених – 60% (а за деякими напрямками навіть 85%). Починаючи з періоду 2021–2027 рр. чітко встановлено, що облік ВВП на одну особу населення у процесі розподілу коштів «політики згуртування» буде впливати лише на 81% фінансування, тоді як 15% буде визначатися становищем на ринках праці (молодіжне безробіття, низький освітній рівень, демографічна ситуація), 1% – змінами клімату (де-факто – викидами парникових газів), а 3% – міграційною ситуацією¹⁴.

Особливості регіональної політики ЄС на період 2021-2027 рр. насамперед пов'язані із спрощенням правил видачі бюджетних коштів ЄС та усунення низки бюрократичних процедур, приділенням особливої уваги «м'яким» чинникам розвитку, таким як компетенції, інноваційні можливості бізнесу та державного сектору тощо.

Згідно з новим фінансовим планом ЄС на 2021– 2027 рр. «регіональний розвиток і згуртування» є одним із трьох елементів другої групи цілей, об'єднаних під назвою «Згуртованість і цінності». На цей період політика згуртованості в ЄС фокусується на наданні коштів найменш розвиненим регіонам ЄС для *п'яти ключових інвестиційних пріоритетів*:

- *більш розумна* Європа через інновації, діджиталізацію, перетворення та підтримку малого і середнього бізнесу;
- *більш зелена* та безвуглецева Європа, інвестиції у відновлювані джерела енергії та боротьба зі зміною клімату;
- *більш об'єднана* Європа з розвинутими транспортними та цифровими мережами;
- *більш соціальна* Європа, що охоплює підтримку зайнятості, освіти, соціальну інтеграцію та рівний доступ до медичної допомоги;
- *Європа ближча до громадян* завдяки підтримці стратегій місцевого розвитку та сталого розвитку міст¹⁵.

Ключові відмінності фінансового плану ЄС на 2021-2027 рр. від планів попередніх періодів пов'язані із зниженням бюрократичних процедур з метою спростити регуляторний вплив та зробити його формулювання більш доступними для користувача. Серед них є такі:

- як і раніше, показники ВВП на одиницю населення будуть ключовими для прийняття рішень про розподіл коштів на потреби «політики згуртування», додатково тепер будуть враховуватися такі показники, як безробіття (особливо молодіжне), зміни клімату і інтеграція мігрантів, а також потреби віддалених і малонаселених територій;
- регіональна політика ЄС за масштабами асигнувань на цей період перевершить загальну сільськогосподарську політику. Основна частина фінансування в рамках регіональної політики буде проходити через Європейський фонд регіонального розвитку (226,3 млрд євро за 7 років);
- передбачається посилення координації між регіональною політикою та стимулюванням інвестиційної та інноваційної діяльності на рівні інтеграційних угруповань;
- формально політика згуртування після 2021 р. буде сильно спрощена – вже презентовані 80 заходів, що сприяють зниженню бюрократії (скорочення величини текстів документів, що регулюють «політику згуртування», майже на 50%, що має зробити формулювання зрозумілими користувачам. Крім того, 11 тематичних розділів будуть зведені лише до 5-ти). Вперше всі сім фондів, через які можна отримати кошти «політики згуртування», працюватимуть в єдиному інтерфейсі¹⁶;

¹⁴ Лукач Н. Європейська політика згуртування в XXI ст.: орієнтири та досвід для України. Політикус. 2021. №5. С.107-113.

¹⁵ Eurostat regional yearbook. 2021 URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Eurostat_regional_yearbook

¹⁶ Лукач Н. Європейська політика згуртування в XXI ст.: орієнтири та досвід для України. Політикус. 2021. №5. С.107-113.

- впровадження принципу єдиної бюджетної та регіональної політики та спрощення правил видачі бюджетних коштів ЄС на фінансування регіональних програм на період 2021-2027 рр. з метою полегшення можливостей малих та середніх підприємств та органів місцевої влади за рахунок відмови від виконання умов співфінансування проектів;
- приділення особливої уваги «м'яким» чинникам розвитку, таким як компетенції, інноваційні можливості бізнесу та державного сектору, міжфірмові мережеві взаємодії.

Попри позитивні зрушення та тенденції розвитку ЄС, що забезпечують економічне зростання регіонів, посилення соціальної мобільності та якості життя населення, розвиток ЄС останніх років відбувався під впливом низки негативних факторів, таких як вихід Великої Британії з ЄС, поширення пандемії - Covid-19, війна в Україні, кліматичні та екологічні проблеми та інші, що створило чимало ризиків та *викликів регіональної політики ЄС*, зокрема:

- коронакриза як принципово новий виклик, що призвів як до безпосередніх економічних шоків, спричинених локдаунами та випереджальним падінням індустрій, пов'язаних з персональними контактами та переміщеннями, так і до скорочення практичних контактів та взаємодій регіонів ЄС через карантинні обмеження¹⁷. Пандемія вплинула на регіони ЄС нерівномірно, відображаючи різні регіональні можливості охорони здоров'я, обмеження та економічні структури. Її негативний вплив більший у менш розвинених регіонах, та на залежні від людей сектори, такі як туризм, готельно-ресторанний бізнес, сфера послуг тощо;
- вплив війни в Україні на регіональну політику ЄС проявився наступними аспектами: 1) викликав асиметричний шок серед країн ЄС, адже зачіпає окремі країни ЄС (насамперед сусідні) більше, ніж інші, що проявляється у припливі біженців та створює додаткові потреби у видатках з бюджету ЄС, посилює ризики міжетнічних та міжконфесійних конфліктів всередині ЄС, погіршує якість життя у певних регіонах; 2) суттєва залежність окремих країн ЄС від російського газу, нафти та вугілля (Німеччина, Італія, Туреччина) обернулася політичною зброєю в умовах війни російської федерації проти України, що негативно впливає на безпеку та стабільність європейського континенту та може змінити дивергентно-конвергентні процеси в ЄС; 3) виникла необхідність збільшити витрати ЄС на оборону через зміцнення європейської оборонної промислової і технологічної бази, що очевидно негативно відобразиться на перспективах фінансування регіональної політики ЄС.

В рамках політики згуртування для прискорення фінансування ЄС для допомоги країнам, які приймають українських біженців було прийнято низку рішень, а саме: розширення застосування ставки 100% співфінансування для програм політики згуртованості на 2021-2022 звітний рік, полегшуючи тягар для держав-членів; дозвіл державам-членам і регіонам передавати ресурси між програмами в рамках ЄСФ та ЄФРР для фінансування проектів, які допомагають людям, що втікають від війни; витрати країн членів ЄС на підтримку українських біженців мають право на підтримку ЄС з 24 лютого 2022р; спрощено звітність та внесення змін до програм та інше.

- Демографічні зміни в перспективі сприятимуть старінню населення та найбільше негативного впливу зазнають сільські регіони. Прогнозується, що в найближче десятиліття кількість населення у віці 65 років більше зросте більш, ніж на 25% у кожному п'ятому регіоні. Населення працездатного віку знизиться більш ніж на 10% у кожному четвертому регіоні, а чисельність населення до 20 років зменшиться більш

¹⁷ Жаліло Я. Пріоритет «згуртована країна» у вимірах регіональних стратегій. К.: УНЦПД, 2020. 32 с.

ніж на 10% в кожному третьому регіоні. Такі негативні тенденції можуть вплинути на потенціал зростання, розвиток навичок та доступ до послуг¹⁸.

- Цифрові трансформації сприятимуть динамічним змінам технологій, зростанню частки віддаленої праці та навчання, стимулюватимуть переміщення більшої кількості послуг за межі великих міських центрів, що позитивно впливатиме на розвиток сільських адміністративних одиниць. Однак стрімкий розвиток нових технологій може створити загрозу дефіциту кваліфікованої робочої сили.
- Фінансова підтримка з європейських структурних фондів регіонів-реципієнтів впродовж тривалого періоду сприяла тому, що власним рушіям розвитку такі регіони приділяли недостатньо уваги. Натомість регіони-донори, сприймали її як неминучу повинність, а не як джерело можливих синергетичних ефектів.

¹⁸ Strategic Foresight Report – European Commission 2021. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/strategic-planning/strategic-foresight/2021-strategic-foresight-report_en

2. Нова регіональна політика України: інструментарій та напрямки реагування в умовах сучасних викликів

Попри значні розміри території України (співмірні з найбільшими європейськими державами), традиційно високий рівень економічної диференціації розвитку регіонів України та дезінтегрованість соціального простору регіональна політика ніколи не була пріоритетною в нашій державі з часів здобуття незалежності у 1990 році. Понад це, лише у 2006 році було вперше затверджено Державну стратегію регіонального розвитку і лише у 2015 році прийнято Закон України «Про засади державної регіональної політики». Чи не вперше питання розвитку громад та територій набули національного значення у 2014 році в контексті широкомасштабного обговорення реформи місцевого самоврядування та адміністративно-фінансової децентралізації. Впродовж 2015-2021 років Україна активно і успішно формувала засади, механізми, інституції реалізації регіональної політики, які однозначно базувались на досвіді країн ЄС. Досвід нової регіональної політики ЄС та його імплементація у вітчизняну практику є особливо важливим для України в умовах сучасної соціальної та економічної дестабілізації, зумовленої російсько-українською війною, її руйнуючим впливом на інфраструктуру, українські міста та села, господарські системи регіонів.

Не менш вагому роль у орієнтації регіональної політики України на європейські засади відіграє спрямування України на членство в ЄС, що обумовлює вимоги щодо зближення політик України та ЄС, зокрема у сфері регулювання розвитку територій.

Основи співробітництва України та ЄС у сфері регіональної політики були закладені у статті 446 Угоди про асоціацію, де зазначено, що сторони сприяють взаєморозумінню та двосторонньому співробітництву щодо методів формування та реалізації регіональних політик, зокрема багаторівневого управління та партнерства з особливим наголосом на розвиток відсталих територій і на територіальному співробітництві, активізації співпраці між національними регіональними та місцевими органами влади тощо.

Нормативно-правове регулювання нової регіональної політики в Україні здійснюється через Державну стратегію регіонального розвитку на 2021-2027 роки, Закон України «Про засади державної регіональної політики» (2015 р.), Закон України «Про стимулювання розвитку територій» (2018 р.), Закон України «Про особливості стимулювання регіонального розвитку» (2021 р.) та ін. В останні роки зроблено чимало кроків спрямованих на зближення регіональних політики ЄС та України, що відобразилось у наступному¹⁹:

- ✓ Відбулась синхронізація планувальних горизонтів розвитку ЄС та України: аналогічно до семирічних фінансових планів ЄС в Україні прийнята Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональні стратегії розвитку та стратегії розвитку територіальних громад розробляються на семирічний період. Подібно до цілей політики згуртування ЄС стратегічною метою державної регіональної політики України до 2027 року визначено розвиток та єдність орієнтовані на людину – гідне життя у згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній, демократичній країні, а ціллю номер 1- формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах.
- ✓ На відміну від практики патерналізму і простого перерозподілу фінансових ресурсів між багатшими та біднішими територіями, європейська практика засвідчила ефективність

¹⁹ Стратегічне оцінювання функціональних типів територій: потенціал та ризики розвитку: науково-аналітична доповідь / за наук. ред. І. Сторонянської. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. Долишнього НАН України». 2021. 137 с.

реалізації регіональної політики на основі застосування типології функціональних типів територій, що спрямована на виявлення активів територій та включення їх ендегенного потенціалу в процеси розвитку. Аналогічно у Державній стратегії регіонального розвитку (ДСРР) України на 2021-2027 роки вперше було виділено функціональні типи територій: сільські території у несприятливих умовах, прикордонні території у несприятливих умовах, території, що потребують економічної реструктуризації (старопромислові території, мономіста), території з обмеженням розвитку (гірські, природно-заповідні території), регіональні полюси економічного зростання, зони впливу міжнародних транспортних коридорів, макрорегіон "Азов-Чорне море" та ін. Такий підхід за аналогом регіональної політики ЄС дозволяє посилити координацію між регіональною політикою та стимулюванням інвестиційної та інноваційної діяльності на рівні інтеграційних угруповань.

- ✓ Аналогічно до створення та функціонування у Європейському просторі структурних фондів, які є основним фінансовим інструментом формування регіональної політики ЄС, основними принципами функціонування яких є принципи субсидіарності та принцип комплементарності (згідно з якими кошти структурних фондів лише доповнюють національні та місцеві фонди), в Україні створено Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), обсяги якого залежать від обсягу доходів загального фонду Державного бюджету України та використовується на фінансування проектів місцевого розвитку. В Україні при розподілі коштів на фінансування проектів ДФРР аналогічно політиці згуртування в ЄС (при розподілі коштів структурних фондів), показник ВРП на одну особу є ключовим для прийняття рішень про фінансування проекту.
- ✓ Відповідно до європейської практики в Україні реалізується реформа децентралізації з орієнтацією на ендегенний розвиток територій та зміну системи управління - замість традиційного підходу «зверху» до «низу» перехід до багаторівневого управління та перерозподіл функцій між рівнями влади.

Попри зближення регіональних політик ЄС та України та позитивні тенденції перед Україною сьогодні **стоїть низка викликів**, зумовлених війною, одночасною реалізацією низки реформ, особливостями системи національного та регіонального управління тощо. Зазначене прямо відображається на інструментарії регулювання розвитку територій, громад, регіонів (табл. 2.1.):

Таблиця 2.1

Переваги та недоліки використання інструментів регіонального розвитку в Україні

Інструменти	Досягнення, переваги	Ризики, недоліки
Стратегія розвитку	Переведення стратегій розвитку територіальних громад із розряду «факультативних» у розряд «обов'язкових» та закріплення трирівневої моделі: державна стратегія - регіональні стратегії – стратегії територіальних громад	В умовах війни стратегічне планування повинно бути гнучким. Тому розроблення стратегій ТГ на сім років відповідно до державної та регіональних стратегій розвитку може бути актуальним завданням лише за умови мирного плану. Існуючі стратегії потребують актуалізації в умовах сучасних викликів.
Агенції регіонального розвитку	Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про засади державної регіональної політики"» (2022 р.) розширюється можлива база фінансування роботи агенцій – вони отримують право надавати платні послуги. А, отже, стимулюється перехід до ринкової моделі співпраці агенцій та територіальних громад, які потребують допомоги з розробкою стратегічних документів	У 2021 у трьох областях (Харківська, Сумська, Миколаївська) Агенції не були сформовані а у Львівській та Донецькій перебували на стадії ліквідації. Існуючі ж Агенції (будучи небюджетними установами) є забюрократизовані та повністю залежні від обласних адміністрацій

<i>Інструменти</i>	<i>Досягнення, переваги</i>	<i>Ризики, недоліки</i>
Функціональна типологія територій	Виділення нових функціональних типів територій за безпековим критерієм: (території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку) сприятиме відновленню та економічному зростанню територій залежно від руйнувань та наслідків, спричинених війною.	Визначення типу регіону здійснюватиме спеціальна комісія, що утворюється Мінрегіоном. Відсутність чітких критеріїв може спричинити появу лобістської складової при віднесенні територій до певного типу. Поза увагою держави залишаються типи проблемних територій, виділених Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки, зокрема, гірські, прикордонні, сільські та інші, існуючі проблеми розвитку яких не зникли, а лише посилились у воєнний час. Виділення різних типів територій у різних програмних документах викликає їх накладання.
Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР)	ДФРР віднесено до основних інструментів відбудови регіонів України після війни	Неспроможність органів місцевого самоврядування з низькою податкоспроможністю претендувати на фінансування проектів з ДФРР через неможливість забезпечити умови співфінансування.
Система фінансового вирівнювання	Зміна моделі фінансового вирівнювання та перехід від горизонтального вирівнювання «за видатками» до горизонтального вирівнювання «за доходами» сприяє зацікавленості органів місцевої влади у нарощуванні дохідної бази бюджетів	Залишаються проблеми, пов'язані з невідповідністю перерозподілу ресурсів і повноважень між органами державної, регіональної та місцевої влади, нестабільністю та непослідовністю законодавчих нововведень, необґрунтованістю розрахунку індексу податкоспроможності. Недостатньо приділяється уваги вирівнюванню за «видатками» з огляду на різну економічну спроможність громад
Існування районного рівня місцевого самоврядування	Проведено укрупнення регіонів	Залишається дискусійним питання існування районного рівня місцевого самоврядування через обмеження повноважень, мізерність власних надходжень та необхідність фінансування за рахунок субвенцій з державного бюджету
Зміна адміністративно-територіального устрою	Процес формування територіальних громад закінчено.	Постала проблема необхідності перегляду географічних меж нововиділених територіальних громад деокупованих територій, адже економічна, соціальна, демографічна ситуація тут суттєво змінилась через руйнування інфраструктури, міграцію населення, транспортні потоки тощо.

Джерело: створено з використанням²⁰

²⁰ Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html>; Безгін В. Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка URL: <https://agropolit.com/blog/503-yak-viyna-zminit-regionalnu-politiku-v-ukrayini-detsentralizatsiya-gromadi-podatki-ekonomika>; Нова регіональна політика. Для нової України. Аналітична доповідь під ред Я. Жаліла. К., Інститут суспільно-економічних досліджень. 2017. 36 с.; Стале ендегенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія / ред. І. З. Сторонянська. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». 2019. 501 с.; Сторонянська І., Бенювська Л. Просторові асиметрії економічного розвитку в умовах адміністративно-фінансової

1. Якщо політика згуртування ЄС є основною інвестиційною політикою, то в Україні регіональна політика є імпліцитною, тобто вбудованою в систему усіх галузевих політик, а тому є залежною від них. Наслідком тривалого періоду вторинності регіональної політики є її орієнтація на централізоване державне фінансування, аргументована унікальністю регіону чи його проблем, проте не потенціалу його розвитку²¹.

2. Проведення в країні реформи децентралізації поряд з посиленням інституційної, економічної та фінансової спроможності базового рівня управління – територіальних громад – негативно вплинуло на ресурсну спроможність регіонів, нівелюючи потенціал впливу регіональних органів влади на інтегрованість та розвиток соціально-економічного простору регіонів.

3. Війна в Україні обумовила появу нових викликів та ризиків розвитку регіонів, що призвело до необхідності розробки нової типології територій попри існування виділених у ДСРР на 2021-2027 роки функціональних типів територій. Беручи до уваги основний критерій класифікації територій безпеку, було запропоновано чимало нових типологій територій, а саме: Інститутом Громадського суспільства запропоновано виділяти три макрорегіони: Східний (фронтір, території вздовж кордону з росією і Білорусією), Центральний (опора, території, що межують із територіями фронтиру, з помірним рівнем загрози військового вторгнення; Західний (тил, території в західній частині України, розташовані найближче до країн ЄС)²². Згідно пропозицій Мінрегіону та Асоціації Міст України запропоновано виділити 4 типи територій – тимчасово окуповані території; території де відбуваються бойові дії, опорні території – де спокійно, але при цьому вони надають першу допомогу, територіям де є бойові дії та території глибокого тилу²³. Такий розподіл територій повністю анулює особливості розвитку територій та не пов'язаний із функціональністю їх розвитку за іншими критеріями. Згодом в липні 2022 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» було визначено нові функціональні типи територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. Хоча остання типологія здійснена з акцентом на безпеку, однак у ній вже є ознаки спрямовані на відновлення та економічне зростання територій – виділення полюсів зростання, узагальнення проблемних територій, як таких, розвиток яких зумовлений особливими умовами.

Такі законодавчі зміни у типології територій потребують перегляду існуючої ДСРР на 2021-2027 роки, стратегії розвитку регіонів та внесення змін до низки законодавчих актів. Концентрація фінансових ресурсів на завдання відновлення територій є першочерговим завданням держави, тому ставить під питання можливості стимулювання та фінансового забезпечення розвитку інших проблемних територій, зокрема гірських, сільських тощо.

децентралізації. Економіка України. 2018. №2. С.50-64; Storonyanska I, Nowakowska A, Benovska L, Dub A. Imbalances and risks of the regional development of Ukraine's economy under conditions of instability. Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal Vol. 8 No. 3. pp81-97 . DOI: <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.03.05>

²¹ Стратегічне оцінювання функціональних типів територій: потенціал та ризики розвитку: науково-аналітична доповідь / за наук. ред. І. Сторонянської. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. Долишнього НАН України». 2021. 137 с.

²² Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html>

²³ Безгін В. Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка URL: <https://agropolit.com/blog/503-yak-viyna-zminit-regionalnu-politiku-v-ukrayini-detsentralizatsiya-gromadi-podatki-ekonomika>

4. З'явилась проблема необхідності перегляду меж нововиділених територіальних громад деокупованих територій, адже економічна, соціальна, демографічна ситуація тут суттєво змінилась через руйнування інфраструктури, міграцію населення, транспортні потоки тощо. Такі зміни можуть поставити під питання фінансову спроможність територіальної громади та доцільність її існування у такій конфігурації.

5. Позитивним нововведенням регіональної політики є переведення стратегій розвитку територіальних громад із розряду «факультативних» у розряд «обов'язкових» та закріплення трирівневої моделі: державна стратегія – регіональні стратегії – стратегії територіальних громад. Визначено чіткі терміни розробки стратегій ТГ, а відповідальність за їх розробку покладено на виконавчі органи влади громади.

Станом на 1.01.2022 року в Україні лише 42 % територіальних громад мали затверджені стратегії розвитку, а 13,6 % громад ще не починали роботи над ними. Проте більшість громад досить активно включилась в процес розроблення стратегій розвитку громад: у чотирьох регіонах 100 % громад мають затверджені або на стадії розробки стратегії (Вінницька, Луганська, Рівненська та Київська) та лише у 5ти регіонах стратегічним планування охоплено менше 80 % громад (Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Закарпатська, Хмельницька) (рис. 2.1.).

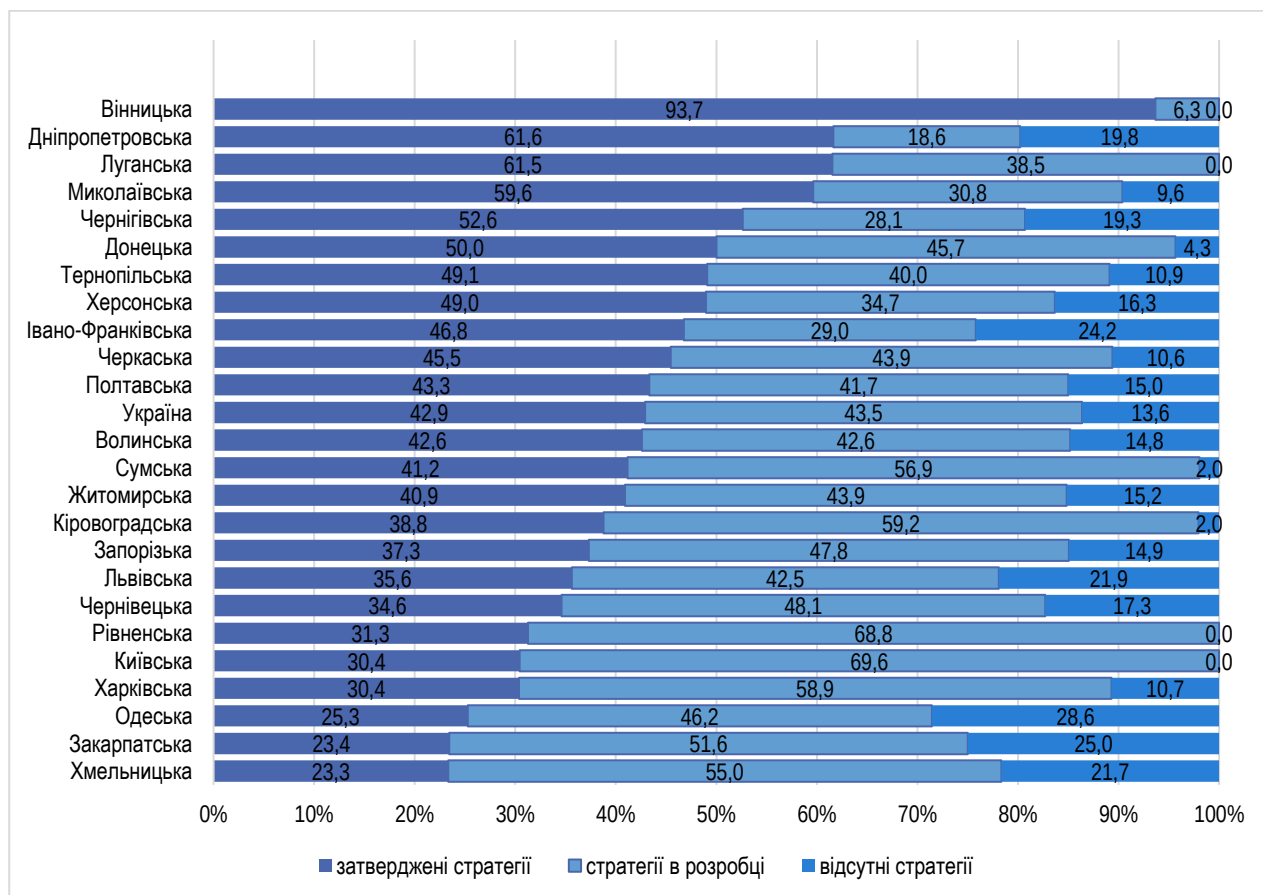

Рис. 2.1. Стратегічне планування територіальних громад на 1.01.2022 року, регіональний зріз, %

Джерело: складено за ²⁴.

²⁴ Міністерство розвитку громад і територій України на етапі обговорення проекту Стратегії у 2019 році. URL: <https://oda.carpathia.gov.ua/novyna/girski-terytoriyi-ukrayinskyh-karpat-v-fokusi-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-na-period-do>

При розробці стратегій громади стикнулись з проблемами відсутності статистичних даних для формування профілю громади, нерозумінням ключових проблем розвитку громади, неузгодженістю інтересів стейкхолдерів у формуванні пріоритетів розвитку громади, відсутністю навиків стратегічного планування та інше.

Для допомоги громадам залучені експерти програм міжнародної технічної допомоги Партнерів з розвитку, зокрема Програми «U-LEAD з Європою», Програм USAID «ГОБЕРЛА», USAID DOBRE, україно-швейцарського проекту «DESPRO», Проекту «Партнерство для розвитку міст» PROMIC, Програми ООН з відновлення та розбудови миру та інші. У 2022-2023 роках експертну допомогу (за рахунок МТД) територіальним громадам щодо розробки стратегій місцевого розвитку надаватимуть Програма «U-LEAD з Європою» (відібрано 96 ТГ) та Програма USAID «ГОБЕРЛА» (попередньо 55 ТГ).

6. Щодо такого інструменту як Агенції регіонального розвитку, то він не виправдав покладених на нього сподівань. Будучи небюджетними установами, агенції регіонального розвитку є сильно забюрократизовані та повністю залежні від обласних адміністрацій, здебільшого розміщуються у їх приміщеннях, та фінансуються обласними бюджетами. У 2021 році з шістнадцяти агенцій регіонального розвитку дев'ять фінансувались виключно за кошти обласного бюджету (рис. 2.2). Існуючі агенції слабо співпрацюють з територіальними громадами, які потребують допомоги із розробки стратегій, паспортів та програм розвитку.

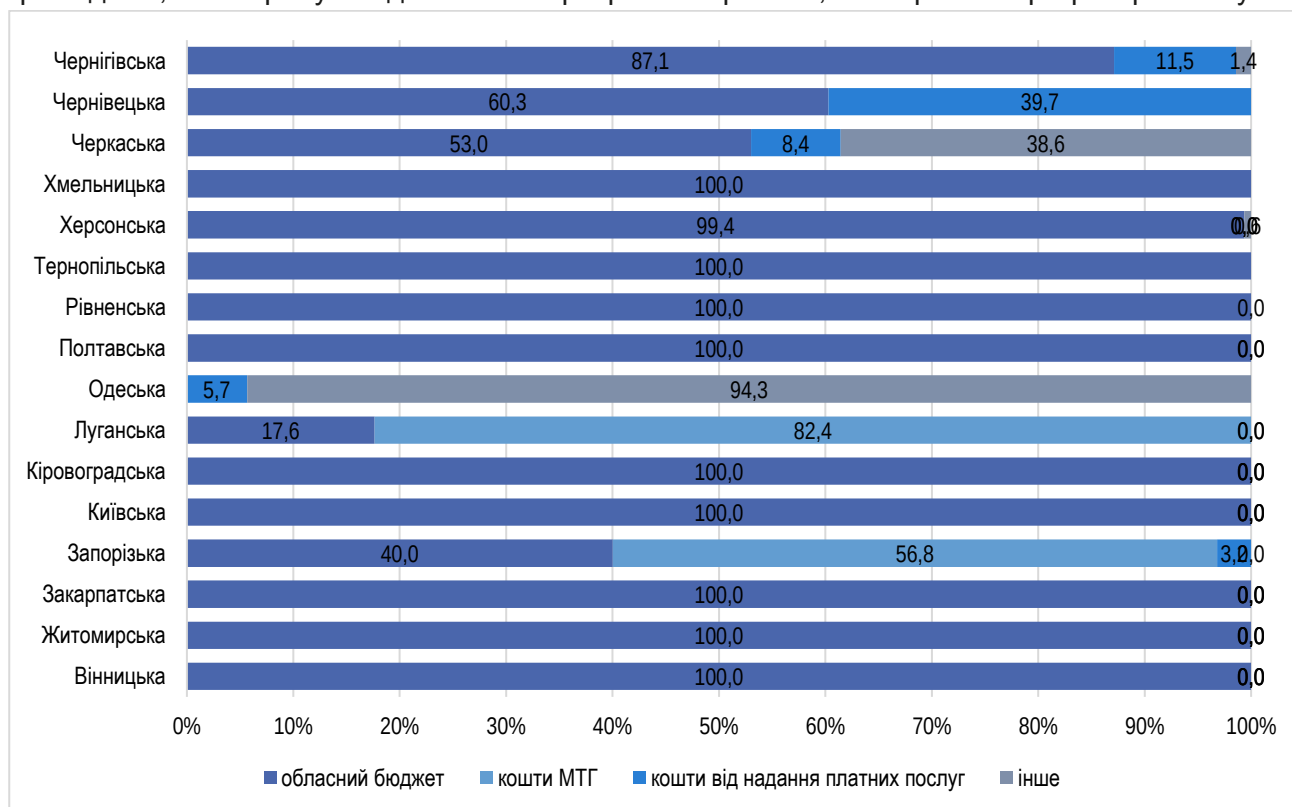

Рис. 2.2. Структура фінансування агенцій регіонального розвитку, 9 міс. 2021 року, %
Джерело: ²⁵

7. Попри проведені укрупнення районів їх існування все більше набуває формального характеру, про що свідчить відсутність районних стратегій розвитку у зазначеній моделі та рекордне скорочення їх повноважень та фінансування. Утримання районних рад через мізерність власних надходжень та необхідність фінансування за рахунок субвенцій з державного бюджету в період воєнного стану ще раз ставить питання про їх доцільність

²⁵ Звіт про результати діяльності Агенцій регіонального розвитку у січні-вересні 2021 року. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>

Попри впровадження європейських засад у нову регіональну політику в Україні вона має низку особливостей розвитку, що пов'язані з її вбудованістю в систему галузевих політик, а тому залежністю від них, зміщення акценту з регіонального на місцевий рівень та зниження ресурсної та інституційної спроможності регіонів.

В умовах війни перед Україною виникли нові виклики регіонального розвитку, які потребують негайного реагування, а саме:

- ✓ Внесення змін до стратегічних документів держави та регіонів – Державної стратегії регіонального розвитку 2021-2027 років, регіональних стратегій розвитку, стратегій розвитку територіальних громад в частині перегляду обмежень спричинених війною та нових можливостей від набуття статусу кандидата на членство в ЄС. Перспективи розвитку територій слід планувати з врахування структурних змін економіки, релокації бізнесу, зміни структури розселення, логістики, перманентної загрози сусідства з РФ тощо.
- ✓ Доцільно створити фонд відновлення територій, джерелами фінансування якого на відміну від ДФРР (фінансується за рахунок держбюджету) повинні стати конфісковані активи російської федерації, міжнародні фінансові ресурси, кредити, гранти та інші.
- ✓ Необхідно посилити у процесі фінансового вирівнювання «вирівнюванню за видатками», що зумовлено зниженням індексу податкоспроможності територій, що знаходяться / знаходились в районі активних бойових дій через фізичне руйнування суб'єктів господарювання, результативності діяльності суб'єктів економіки, зниження чисельності населення через переміщення його у безпечні регіони тощо.
- ✓ Змін правил фінансування проектів ДФРР та інших, зокрема встановлення диференційованих нормативів співфінансування державних програм з місцевих бюджетів відповідно до податкоспроможності територіальних громад.

3. Територіальний вимір демографічного розвитку України в умовах війни

Повномасштабне вторгнення Росії на суверенну територію України 24 лютого 2022 р. поставило під загрозу існування нашої держави та зумовлює значні людські та матеріальні втрати. Десятки тисяч вбитих і поранених серед цивільних та військових України, мільйони зовнішніх та внутрішніх вимушених мігрантів, руйнування та окупація населених пунктів, викрадення й катування людей, знущання над цивільними та мародерство на окупованих територіях, знищення інфраструктури та житлового фонду, постійні ракетні удари по всій території України – далеко не повний перелік військових злочинів РФ в Україні. Дії російських військ та російського керівництва в Україні визнано Верховною Радою геноцидом українського народу на законодавчому рівні²⁶ та підтримано парламентами семи країн Європи.

Зважаючи на те, що безпосередньо постраждалими від російсько-української війни вже є мільйони українських громадян, над Україною нависла реальна загроза демографічної катастрофи – чергової, зумовленої злочинною політикою Кремля. У XX столітті агресії советського та нацистського німецького режимів зумовили 3 такі катастрофи (в 1919-1923, 1932-1933 та 1939-1947 рр.), які призвели до мільйонів знищених людських життів в Україні: померлих, ув'язнених, пропалих безвісті, насильно переміщених за межі «республіки», вибулих за кордон тощо. Крім того, варто пам'ятати, що демографічний потенціал країни суттєво обмежують також зменшення народжень у наступних поколіннях.

Короткий аналіз демографічної ситуації в Україні перед вторгненням 24.02.2022.

Тенденції депопуляції в Україні почали проявлятися передусім у сільській місцевості ще у кінці 1970-х рр. Після досягнення у 1993 р. свого історичного максимуму в 52,2 млн мешканців почалося невідоме стрімке скорочення чисельності населення України²⁷. Постійне зниження народжуваності при зростанні смертності були спричинені з одного боку низкою соціально-економічних чинників, що негативно впливали на демографічну поведінку населення незалежної України, а з іншого – воно є наслідком процесу старіння населення. Якщо в 2011 р. кожен 5-й мешканець мав більше 60 р., то в 2021 р. – вже кожен четвертий, а частка дітей зменшилася до 15,2% у 2021 р. Цього ж року зафіксовано антирекорд народжуваності 7,3‰.

Суттєве зростання смертності у 2020-2021 рр. прямо пов'язано з надмірною смертністю внаслідок COVID-19: 20,6 тис. у 2020 р. та 86 тис. у 2021 р. Загальний рівень смертності у 2021 р. був найвищим з часів II світової війни – 18,5‰, відповідно природне скорочення населення цього року – -11,2‰. Це найгірші показники природного руху за останні майже 80 років та найгірші у світі в 2021 р.

У регіональному вимірі (рис. 3.1) найбільші темпи скорочення чисельності населення за останні 10 років (9,8-11,9%) притаманні східним поліським областям та Кіровоградській. Значною мірою (на 8,5-9,1%) це відбулося також в інших центральних областях у відносній близькості до столичного регіону – Полтавській та Черкаській.

²⁶ Постанова від 14.04.2022 № 2188-IX, «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t222188?an=2>

²⁷ Тут і далі в тексті параграфу використано офіційні дані Державної служби статистики України (якщо не вказано інше джерело) <https://www.ukrstat.gov.ua/>

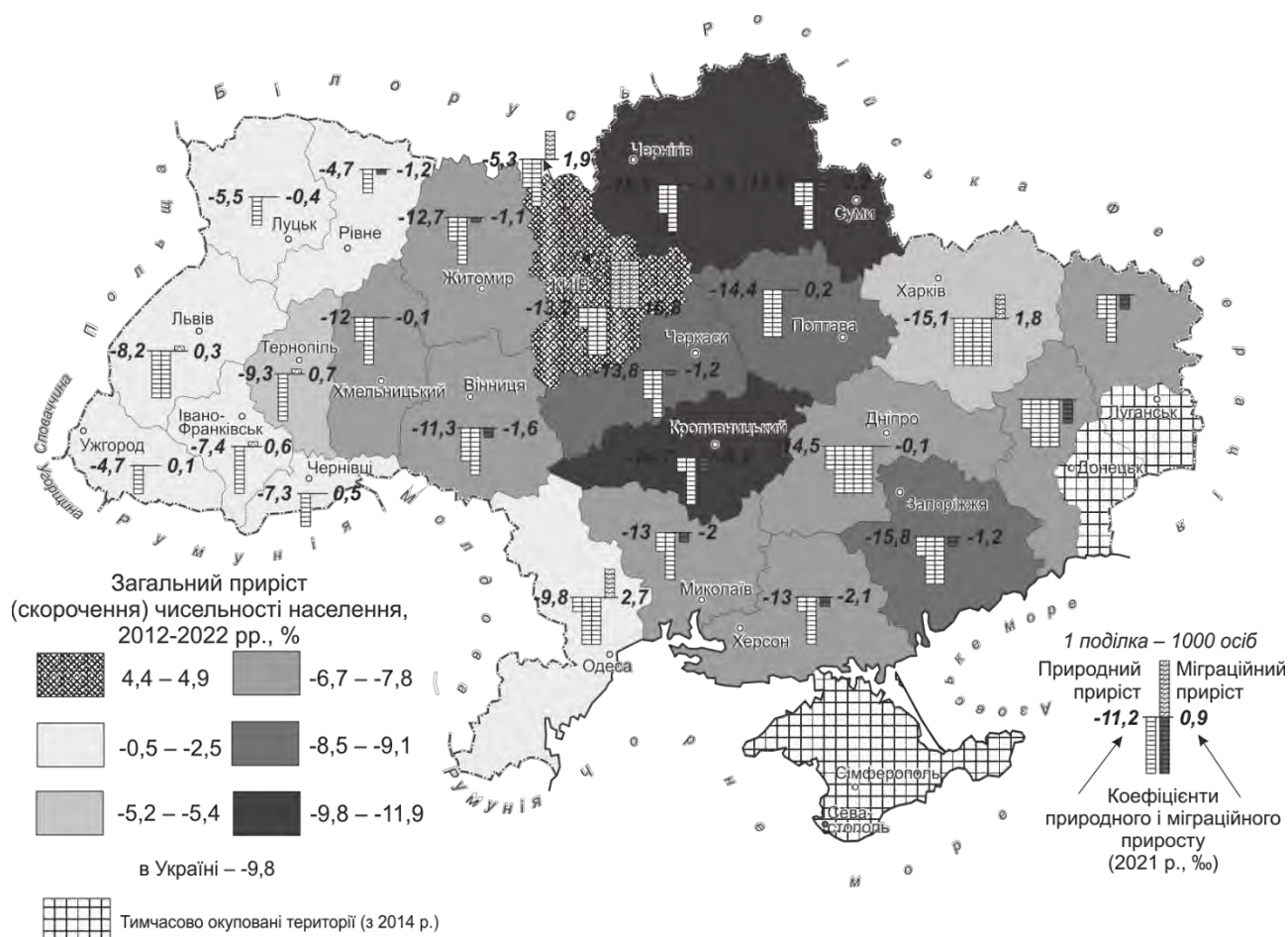

Рис. 3.1. Динаміка чисельності населення регіонів України (2012-2022 рр.) та природний рух населення (2021 р.)

В означений період лише Київ та Київська область за рахунок постійного міграційного приросту збільшили свою чисельність населення (на 4,9% і 4,4% відповідно). Найнижчі темпи скорочення населення в західних областях та на Одещині, де природне скорочення частково компенсується міграційним приростом.

Загалом найгірші показники природного руху населення слугують чітким індикатором демографічної кризи, що охоплює все більше регіонів України. Якщо у 2000-х рр. вона стосувалась головню Чернігівської та Сумської областей, то у 2021 р. вже 14 областей демонстрували природне скорочення населення нижче -11‰. Це майже усі області (крім Одеської) на захід від Рівненської та Тернопільської областей (фактично – територія УРСР до 1939 р.).

Більшість регіонів у 2021 р. мали негативне сальдо зареєстрованої міграції. Незначний міграційний приріст був лише в регіонах з обласними центрами-«мільйонниками», Полтавській та 5 західних областях.

Стрімкі темпи депопуляції посилювалися потужними міграційними відтоками. Якщо на початку 1990-х рр. за рахунок репатріантів, головню кримських татар, населення України зросло на 571,9 тис. осіб (1990-1993 рр.), то вже в наступному десятилітті тривала економічна криза у поєднанні з відносною відкритістю кордонів зумовили від'ємне сальдо зовнішньої міграції – -1,22 млн осіб. З середини 2000-х рр. міграція набуває циркуляційного характеру, поряд з офіційними +320 тис. осіб за 2005-2021 рр. Україна втрачала людський потенціал внаслідок необлікованої трудової та освітньої міграції. Тривале перебування трудових мігрантів за кордоном призводить до стаціонарної міграції – набуття громадянства або

отримання дозволу на тривале проживання. При цьому ці мігранти не втрачають українського громадянства, фактично проживаючи та працюючи в іншій країні. Оскільки більшість трудових мігрантів репродуктивного віку, влаштування ними свого життя за кордоном знижує рівень народжуваності в Україні, поглиблюючи демографічну кризу в регіонах вибуття.

Освітня міграція українців дуже часто трансформується у трудову з ризиком повної еміграції. Зокрема, згідно з дослідженням освітньої міграції українських студентів у Польщі²⁸, лише 6% українських студентів, що навчаються у цій країні, планували повертатися в Україну. Адже розпочавши свою кар'єру у місті (країні) навчання, у молоді формуються стійкі наративи еміграції.

Загалом у 2019-2021 рр. чисельність українських трудових мігрантів, що одночасно перебували за кордоном, оцінювалася у 2,5-3 млн осіб²⁹.

Новими викликами для демографічної стійкості України стали окупація Росією АР Крим та Севастополя й російська агресія на сході держави у 2014 р. З-поміж усіх жахливих наслідків розв'язаної війни є тривала демографічна криза в окупованих окремих районах Донецької та Луганської областей (ОРДЛО): станом на 31.12.2021 р. в Україні налічувалося 1 476 тис. внутрішньо переміщених осіб (ВПО)³⁰, а загальні людські втрати з початку війни до 31.01.2022 р., за даними Управління верховного комісара ООН з прав людини, склали 13,1-13,3 тис. осіб загиблих та 29,5-33,5 тис. поранених³¹.

Загалом демографічний розвиток України з 1993 р. характеризується постійним зменшенням чисельності населення – значне природне скорочення не компенсувалося стаціонарним міграційним притоком, а навпаки, посилювалося циркуляційною трудовою міграцією, що все частіше стала переходити в еміграцію. З 2005 р. в Україні було вжито заходів стимулювання народжуваності, що дали певний ефект у наступні десять років, чому сприяло також те, що в репродуктивний вік тоді увійшло чисельне покоління народжених у 1980-х рр.

Для аналізу сучасної демографічної ситуації, розроблення та реалізації програм, спрямованих та її покращення, необхідно володіти достовірною інформацією про кількісний та якісний склад населення, його територіальний розподіл. Відсутність таких даних впродовж тривалого часу (крайній і єдиний перепис в незалежній Україні було проведено в 2001 р.) показує значні розходження в кількісних оцінках чисельності населення країни та її регіонів. Поточний облік Держслужби статистики України вказує на 41,167 млн наявного населення (без урахування окупованих АР Крим та Севастополя) станом на 01.01.2022 р. (41,13 млн на 01.02.2022 р.). Однак цей облік з об'єктивних причин не враховував повною мірою природний та механічний рух населення на окупованих територіях Донецької та Луганської областей, внаслідок чого чисельність населення цих областей визначено в 4,056 млн і 2,102 млн осіб відповідно, що з огляду на перебіг та результати війни є неправдоподібним.

²⁸ Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентства. Аналітичний центр «Cedos», 3 листопада 2018 р. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyivatsiia-i-plany-studentiv>

²⁹ Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019-2021 роках. Слово і діло. Аналітичний портал. 18.03.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokax>

³⁰ ВПО. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб. Національна соціальна сервісна служба України. Офіційний вебпортал. URL: <https://nssu.gov.ua/vpo>
Горенка. Оцифрування зруйнованої інфраструктури. Rebuild.UA. 2022. URL: <https://rebuildua.net/gorenka>.

³¹ ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. Радіо Свобода. 19.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html>

За умови відсутності повноцінного перепису населення варто звернутися до результатів оцінювання чисельності населення, що було проведене в кінці 2019 р. Попри справедливую критику цього дослідження (зокрема, достовірність статеві-вікової структури населення), вважаємо його результати в частині загальної чисельності населення вартими уваги. Згідно з ними³², станом на 01.12.2019 р. на підконтрольній Україні території проживало 37,289 млн ос., що на 4,634 млн менше від обліку Держслужби статистики. Враховуючи обліковане скорочення чисельності населення з 01.12.2019 р. до 01.01.2022 р. на 755,3 тис. осіб, можна стверджувати, що на початок 2022 р. на підконтрольній Україні території проживало 36,534 млн осіб.

Окупаційні режими «ДНР» та «ЛНР» обліковують чисельність населення цих територій на 01.01.2022 р. у 2,2 млн та 1,4 млн відповідно. В окупованих АР Крим і Севастополі на 01.01.2022 р. проживало 2,48 млн осіб. Зауважимо, що за останні 8 років населення всього Криму збільшилося за рахунок імміграції щонайменше на 200 тис. осіб.

Таким чином, на 01.01.2022 р. чисельність населення України (в кордонах 1991 р.) могла становити $36,534 + 2,2 + 1,4 + 2,48 = 42,614$ млн осіб. Такі дані відповідають найгіршому варіанту (низька народжуваність – низька очікувана тривалість життя – низька «чиста» міграція) прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, зробленому ще до війни, згідно з яким на 01.01.2022 р. в Україні мало б проживати 42,55 млн³³.

З урахуванням трудової міграції (2,5-3 млн) наявне населення всієї України на початок 2022 р. могло становити 39,6-40,1 млн осіб, а частини України без окупованих у 2014 р. територій – 33,5-34 млн.

Демографічні наслідки війни.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 24.02.2022 р. спричинила новий потужний виток демографічної кризи в Україні, що з огляду на кількісний та якісний вимір демографічних змін становить загрозу перетворення на демографічну катастрофу. Війна Росії проти України вже спричинила десятки тисяч смертей українців (цивільні та військові втрати) та кілька мільйонів вимушених переселенців за кордон та в межах України. Згідно з даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ), станом на 23.10.2022 р. підтверджена кількість загиблих і поранених серед цивільного населення з початку повномасштабної війни в Україні становила не менше 16 150 людей. При цьому ММПЛУ наголошує, що, на її думку, фактичні показники набагато вищі³⁴. Для прикладу, ще на початку травня в одному лише Маріуполі, за словами його В. Бойченка, кількість загиблих серед цивільного населення сягала 20 тис. осіб³⁵.

Поряд зі скорочення чисельності населення внаслідок загибелі військових та цивільних громадян України, надзвичайно гострою загрозою демографічній безпеці повоєнної України є міграція. З початку повномасштабної війни близько третини мешканців України змінили своє місце проживання.

За оцінками ООН, за 9 місяців повномасштабної війни Росії проти України зафіксовано 7,892 млн українських біженців (на 29.11.2022 р.). В тому числі в Росію виїхало (депортовано)

³² Дубілет оприлюднив результати всеукраїнського перепису населення. Liga:Zakon. 23.01.2020. URL: https://biz.ligazakon.net/news/192576_dublet-oprilyudniv-rezultati-vseukranskogo-perepisu-naselennya

³³ Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с. URL: <http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/analisis/index.asp>

³⁴ UKRAINE. Оперативне зведення. Останнє оновлення: 16 Nov 2022. URL: https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine?_gl=1%2avga3rl%2a_ga%2aMTU5ODA2ODQ5OS4xNjY5OTA5NTQ3%2a_ga_E60ZNX2F68%2aMTY2OTkwOTU0Ny4xLjEuMTY2OTkwOTk0NS42MC4wLjA

³⁵ Вадим Бойченко: Що може бути гірше пекла? А воно є, і ця фортеця називається "Азовсталь". 2 травня 2022. Українська правда: URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/2/7343500/>

близько 2,85 млн. Загальне число вимушених українських мігрантів за кордоном, зареєстрованих для тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту в Європі, – 4,75 млн осіб³⁶.

Число внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні, за оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ) на 27.10.2022 р. – 6,54 млн³⁷. У віковій структурі діти до 17 р. складають 25,2%, а населення у віці 60 і більше років – 20,8%. 59% ВПО – жінки. У територіальній структурі 4,1 млн (63%) – це мешканці східних областей, 1,1 млн (17%) – південних. Головними регіонами походження мігрантів є Донецька (23%), Харківська (21%), Запорізька (11%) області, м.Київ (10%) і Херсонська область (8%)³⁸.

Чисельність ВПО постійно змінюється, тому не всі з них реєструються у такому статусі. На 11.11.2022 р. в Україні зареєстровано 3,546 млн ВПО (їхній розподіл за регіонами наведено на рис. 3.2). Водночас в місця постійного проживання повернулися майже 6 млн людей, зокрема 1 млн осіб, які раніше виїхали за межі України³⁹.

Загалом про масштаби безпосереднього впливу війни на якість життя населення України свідчить факт, що за останні 9 місяців близько 17,7 млн осіб потребують гуманітарної допомоги та захисту, близько 14,5 млн – медичної допомоги, 4,1 млн – екстреної допомоги з житлом або предметами першої необхідності, близько 3,4 млн дітей – заходів, спрямованих на захист їхніх прав⁴⁰.

Найбільша війна в Європі з часів Другої світової змінила і продовжує змінювати кількісну, якісну та територіальну структури населення України. Демографічну ситуацію в Україні була кризовою ще до вторгнення 24.02.2022 р. Адже демографічна криза – це стан демографічної сфери країни, для якого характерна втрата здатності населення країни до самовідтворення у досягнутій якості й кількості. Враховуючи ризики природних і головно міграційних втрат населення за умов ескалації війни доцільно оцінювати ймовірність настання демографічної катастрофи. Під цим поняттям зазвичай розуміють різке зменшення чисельності населення країни або представників певного етносу у зв'язку зі значним зростанням смертності на фоні низької народжуваності. Як правило, демографічні катастрофи мають «штучне» походження і часто безпосередньо пов'язані з діями тоталітарних режимів.

В Україні різке скорочення чисельності населення відбувається через міграцію. Однак поряд з цим війна спричинила суттєві деформації демографічних структур: демовідтворювальної, соціально-економічної, мовно-національної, етнічної, конфесійної, психо-ментальної та інших. Досвід попередніх катастроф ХХ ст. свідчить, що визначальним чинником усталення нових соціально-економічних структур населення після катастрофи є діяльність чинної влади (режиму). Тобто формування соціально-демографічних структур нової якості відповідає новим політичним реаліям. Однак якщо після трьох згадуваних демографічних катастроф ХХ ст. територія сучасної України продовжувала перебувати під

³⁶ The UN Refugee Agency, 2022, Ukraine Refugee Situation, Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

³⁷ Звіт про повернення в Україні (жовтень 2022 Року). МОМ. URL: <https://displacement.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-povernennya-v-ukraini-zhovten-2022-roku>

³⁸ Звіт про внутрішні переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 10. 27 жовтня 2022 року. МОМ. С. 3. URL: <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-raund-10-27-zhovtnya?close=true>

³⁹ UKRAINE. Оперативне зведення. Останнє оновлення: 16 Nov 2022. URL: https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine?_gl=1%2avga3rl%2a_ga%2aMTU5ODA2ODQ5OS4xNjY5OT
A5NTQ3%2a_ga_E60ZNX2F68%2aMTY2OTkwOTU0Ny4xLjEuMTY2OTkwOTk0NS42MC4wLjA

⁴⁰ UKRAINE. Оперативне зведення. Останнє оновлення: 16 Nov 2022. URL: https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine?_gl=1%2avga3rl%2a_ga%2aMTU5ODA2ODQ5OS4xNjY5OT
A5NTQ3%2a_ga_E60ZNX2F68%2aMTY2OTkwOTU0Ny4xLjEuMTY2OTkwOTk0NS42MC4wLjA

владою радянського окупаційного режиму і окремі верстви населення – лояльні та/або корисні цьому режиму, користувалися суттєвою підтримкою з його боку, то сьогодні чітко зрозуміло, що агресор не матиме контролю над суверенною територією України, а значить реалізація продуманої соціально-демографічної політики в Україні загалом та в її регіонах може не допустити виникнення нової демографічної катастрофи.

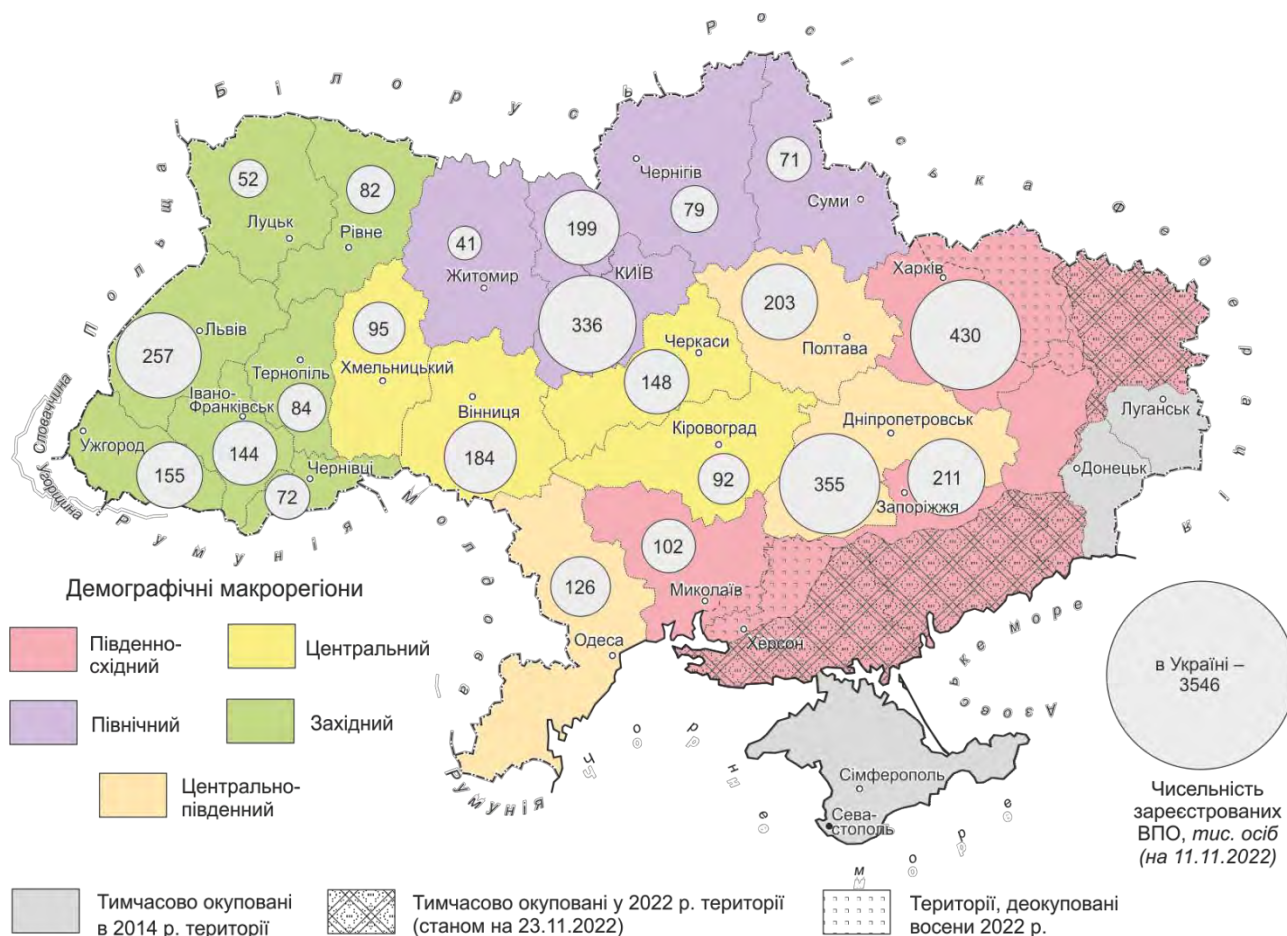

Рис. 3.2. Демографічне макрорайонування та розподіл зареєстрованих ВПО

Джерело: складено за ⁴¹.

Головною демографічною проблемою у післявоєнний час буде повернення українських мігрантів з-за кордону. Окрім цього перспективними напрямками демографічного відновлення країни може бути чітка пронаталістська політика та селективна імміграція міграційних процесів. За прикладами розвинутих країни Європи Україні необхідна зважена інтеграційна політика стосовно мігрантів, що покликана знизити комплекс ознак демографічної кризи, усунути деформацію демографічних структур, та пом'якшити негативні наслідки еміграції.

Загалом демографічний вимір геноциду можна представити у двох параметрах: власне демографічному і соціально-економічному. Окрім безпосередньо скорочення чисельності населення очікуваним наслідком війни є падіння народжуваності внаслідок залученості населення репродуктивного віку до військових підрозділів (головно чоловіки) та вимушеної еміграції за кордон (головно жінки). Крім цього, зростає кількість т.зв. «відкладених»

⁴¹ Розподіл ВПО за регіонами укладено за: Базова оцінка території. Підсумки 16 туру. 31 Жовтня -11 Листопада 2022. MOM (<https://displacement.iom.int/reports/bazova-ocinka-teritorii-pidsumki-16-turu-ukraina-31-zhovtnya-11-listopada-2022-0>); Межі окупованих територій подано за даними Аналітичного порталу Deep State на 01.12.2022 р. (<https://deepstatemap.live/#7/48.611/35.596>)

народжень, що може спричинити зростання народжуваності вже після закінчення війни. Зростання смертності також пов'язане з виникненням обмежень у доступі до медичних послуг та тривалі стресові стани, що в сукупності погіршують здоров'я населення.

Як зазначалось вище, ризик неповернення українських біженців може спричинити суттєву деформацію статеву-вікової структури населення окремих регіонів. За умов значної тривалості війни, українські мігранти можуть зрештою залишитися в приймаючих країнах на постійне місце проживання, заохочуючи до переїзду також своїх рідних та близьких.

Міграція спричинює й інші негативні наслідки для демографічної сфери України. Зокрема, відкладеними у часі можуть бути деформації статеву-вікової структури. Ризик неповернення з-за кордону українських дітей, виїзд за кордон значної чисельності жінок у репродуктивному віці стають причиною низької чисельності найближчих поколінь, що у найближчому майбутньому може призвести до появи нових кризових явищ не тільки у демографічній сфері, а й на регіональних ринках праці.

Міграція зумовлює деформації шлюбної та сімейної структур населення. Зростання чисельності неповних та дистантних сімей негативно позначається на вихованні та розвитку дітей, формує несприятливу сімейну структуру регіональних соціумів.

Загалом очікуваним наслідком війни є скорочення тривалості життя, що є також і наслідком відсутності на окремих територіях необхідного медичного обслуговування, погіршення стану здоров'я, зокрема, й через поширення COVID-19, а також загальним погіршенням умов життя і праці.

Головними наслідками для соціально-економічної структури населення є передусім зменшення економічної активності, зростання чисельності безробітних через звуження ринку праці внаслідок окупації територій та руйнування місць прикладання праці. Загалом за 9 місяців повномасштабної війни роботу, за інформацією Міністерства економіки, втратили близько 5 млн громадян України⁴².

Війна та загалом загострення мілітарних загроз у майбутньому зумовлює трансформацію професійної структури населення. Очікується зростання попиту на окремі професії (військові, технічні, сфера будівництва тощо) та відповідні зміни в науково-освітній сфері – зростання значення технічної освіти для військових потреб та потреб відновлення інфраструктури, забезпечення гуманітарної освіти для формування стійких регіональних спільнот та протидії російській пропаганді, мовно-культурній та загалом гуманітарній агресії.

Зміни у соціальній стратифікації суспільства пов'язані зі збільшенням прошарку військових та ветеранів, а також ВПО. Це викликає необхідність розробки програм їхньої подальшої реінтеграції та реабілітації. Поряд з цим актуальною залишатиметься проблема інтеграції ВПО за новим місцем проживання.

Зміни у мовно-національному складі населення України виявляються у зростанні частки україномовних, що позитивно позначається на зміцненні національної єдності українців. Позитивним явищем є також еміграція російських іммігрантів та українських колаборантів з деокупованих територій.

Важливими є зміни у конфесійному складі населення України. Діяльність Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП) в Україні вносить суттєвий деструктивний вплив на національну єдність та становить загрозу національній безпеці держави. Ймовірність та швидкість переходу парафій УПЦ МП до ПЦУ (на кінець листопада 2022 р. перейшло лише 10,5%) залежить від позиції державної влади, особливо стосовно майнових прав церковних парафій, а також від самоорганізації громадян у місцевих громадах.

⁴² Щонайменше 5 млн українців втратили роботу через війну – Мінекономіки. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3618491-sonajmense-5-mln-ukrainsiv-vtratil-robotu-cerez-vijnu-minekonomiki.html

Регіональна специфіка демографічних процесів – трансформація кількісної та якісної структур населення областей України.

Військові дії по-різному вплинули на демографічну сферу регіонів України. Задля визначення головних обмежень та ризиків демографічного розвитку, розроблення та реалізації заходів соціально-демографічної політики в регіонах України доцільно окреслити схему демографічного районування України (рис. 3.2). Критеріями виділення окремих груп регіонів (макрорегіонів⁴³) є особливості перебігу військових дій на певних територіях, різні терміни тимчасової окупації українських територій, структуру населення регіонів та її динаміка у воєнний час, обсяги вимушеної міграції.

Отже, на рис. 3.2 показано 5 демографічних районів України та тимчасово окуповані з 2014 р. Крим та ОРДЛО.

1. *Південно-східний макрорегіон* – південні та східні області (частини Луганської, Донецької областей, Харківська, Запорізька, Херсонська та Миколаївська), частково окуповані після 24.02.2022 р. з найбільш зруйнованим житловим фондом, інфраструктурою та найвищою чисельністю вибулих. Географічно до цього макрорегіону входять окуповані з 2014 р. АР Крим, м. Севастополь та ОРДЛО, однак внаслідок тривалої окупації для повноцінної реінтеграції цих територій потрібні додаткові заходи соціально-демографічного відновлення. Майже весь макрорегіон за критеріями, визначеними у ст.11² Закону №2389-IX від 07.07.2022 р.⁴⁴ відноситься до «території відновлення».

Чисельність населення цього макрорегіону на 01.01.2022 р. без окупованих у 2014 р. територій становила майже 12,5 млн осіб (з ними – майже 15 млн). Внаслідок повномасштабної війни виїхало в інші регіони України більше 3 млн осіб (крім них, на обліку ще до 24.02.2022 р. перебувало до 1,5 млн осіб ВПО з Донецької та Луганської областей). Водночас неокуповані частини макрорегіону прийняли більше 740 тис. ВПО.

Виїзд чи повернення мешканців макрорегіону залежить від бойових успіхів на фронті, швидкості й можливості відновлення житлового фонду та цивільної інфраструктури. Умовно макрорегіон можна розділити на кілька частин: вільна відносно безпечна територія, що не була окупована; деокуповані території; вільна смуга вздовж лінії фронту, що піддається обстрілам російської артилерії; безпосередньо смуга фронту; території, окуповані після 24.02.2022 р.; території, окуповані з 2014 р.

Деокупація територій, окуповані у 2014 р. буде складним процесом. Впродовж більш ніж 8-річної окупації в АР Крим та Севастополі відбувалася активна імміграція населення з Росії (офіційно – близько 200 тис. осіб, деякі аналітики говорять про 500-800 тис.⁴⁵). Проблеми реінтеграції цих окупованих територій полягають передусім у політико-демографічній площині. Відносно тривалий час їхній розвиток відбувався під безпосереднім впливом тоталітарного режиму з чіткими антиукраїнськими наративами, що мало на меті сформувані загалом нетерпиме ставлення до української держави та несприйняття належності цих територій та їхнього населення до України. В контексті демографічних структур важливим є повернення

⁴³ Згідно з визначенням, поданим у Законі України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», «макрорегіон - декілька регіонів чи їх частини, об'єднані за спільними ознаками, яким притаманні спільні проблеми розвитку, у межах яких реалізуються спеціальні для цієї території програми регіонального розвитку».
(<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>).

⁴⁴ Закон України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>

⁴⁵ У Криму незаконно перебувають до 800 тис. росіян – Ташева. Факти. Інтернет-портал. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220825-u-krymu-nezakonno-perebuvayut-do-800-tys-rosiyan-tasheva/>

ВПО, що покинули ці території з 2014 р. після початку війни та водночас організація масового переселення іммігрантів-громадян Росії, колаборантів та інших мешканців цих територій, що не захочуть бути громадянами України, дотримуватися її законів, в Росію. На наступному етапі там повинна бути реалізована чітка українська та кримсько-татарська соціально-гуманітарна політика формування проукраїнської (державницької) більшості та повернення населення цих територій в мовний, освітній, інформаційний та культурно-історичний простір України. Подібний комплекс заходів слід здійснити й після деокупації ОРДЛО.

Для ревіталізації усіх окупованих частин цього макрорегіону потрібно відновлення соціальної, економічної та транспортної інфраструктури, що зумовить повернення вимушених мігрантів. Цей макрорегіон повинен бути пріоритетним макрорегіоном репопуляції – відновлення довоєнної чисельності населення як за рахунок колишніх мешканців, так і з широким залученням мігрантів з подальшою їхньою інтеграцією в регіональні соціуми.

2. Північний макрорегіон – прикордонні області, що були частково окуповані, зі значними руйнуваннями (Київська, Житомирська, м. Київ та демографічно кризові Чернігівська, Сумська), що перебувають під загрозою повторного вторгнення, та прикордонні райони яких зазнають обстрілів (Чернігівська, Сумська).

Населення цього макрорегіону на 01.01.2022 р. було 7,9 млн (в т. ч. Київ – 2,95 млн). Більше 1 млн з них виїхало за межі своїх постійних місць проживання (в межах України), поряд з цим макрорегіон прийняв більше 754 тис. ВПО. Більшість території макрорегіону – «території відновлення».

Північно-східні області України ще до війни були найбільш демографічно депресивними в Україні. Деокуповані та прифронтові території цього макрорегіону у післявоєнний час матимуть підвищений ризик критичної депопуляції, тому саме вони мають бути віднесені до територій пріоритетного соціально-демографічного розвитку. Забезпечення цього є можливим за рахунок значного притоку працездатного населення (у репродуктивному віці), що має бути наслідком реалізації комплексних стратегій ревіталізації та подальшого розвитку цих областей, спрямованих передусім на активізацію інвестиційної діяльності, смарт-спеціалізацію та інноваційну зайнятість. Програми їхньої ревіталізації повинні бути спрямовані на широке залучення реемігрантів та іммігрантів задля формування нових стійких кількісних, якісних та територіальних демографічних структур. Для позбавлення залежності населення цих чотирьох областей від головного міста, що зосереджує на собі критично велику частку людського потенціалу усіх областей макрорегіону, вкрай необхідним є пошук та розвиток у цьому макрорегіоні нових «регіональних полюсів зростання»⁴⁶. Без таких дій є висока ймовірність демографічного колапсу передусім сільських периферійних територій Чернігівської та Сумської областей. Значна частина території цих двох областей фактично можна віднести до «територій з особливими умовами для розвитку»⁴⁷, оскільки існують

⁴⁶ Згідно з визначенням, поданим у Законі України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», «регіональними полюсами зростання є мікрорегіони, територіальні громади, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з іншими подібними територіями регіону, та зростання яких позитивно впливає на суміжні території, регіон та/або державу в цілому». (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>)

⁴⁷ Згідно з визначенням, поданим у Законі України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», «територіями з особливими умовами для розвитку є макрорегіони, мікрорегіони, територіальні громади, рівень соціально-економічного розвитку яких є низьким або на яких існують природні, демографічні, міжнародні, безпекові чи інші об'єктивні обмеження щодо

безпекові (ризика обстрілів) та демографічні (обезлюднення сільської місцевості) обмеження для їхнього розвитку.

3. *Центрально-південний макрорегіон* – області, що безпосередньо межують з територіями активних воєнних дій (Полтавська, Дніпропетровська, Одеська).

Станом на 01.01.2022 р. населення цих областей становило 6,8 млн. Число прийнятих ВПО в цьому макрорегіоні (680 тис.) перевищує число вибухлих (у межах України). Ризики активних бойових дій у цьому макрорегіоні невеликі за виключенням півдня Дніпропетровської області, що зазнає масованих обстрілів та руйнувань. Ці громади та території, що зазнали руйнувань внаслідок ракетних обстрілів, слід відносити до «територій відновлення». Відносно сприятливий демографічний розвиток цього макрорегіону, значна чисельність населення дають передумови для розвитку нових «регіональних полюсів зростання».

4. *Центральний макрорегіон* – умовно безпечні центральні демографічно кризові області (Кіровоградська, Черкаська, Вінницька, Хмельницька).

В цих областях на початок 2022 р. проживало 4,8 млн осіб. Макрорегіон характеризується незначним рівнем вимушеної еміграції, прийняв більше 0,5 млн ВПО. Активізація заходів соціально-демографічної політики повинна запобігти знелюдненню сіл Кіровоградської області. За умови підвищення свого соціально-економічного потенціалу та стабілізації демографічного розвитку, цей макрорегіон може бути віднесений до «території сталого розвитку»⁴⁸.

5. *Західний макрорегіон* – умовно безпечні області з відносною демографічною стабільністю та значною часткою ВПО (Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області). Населення – 9,1 млн (на 01.01.2022 р.). Темпи скорочення населення є найменшими в Україні. Головна проблема під час воєнного стану – це забезпечення проживання ВПО (zareєстровано 845 тис.), сприяння їхній зайнятості, доступу до необхідних соціальних послуг.

Західний макрорегіон може відноситися до «території сталого розвитку», однак для зменшення рівня безробіття та повернення вимушених і трудових мігрантів необхідним є розвиток нових «регіональних полюсів зростання».

Загальні перспективи повоєнного демографічного розвитку, головні напрямки соціально-демографічної політики.

Сучасний демографічний розвиток України продовжує прямо залежати від військово-політичних та соціально-економічних умов. Повномасштабна війна катастрофічно поглиблює ту демографічну кризу, що існувала в Україні до вторгнення Росії. В умовах ведення бойових дій важко оцінити масштаби демографічних змін, прямих та непрямих людських втрат, однак вже зараз потрібно здійснювати відповідний аналіз та визначати інструменти й засоби відновлення та поліпшення демографічної ситуації у післявоєнний період.

Для хоча б часткової компенсації демографічних втрат внаслідок загибелі військових і цивільних громадян України та вимушеної еміграції потрібний перехід до розширеного відтворення населення, однак це неможливо ні зараз, ні в найближчій перспективі. Тому метою демографічного розвитку у його кількісному вимірі в повоєнний період для всіх регіонів України повинна стати стабілізація чисельності населення та забезпечення простого його

використання потенціалу території для розвитку». (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>).

⁴⁸ Згідно з визначенням, поданим у Законі України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», «територіями сталого розвитку є самодостатні мікрорегіони, територіальні громади з наявним соціально-економічним потенціалом територій та спроможні до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах». (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>).

відтворення. Низький сучасний рівень народжуваності поглиблюється ризиками неповернення значної частини мігрантів фертильного віку й дітей. Реалізація вказаною мети можлива за умов здійснення чіткої пронаталістської політики на державному та регіональному рівнях, зокрема, орієнтація на модель трьох дітей у сім'ї. Прямі та непрямі заходи такої політики повинні бути спрямовані на підтримку багатодітних сімей, зокрема в частині доступності житла, роботи та наявності відповідної соціально-економічної інфраструктури. Розвиток саме цих трьох визначальних чинників реєміграції та імміграції повинні стимулювати регіони пріоритетного демографічного розвитку до розроблення та реалізації власних програм залучення та підтримки передусім молодих сімей з дітьми.

Загальна стратегія демографічного розвитку та повоєнного розселення населення в Україні загалом залежатиме й від потенційної загрози з боку Росії чи Білорусі, передусім для прикордонних областей («територій з особливими умовами для розвитку»), що можуть бути першочерговими цілями нової агресії. У випадку реальності такої загрози активна політика реєміграції в ці регіони є недоцільною.

Реалізація заходів демографічної та соціально-економічної політики є проблематичною у воєнний час, коли на першому місці – безпека держави та її громадян. Однак вже зараз потрібно вказувати головні напрями демографічної та соціально-економічної політики, що сприятимуть досягненню демографічної стійкості України у післявоєнний час.

Ці напрями можна об'єднати у кілька груп.

1. Стосовно міграції: створення умов для швидкого повернення вимушених переселенців з-за кордону (передусім, вирішення питань житла і зайнятості); регулювання імміграційних потоків з метою створення дієвого механізму міграційного заміщення природних втрат населення України; підвищення мотивації проживання у сільській місцевості.

2. Соціалізація та суспільна інтеграція ветеранів війни, надання економічної, соціальної та психологічної підтримки учасникам бойових дій та членам їхніх сімей.

3. У сфері сприяння народжуваності та сімейної політики: створення передумов для підвищення рівня народжуваності шляхом поступового переходу від переважно малодітного до середньодітного типу репродуктивної поведінки родин; економічне стимулювання багатодітності; зміцнення інституту родини, соціальний захист і матеріальне заохочення відповідального батьківства; податкове стимулювання та підтримка сімей з двома та більше дітьми; створення умов для зайнятості і самореалізації молоді; сприяння реалізації гнучких форм зайнятості батьків.

4. У сфері тривалості життя: поліпшення якості медичного обслуговування; запобігання надмірній кількості абортів; розробка та реалізація заходів, спрямованих на покращення стану здоров'я молоді.

5. Стосовно населення старших вікових груп: забезпечення конкурентоспроможності цієї категорії населення на ринку праці та забезпечення йому гідної заробітної плати; розробка регіональних програм підтримки літніх людей; функціонування інфраструктури відповідно до потреб літніх людей.

6. У сфері зайнятості та створення нових робочих місць: активне включення молоді у сферу підприємництва шляхом пільгового кредитування започаткування бізнесу; підтримка самозайнятості, сімейного підприємництва, фермерства та інших форм сімейної зайнятості; пільгове кредитування суб'єктів малого й середнього підприємництва; створення агротуристичних кластерів та сільськогосподарських кооперативів зі заготівлі недревної лісопродукції та вирощування ягід; створення міні-підприємств з первинної переробки сільськогосподарської продукції; відновлення традиційних ремесел.

Отже, повномасштабне вторгнення РФ катастрофічно поглиблює тривалу демографічну кризу, поразка України означала б для нас нову демографічну катастрофу. Війна з Росією – екзистенційна (загроза існуванню України як держави та українців як

державної нації) та багатовекторна (окрім власне військового фронту, є ще гуманітарний зі своїми складовими – мовно-культурною, історичною, інформаційно-пропагандистською, конфесійною). Тому успіхи на фронті повинні бути підкріплені відповідною соціально-демографічною політикою, що включатиме не тільки економічну, соціальну, демографічну складові, а й гуманітарну (зокрема, освітню, культурно-мистецьку, конфесійну, спортивну).

Демографічна криза в Україні почалася в 1990-х рр. і досягла свого апогею під час пандемії COVID-19. Сучасні процеси природного відтворення населення суттєво порушені, в найближчому майбутньому це може призвести до різкого спаду народжуваності. Загроза демографічної катастрофи може бути нівельована виваженою соціально-демографічною та економічною політикою. У XX столітті Україна пережила низку таких катастроф та порівняно менших за своїми наслідками демографічних криз, що безпосередньо пов'язані з агресією тоталітарних режимів. Однак вони відбувалися на перших стадіях демографічного переходу, де зберігався високий рівень народжуваності, а роль економічних чинників у демографічній поведінці не була значною. Зараз Україна не володіє потенціалом для повернення хоча б до нульового приросту населення ані за рахунок природного руху, ані міграційного. Природне скорочення та величезна хвиля вимушених мігрантів, з-поміж яких висока частка дітей та жінок у репродуктивному віці, суттєво деформують статеву-вікову структуру населення. Очевидно, що після закінчення війни більшість мігрантів повернуться до України, однак це число обернено пропорційне тривалості воєнного стану та агресії РФ та прямо пропорційне швидкості відновлення житлової, соціальної, господарської інфраструктури та економіки загалом, а також залежить від ступеня адаптації українських мігрантів за кордоном, зацікавленості країн-реципієнтів у них, що частково може призвести до відносно невеликого рівня еміграції чоловічого населення (возз'єднання сімей) у післявоєнний час.

Задля запобігання катастрофічному скороченню чисельності населення, гармонізації його природного та міграційного руху, усунення диспропорцій в демографічних структурах необхідними є активні заходи демографічної та соціально-економічної політики у виокремлених демографічних макрорегіонах України. У післявоєнний час ці заходи повинні реалізовуватися за кількома головними напрямками: народжуваність та сімейна політика, міграція, тривалість життя, старіння, зайнятість.

Головні завдання забезпечення демографічної стійкості: повернення українських мігрантів та чітка пронаталістська політика держави та її регіонів, зокрема, орієнтація на модель трьох дітей у сім'ї. Така політика повинна містити комплекс прямих та непрямих заходів підтримки багатодітних сімей, пов'язаних передусім з проблемами забезпечення житлом, роботою та відповідною соціально-економічною інфраструктурою. Розроблення цих напрямів демографічної політики потрібно здійснювати відповідно до регіональної специфіки наслідків російсько-української війни. Koreгування існуючих і розроблення нових стратегій і програм розвитку областей та територіальних громад має реалізовуватися з врахуванням особливостей їхнього демографічного розвитку й повоєнного розселення населення в регіонах. Крім цього, розробка та реалізація регіональних стратегій повоєнного відновлення повинна бути «демографічно орієнтована», тобто містити положення, що прямо чи опосередковано сприяють високому рівню народжуваності, а також заходи поліпшення існуючої, відбудова чи створення нової соціальної інфраструктури.

Після закінчення війни надзвичайно важливою буде наявність детальної інформації про реальний стан населення України: його чисельність, статеву-вікову структуру, територіальний розподіл, соціально-економічний склад, освіту тощо. Тому ще одним із першочергових завдань післявоєнного відновлення України має бути проведення Всеукраїнського перепису населення.

4. Методичні основи ідентифікації земельних активів у контексті сталого розвитку функціональних типів територій

На тлі сучасних проблем розвитку України ключем до забезпечення добробуту її громадян та зайняття державою достойного місця у системі зовнішньоекономічних відносин стає економічне зростання на засадах досконалого використання доступних країні ресурсів. В основу економічного зростання закладено ефективну реалізацію внутрішнього потенціалу держави як один з пріоритетів нової регіональної політики держави. Тому земельні ресурси залишаються об'єктом економічних інтересів та підвищеної уваги іноземних інвесторів, власників, землекористувачів, владних інституцій.

Втім фокусуючи увагу на питаннях правового закріплення власності на землю, держава не забезпечила належного облікового відображення прийомом економічної та бухгалтерської методології процесів використання земельно-ресурсного потенціалу та оцінювання земельних активів територіальних громад, які в результаті реформи отримали розширені права на використання природних ресурсів та посилення матеріально-фінансової основи сталого розвитку територій.

Сучасними дослідженнями з'ясовано, що у структурі природного багатства України головними є земельні ресурси (44,45%). Україна належить до держав середньозабезпечених природними ресурсами, що є у 2,17 раза меншим від світового показника проте з відносно заниженими показниками природного багатства за рахунок незначного рівня капіталізації природних ресурсів⁴⁹.

Приміром, дотепер жодним чином не оцінюється та не відображається вартість орендованої землі в системі національних рахунків України, позаяк вона перебуває у власності фізичних осіб, що не охоплені бухгалтерським обліком та державною статистикою. На 1 січня 2022 року назріла необхідність оновлення нормативної грошової оцінки у 14 822 населених пунктах України, що сягає 49,9 відсотка їх кількості.

Загалом у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях існують різноманітні підходи до визначення поняття активу. Найчастіше під активами розуміють ресурси, контрольовані в результаті минулих подій, використання яких очікувано призведе до економічних вигід у майбутньому.

Підтримуємо думку Ільїної М. П. та Шпильової Ю. Б., що активи можна визначити як ресурси, що в майбутньому принесуть економічні або інші вигоди; потенціал території, який використовується для отримання прибутку; можливості (інституційні, правові, соціальні, культурні), які перетворюються на потенціал або ресурс. Сутнісними характеристиками поняття "актив" є його певна спрямованість (специфіка, основний залучений ресурс або фактор), можливість якісного та кількісного вимірювання, здатність генерувати додану вартість, а також певне інституційне забезпечення⁵⁰.

Зауважимо, що згідно "Загальних умов надання позик" Міжнародним банком реконструкції та розвитку регламентовано, що активи охоплюють майно, доходи та вимоги будь-якого виду. А "Стандартними положеннями та умовами Європейського банку

⁴⁹ Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Просторова організація та напрями використання природного багатства України / Економіка України. 2016. № 7. С. 46-65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2016_7_5.

⁵⁰ Ільїна М. В., Шпильова Ю. Б. Значення екосистемних активів для забезпечення сталого розвитку територій. Східна Європа: економіка, бізнес та управління: електрон. наук. фах. вид. 2021. Вип. 4 (31). С. 93-98.

реконструкції та розвитку" визначено, що категорія "активи" включає майно, доходи або вимоги будь-якого виду.

Водночас, відповідно до загальних положень Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні"⁵¹ дефініція "активи" трактується як ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому. Термін "економічна вигода в зазначеному документі тлумачиться як потенційна можливість отримання підприємством грошових коштів від використання активів.

Доводиться констатувати, що ретроспективний аналіз природи правового врегулювання терміну "активи" засвідчує вкрай різноманітні варіанти сучасного трактування змісту цієї категорії в актах законодавства України. Крім того, в Цивільному кодексі України, який є кодифікованим законодавчим актом в сфері цивільних відносин, учасниками яких є держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, застосовується лише термін "чистий актив" за відсутності законодавчої регламентації його змісту. Проте в Законі України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" термін "чистий актив" взагалі не згадується. В Податковому кодексі України, вжито ряд термінів, трактування яких законом не визначено, зокрема: "базовий актив", "нематеріальний актив", "матеріальний актив", "оборотний актив", "необоротний актив", "грошовий актив", "фінансовий актив", "інвестиційний актив", "іпотечний актив" тощо.

Примітно, що відповідно до частини першої статті 190 Цивільного Кодексу України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. В такому ж значенні це поняття вживається у Податковому кодексі України. Тобто цими документами майнові права та обов'язки визнано власне майном, а згідно наведених в таблиці 1 правових дефініцій, майно та майнові права трактовано саме як окремі складові активів залишаючи поза увагою майнові обов'язки (зобов'язання).

Також законом України від 12 липня 2001 року № 2658-III⁵², що визначає правові засади здійснення оцінки майна та майнових прав встановлено, що:

- майном, яке може оцінюватися, вважаються об'єкти в матеріальній формі, будівлі та споруди (включаючи їх невід'ємні частини), машини, обладнання, транспортні засоби тощо; паї, цінні папери; нематеріальні активи, в тому числі об'єкти права інтелектуальної власності; цілісні майнові комплекси всіх форм власності;
- майновими правами, які можуть оцінюватися, визнаються будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні права (права на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та права вимоги.

Однак згідно наведених в таблиці 1 дефініцій немайнові права, віртуальні активи є власне окремою складовою активів, а не майна. Крім того, підпунктом 14.1.244 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України до категорії "товари" віднесено матеріальні та нематеріальні активи, у тому числі земельні ділянки, земельні частки (паї), а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення. А підпунктом 14.1.12 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу акцентовано, що актив з права користування – визнаний орендарем згідно з вимогами міжнародних стандартів

⁵¹ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 року № 996-XIV. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#>

⁵² Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12 липня 2001 року № 2658-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text>.

фінансової звітності актив, який представляє право орендаря використовувати базовий актив протягом строку оренди.

Очевидно, що позиціюючи нематеріальні активи складовою майна, законом України від 12 липня 2001 року № 2658-III ускладнено розбіжність щодо тлумачення термінів "активи", "майно" як базових елементів методологічного підґрунтя їх ідентифікації, оцінки та обліку. А земельні активи, земельні ділянки та права на них зазначеним Законом взагалі не розглядаються як об'єкти оцінки.

Земельним кодексом України акцентовано на конституційній нормі, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Проте цим Кодексом та жодним іншим правовим актом термін "земельні активи" як економіко-правову категорію не імплементовано в сферу земельних відносин. В умовах децентралізації влади ефективне регулювання земельно-майнових відносин постає необхідною умовою комплексного розвитку територіальної громади на основі достовірної та систематичної інформації про земельні ресурси в межах її території. Структурно-змістове наповнення земельно-кадастрових даних щодо кількісно-якісного обліку угідь є інформаційним підґрунтям у процесі економічного оцінювання землекористування. Тобто усі дані про кількісний і якісний стан земель повинні бути достовірними, оформленими в певних звітних формах і загальнодоступними.

На сьогодні національна система інформаційного забезпечення земельних відносин представлена автоматизованою системою Державного земельного кадастру. Його об'єктами визначено, зокрема: землі в межах державного кордону України; землі в межах території адміністративно-територіальних одиниць, землі в межах територій територіальних громад; обмеження у використанні земель; меліоративні мережі; складові частини меліоративних мереж; земельні ділянки.

Доводиться констатувати, що в Україні з 1 січня 2016 року наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 грудня 2015 року № 337 "Про затвердження форм адміністративної звітності з кількісного обліку земель (форми №№ 11-зем, 12-зем, 15-зем, 16-зем) та Інструкцій щодо їх заповнення" офіційно скасовано ведення державної статистичної звітності з кількісного обліку земель (форми №№ 6-зем, 6а-зем, 6б-зем, 2-зем)⁵³. Ця статистична звітність містила інформацію про розподіл площ земель, що перебувають у власності, постійне і тимчасове користування нами юридичних та фізичних осіб, а також інформацію про площі земельних ділянок з урахуванням їх розподілу за власниками й формами власності, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності, зрошуваністю й осушеністю. Проте Держгеокадастром України так і не було налагоджено постійне провадження адміністративної звітності з кількісного обліку земель шляхом перенесення до 01 липня 2016 року даних державної статистичної звітності до адміністративної звітності з кількісного обліку земель (форми №№ 11-зем, 12-зем, 15-зем, 16-зем), затвердженої цим наказом, який з 23 листопада 2021 року втратив чинність на підставі наказу Міністерства аграрної політики та продовольства № 300 від 25 жовтня 2021 року⁵⁴.

⁵³ Про затвердження форм адміністративної звітності з кількісного обліку земель (форми №№ 11-зем, 12-зем, 15-зем, 16-зем) та Інструкцій щодо їх заповнення: наказ Мінрегіонбуду від 30 грудня 2015 року №337 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0133-16#Text>.

⁵⁴ Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 грудня 2015 року № 337: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства № 300 від 25 жовтня 2021 року. // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1473-21#n6>.

Необхідно зазначити, що введенням з 1 січня 2021 року в дію Законом України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних»⁵⁵, до переліку геопросторових даних не віднесено функціональні типи територій, означені в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, що блокуватиме якісне створення єдиної геоінформаційної системи, як сучасного інструмента інтегрування даних з різних інформаційних джерел для проведення моніторингу і оцінки активів функціональних типів територій на рівні об'єднаних територіальних громад і районів.

Крім того, до частини третьої статті 13 Закону України "Про Державний земельний кадастр"⁵⁶ відомості про землі в межах території територіальної громади, які включаються до Державного земельного кадастру відповідно є вкрай узагальненими, зокрема:

- найменування територіальної громади;
- опис меж території територіальної громади;
- площа земель у межах території територіальної громади;
- найменування суміжних територіальних громад;
- інформація про матеріали, на підставі яких встановлені (змінені) межі території

територіальної громади.

Такий стан речей щодо обліку землі як економічного ресурсу територіальної громади протирічить статті 203 Земельного кодексу України, якою чітко регламентовано:

- облік кількості земель - відображення у відомостях і документах даних, які характеризують кожен земельну ділянку, а також землі за площею та складом земельних угідь, розподіл земель за власниками, землекористувачами.
- облік якості земель - відображення у відомостях і документах даних, які характеризують земельні угіддя за природними і набутими властивостями, що впливають на їх продуктивність та економічну цінність, а також за ступенем техногенного забруднення ґрунтів.

Підтримуємо, позицію Нечипорук Н. В., що на сьогодні нагальними питаннями у сфері формування статистичної інформації про стан земельних відносин та ринку землі є такі:

- потреба у накопиченні інформації про вартість земельних ресурсів з урахуванням їх площі в розрізі власників та користувачів земельних ділянок з урахуванням їх цільового призначення;
- необхідність накопичення інформації про динаміку договорів купівлі-продажу земельних ділянок та ціни їх продажу;
- систематизація інформації про витрати на капітальне поліпшення земельних ділянок (за видами робіт та їх вартісним еквівалентом), що дозволить оцінити питому вагу підвищення якісних показників земельних ділянок;
- накопичення інформації про вартість оренди 1 га земельної ділянки в розрізі територіального розміщення, якості земель та їх цільового призначення;
- якісне підвищення аналітичності показників, розкривши структуру прав користування землею та зобразивши їх вартісну оцінку як у фінансовій, так і у статистичній звітності⁵⁷.

Таким чином, на рівні територіальних громад, котрі є основними суб'єктами комплексного розвитку та прискореного економічного зростання територій різних

⁵⁵ Про національну інфраструктуру геопросторових даних: закон України від 13 квітня 2020 року № 554-IX // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text>.

⁵⁶ Про Державний земельний кадастр: закон України від 7 липня 2011 року №3613-VI // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.

⁵⁷ Нечипорук Н. В. Інформаційне забезпечення обліку земельних ресурсів: напрями удосконалення статистичної звітності. Статистика України, 2018. № 1. С. 24-29. DOI: [https://doi.org/10.31767/su.1\(80\).2018.01.03](https://doi.org/10.31767/su.1(80).2018.01.03).

функціональних типів, очевидно є відсутність достовірної адміністративної та/або статистичної інформації щодо кількісного та якісного обліку земель як основного національного багатства держави, фундаментального активу місцевого самоврядування та об'єкту ринкових відносин.

У фінансовій звітності відображення земельних ресурсів належить здійснювати відповідно до чинного нормативно-методичного забезпечення та стандартів бухгалтерського обліку. Національним положенням (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»⁵⁸ акцентовано на дотриманні принципу єдиного грошового вимірника, який передбачає вимірювання та узагальнення всіх операцій підприємства у його фінансовій звітності в єдиній грошовій одиниці.

Згідно пункту 5 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 "Нематеріальні активи"⁵⁹, бухгалтерський облік нематеріальних активів ведеться щодо права кожного об'єкта, зокрема права користування майном, права користування земельною ділянкою відповідно до земельного законодавства. Так, вартість права постійного користування земельними ділянками державні (казенні) та комунальні підприємства належить відображати в складі нематеріальних активів у порядку, установленому цим документом. Проте придбаний або отриманий нематеріальний актив відображається в балансі, якщо існує імовірність одержання майбутніх економічних вигод, пов'язаних з його використанням, та його вартість може бути достовірно визначена. Крім того, із зазначеного Національного положення (стандарту) наказом Міністерства фінансів України від 6 вересня 2019 року № 379⁶⁰ вилючено розділ "Особливості бухгалтерського обліку нематеріальних активів установами". Тим самим скасовано бухгалтерський облік та фінансову звітність установами системи державного управління та місцевого самоврядування щодо прав користування земельними ділянками, обмежуючи врахування їх значення та потенціалу в сфері регіонального та місцевого розвитку.

Основними первинними документами з обліку земельних ресурсів, які використовуються суб'єктами господарювання є витяг із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно про реєстрацію права власності, державний акт на земельну ділянку (право власності, право приватної власності, право постійного користування); договори: права оренди, права користування (сервітут), права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), права забудови земельної ділянки (суперфіцій), а також типові форми первинних документів з обліку основних засобів та нематеріальних активів. Сукупність земельних ділянок, які перебувають у власності підприємства обліковуються на субрахунках рахунку 10 "Основні засоби". Залежно від функціонального призначення земельні ресурси (сукупність земельних ділянок підприємства) обліковуються на субрахунку 100 "Інвестиційна нерухомість" (у випадку, якщо земельна ділянка використовується підприємством для отримання прибутку, а не для використання у господарській діяльності) та субрахунку 101 "Земельні ділянки" (земельні ресурси, які підприємство використовує у власній господарській діяльності).

Необхідно зважати, що інвестиційна нерухомість визнається активом, якщо існує ймовірність того, що підприємство отримає в майбутньому від її використання економічні

⁵⁸ Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: затверджено наказом Міністерства фінансів України від 7 лютого 2013 року № 73 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>.

⁵⁹ Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи»: затверджено наказом Міністерства фінансів України від 18 жовтня 1999 року №242. // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#Text>.

⁶⁰ Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 16 вересня 2019 року № 379 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-19#Text>.

вигоди у вигляді орендних платежів та/або збільшення власного капіталу, та її первісна вартість може бути достовірно визначена. Враховуючи, що до інвестиційної нерухомості можуть відноситися земельна ділянка, будівля (частина будівлі) або їх поєднання, а також активи, які утворюють з інвестиційною нерухомістю єдиний (цілісний) комплекс і в сукупності генерують грошові потоки, актуальним є питання отримання релевантної інформації про стан та використання земельних ділянок, що визнані об'єктом інвестиційної нерухомості.

Також поза межами фінансової звітності залишаються: права користування (сервітут), права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), права забудови земельної ділянки (суперфіцій). Варто зважати, що згідно визначень, наведених в Цивільному кодексі України сервітут, емфітевзис та суперфіцій є окремими правами на землю. Ці права підлягають державній реєстрації, а від використання таких прав очікується отримання майбутніх доходів, які бути достовірно оцінені та обліковані в складі нематеріальних активів.

Вважаємо слушною пропозицію Остапчук Т. П., що у випадку наявності обтяження земельної ділянки сервітуту власнику необхідно створити аналітичний розріз до субрахунку 101 "Земельні ділянки": 1011 "Земельні активи без обтяжень", 1012 "Земельні активи з обтяженнями". Для надання повної інформації про обтяження у вигляді сервітуту, в інвентарній картці, що відкрита на цю земельну ділянку, необхідно зазначати його наявність, підстави встановлення та спосіб користування земельною ділянкою або її частиною сервітуарієм⁶¹.

Відтак, з огляду на необхідність впровадження Міжнародних стандартів фінансової звітності (далі – МСФЗ), невідкладним є усунення колізій і прогалин щодо визнання та ідентифікації землі як активу, позаяк для користувачів фінансової звітності інформація про активи, зобов'язання повинно бути доречною, а подання активу, зобов'язання – правдивим. Слід враховувати, що новою версією Концептуальних основ фінансової звітності від 29 березня 2018 року, виданою Радою з Міжнародних стандартів фінансової звітності (Радою з МФЗС) упроваджено нові визначення "актив", "економічний ресурс", "зобов'язання"⁶², зокрема: актив – існуючий економічний ресурс, контрольований організацією в результаті минулих подій; економічний ресурс – право організації, що надає потенціал для отримання економічних вигід; зобов'язання – існуючий обов'язок організації в результаті минулих подій, урегулювання якого призведе до зменшення економічних ресурсів. А з 2019 р. набув чинності МСФЗ 16 "Оренда", який чітко визначив, що на дату початку оренди орендар визнає актив з права користування та орендне зобов'язання (п. 22). Очевидно, що Рада з МСФЗ, імплементуючи пріоритет економічного змісту над формою (substance over form), фокусує увагу щодо активів не лише до фізичних об'єктів, а вірогідніше, до набору прав про них для повноцінної ідентифікації активу, передусім як економічного ресурсу в релевантному вимірі.

На наш погляд, заслуговують предметної уваги методологічні засади обліку використання землі як основного засобу, товару, сировини, інвестицій в нерухомість та / або інших активів, сформульовані в індонезійському Стандарті бухгалтерського обліку 47 "Бухгалтерський облік земель" (PSAK 47 "Akuntansi tanah")⁶³, який є доповнюючим до Стандарту бухгалтерського обліку 16 "Основні засоби та інші активи" (PSAK 16 "Aset Tetap")

⁶¹ Остапчук Т. П. Речові права на земельні активи: порядок визнання об'єктів бухгалтерського спостереження Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 12. С. 115-123.

⁶² Вакарюк О. Нова Концепція МСФЗ: що нас чекає. Вісник МСФЗ. №10: Електронне видання. URL: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ001658.

⁶³ Pernyataan Standar Akuntansi Keuangan 47 Akuntansi Tanah. Ikatan Akuntan Indonesia. Mode of access: URL: <https://docplayer.info/29706400-Pernyataan-standar-akuntansi-keuangan-no-47-akuntansi-tanah.html>.

та досі не має аналога серед МСФЗ. В цьому документі наводиться наступне визначення землі як активу: "Земля є матеріальним активом, який набувається готовим до використання, або набувається і потім поліпшується, допоки він не буде готовим для використання в операціях суб'єкта господарювання з економічною вигодою більш ніж один рік, і не призначений для продажу у процесі нормальної операційної діяльності підприємства".

Важливо, що PSAK 47 "Akuntansi tanah" по суті визначено складові імплементованого на національному рівні алгоритму бухгалтерського обліку земель, зокрема:

- ідентифікація земель як об'єкта бухгалтерського обліку;
- оцінка землі при постановці на баланс та після її первісного визнання активом;
- складові вартості землі;
- безоплатне отримання земель;
- витрати на утримання землі після придбання;
- зміна вартості землі (в т.ч. випадки знецінення цього специфічного активу);
- витрати, пов'язані з управлінням земельними правами;
- розкриття інформації у фінансовій звітності.

Підкреслимо, що в Україні земля є: основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (стаття 24); матеріальною основою місцевого самоврядування (стаття 142 Конституції України). Загальними положеннями закону України "Про охорону земель" правову дефініцію термінів "земля", "земельні ресурси" визначено таким чином: земля – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею; земельні ресурси – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Також, пунктом "а" статті 6 Земельного кодексу України до пріоритетних засад земельного законодавства віднесено поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва. Тим самим існуючим економічним ресурсом громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави як суб'єктів права власності на землю априорі визнано всі землі в Україні.

Проте аналіз сучасного стану розвитку правового регулювання в контексті ідентифікації земельних активів, визначення їх структури, оцінки та обліку, зокрема нормами Земельного кодексу України, Цивільного Кодексу України, закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень", Закону України "Про оцінку земель", закону України "Про Державний земельний кадастр", підзаконних нормативно-правових актів, дає підстави стверджувати, що методологічні засади в цій сфері визначені не повною мірою чим дезавуюювано значимість обліку та використання землі саме як існуючого економічного ресурсу.

Так, згідно земельної статистичної звітності Держгеокадастру (форма 2-зем) всі землі України перманентно обліковані за конкретними формами власності (див. табл. 4.1).

Тобто, дані цієї державної статистичної звітності з земельних ресурсів достовірно засвідчують визначеність форми власності щодо кожного гектара землі в Україні, їх розподіл за власниками землі, землекористувачами та видами економічної діяльності в межах територій адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі окремо – в межах населених пунктів. Варто згадати, що в основу класифікації земель було покладено: Стандартну статистичну класифікацію землекористування ЄЕК, розроблену Статистичною комісією та Європейською економічною комісією ООН; Класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД). Проте результати цієї державної статистичної звітності з земельних ресурсів жодного року не відображались у Державному земельному кадастрі з часу його створення. Натомість з січня 2020 року, без належної актуалізації Державному земельному кадастрі зазначеної земельної звітності та даних Державного реєстру земель, відомості про розподіл земель за формами

власності і видами речових прав вносяться до Державного земельного кадастру відповідно до даних Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Таблиця 4.1

Розподіл земельного фонду України за формами власності в 2016 році

№ п/п	Форма власності на землю	Площа, тис. га	%	Довідково: землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування)	
				площа, тис. га	%
1	2	3	4	5	6
1	Державна	28758,4	47,66	10735,4	17,79
2	Комунальна	52,2	0,086	3,5	0,006
3	Колективна	55,1	0,091	X	X
4	Приватна	31489,2	52,17	X	X
Разом		60354,9	100,0	10738,9	17,79

Джерело: складено за ⁶⁴.

Крім того, внаслідок вимушеного запровадження в Україні воєнного стану функціонування Державного земельного кадастру було призупинено до 9 червня 2022 року. Натомість у Книзі реєстрації землеволодінь і землекористувань, яка ведеться районною військовою адміністрацією у паперовій та електронній формах, належало здійснювати державну реєстрацію:

- договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, переданих в оренду органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування;
- договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, переданих в оренду постійними користувачами, емфітевтами;
- договорів про передачу права землекористування;
- договорів про внесення змін до зазначених договорів, договорів про їх розірвання;
- зміни цільового призначення земельної ділянки.

В результаті налагоджене впродовж земельної реформи інформаційно-статистичне забезпечення обліку земельних ресурсів як економічного активу так і не набуло повноцінного використання в системі бухгалтерського обліку та звітності територіальних органів влади та органів місцевого самоврядування, як суб'єктів державної та комунальної власності.

Також варто зауважити, що наразі не існує єдиного погляду стосовно сутності та структури земельного активу. Загалом ідентифікація земельних ресурсів як економічного активу територіальних громад в період земельної реформи реально обумовлювалась запровадженням різних форм власності на землю, визнанням земель та прав на них об'єктом цивільних майнових відносин та запровадження платності землекористування. Разом з тим на відповідних етапах земельної реформи під впливом домінуючих суспільно-політичних чинників перманентно реалізовано періодично змінювані механізми визнання прав на землю та їх ідентифікації. Так, право на землю в Україні посвідчується виданими до 2013 року такими державними актами: на право колективної власності на землю; на право приватної власності на землю; на право власності на землю; на право власності на земельну ділянку; на право довічного успадкованого володіння землею; на право постійного володіння землею; акт на право постійного користування землею; на право постійного користування земельною ділянкою.

⁶⁴ Державна служба України з питань геодезії, картографії і кадастру: Форми №№ 6-зем, 6а-зем, 6б-зем, 2-зем станом на 1.01.2016 р. Законодавство України: сайт. URL: <http://land.gov.ua/>.

Проте наявність таких документів на тепер вже не є достатньою підставою визнання зазначених у них прав. Згідно частини дев'ятої статті 791 Земельного кодексу України земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Це положення є очевидною колізією позаяк державна реєстрація речового права на земельну ділянку здійснюється після державної реєстрації земельної ділянки у Державному земельному кадастрі, а формування земельної ділянки здійснюється до її державної реєстрації у Державному земельному кадастрі. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Тобто формування земельної ділянки та державну реєстрацію права на неї як реального земельного активу апіорі неможливо здійснити одночасно.

Позаяк відповідно частини четвертої статті 791 Земельного кодексу України земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера, на нашу думку, це є одночасним та однозначним її визнанням об'єктом цивільних прав тому, що частиною четвертої цієї статті обумовлено можливість існування впродовж одного року земельної ділянки як об'єкта цивільних прав без реєстрації речового права на земельну ділянку.

Очевидно, що сформована земельна ділянка ще до реєстрації речового права на неї ідентифікується за присвоєним кадастровим номером і постає об'єктом кількісного та якісного обліку, а також формування достовірної облікової оцінки. Важливо також враховувати, що частиною тринадцятою вказаної статті окреслено підстави припинення існування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав та скасування її державної реєстрації залишаючи при цьому невиясненим її подальший правовий режим, зокрема як реального матеріального об'єкта, так і просторового базису функціонування конкретної територіальної громади, її земельного активу.

Відтак можемо стверджувати, що в сучасних умовах видами земельного активу можуть бути:

- землі та земельні ділянки, як є частини основного національного багатства держави використання яких контролюється державою та територіальними громадами,
- речове право власності на земельну ділянку;
- речові права на земельну ділянку, які похідні від права власності: право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіцій), право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки.

На наше переконання, землі та земельні ділянки є матеріальною формою земельного активу – матеріальним земельним активом, а речове право власності на земельну ділянку та речові права на земельну ділянку (похідні від права власності) є нематеріальною формою земельного активу – нематеріальним земельним активом.

Важливим елементом ідентифікації земельних ділянок і прав на них, як земельних активів є формування їх достовірної облікової оцінки.

На сьогодні в Земельному кодексі та спеціальному Законі України "Про оцінку земель" вартісне оцінювання землі окреслено виключно рамками грошової оцінки земельних ділянок, позаяк з травня 2021 року із цих правових актів вилучено окремий вид оцінки земель у грошовому виразі – економічну оцінку земель. Зауважимо, що саме економічна оцінка земель покликана забезпечити оцінку землі як природного ресурсу і засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі. Проте за період незалежності України таку оцінку не проведено жодного разу,

що унеможливило запровадження порівняльного аналізу ефективності використання земель різного цільового призначення.

На наш погляд, економічна оцінка земель у грошовому виразі могла стати основою механізму запровадження системи облікової оцінки та взяття на баланс первинної вартості землі, ідентифікуючи земельні активи у грошовому вимірнику для цілей бухгалтерського обліку і фінансової звітності на рівні територіальних громад.

Тому в сучасних умовах ідентифікація земельних активів на рівні територіальних громад та їх обліку у грошовому виразі детермінується проведенням грошової оцінки земельних ділянок, яка залежно від призначення та порядку проведення може бути нормативною та експертною.

На нашу думку, базисом запровадження системності обліку матеріальних земельних активів на рівні територіальних громад доцільно визнати нормативну грошову оцінку земельної ділянки, як капіталізований рентний дохід із земельної ділянки з врахуванням її приналежності до конкретного функціонального типу території. Саме нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, мінімального розміру орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, визначення розміру державного мита при міні, спадкуванні та даруванні земельних ділянок істотно впливаючи на формування фінансового потенціалу та економічних вигід територіальної громади.

В сучасних умовах можливість одноетапного проведення в межах території територіальної громади на землях усіх категорій та форм власності нормативної грошової оцінки земельних ділянок незалежно від їх цільового призначення з періодичністю сім років закладено положеннями статті 18 Закону України "Про оцінку земель", а методологічні засади проведення такої оцінки встановлено Методикою нормативної грошової оцінки земельних ділянок, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2021 р. № 1147. За цією Методикою громадам потрібно замовити виготовлення технічної документації з нормативної грошової оцінки земельних ділянок у межах території територіальної громади. Після затвердження означеної документації передбачено отримання результатів цієї оцінки для кожної земельної ділянки на підставі внесених відомостей в Державний земельний кадастр. Так, Держгеокадастром з 25 липня 2022 року впроваджено функціонал програмного забезпечення, що дозволяє отримати Витяг із технічної документації з нормативної грошової оцінки земельних ділянок сільськогосподарського призначення в електронному вигляді одразу після подання відповідної заяви без участі працівників територіальних органів Держгеокадастру.

Серед низки методологічних недоліків цієї Методики слід виділити відсутність алгоритму об'єктивного визначення(розрахунку) основного оціночного критерію – величину капіталізованого рентного доходу за одиницю площі в межах категорії земель за основним цільовим призначенням. Відсутність такого алгоритму зберігає підґрунтя для домінування в реальних ринкових умовах позаринкових чинників оцінки землі, як основного національного багатства держави.

Так, вельми сумнівним було затвердження наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 листопада 2018 року № 552⁶⁵ (без його державної реєстрації в Міністерстві юстиції) технічної документації із загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення в статусі окремого загальнообов'язкового стандарту, позаяк це не передбачено Законом України "Про оцінку

⁶⁵ Про затвердження технічної документації із загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 листопада 2018 року № 552 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0552730-18#Text>

земель", а в Положенні про Міністерство аграрної політики та продовольства України не значились повноваження щодо розроблення, затвердження, перевірки, перегляду, внесення змін, скасування стандартів у сфері оцінки земель. Як наслідок, на тлі конкурентного зростання рівня орендної плати при набутті права оренди на землі сільськогосподарського призначення було здійснено парадоксальне знецінення земель в багатьох регіонах держави шляхом непрозорого оновлення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення.

Разом з тим імплементація даної Методики навіть за наявності істотних недоліків є важливим кроком щодо уніфікації та організаційної єдності процесу оцінки, спрощення процедури отримання інформації про нормативну грошову оцінку земельних ділянок із використанням засобів системи Державного земельного кадастру.

Позаяк сформована територія територіальної громади є сукупністю земельних ділянок в її межах, пропонуваною нами постановкою на баланс та/або облік кожної земельної ділянки за результатами об'єктивної нормативної грошової оцінки забезпечуватиметься первісне визнання матеріальних земельних активів та фіксація їх первинної вартості, а відтак їх суцільна ідентифікація на основі відомостей Державного земельного кадастру.

Пропонований нами підхід не заперечує подальшого застосування експертної оцінки, яка використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок та їх переоцінки для бухгалтерського обліку згідно із законодавством. Проте можливість її одночасного проведення щодо кожної земельної ділянки як об'єкту ринкового обігу в межах території територіальної громади на даний час є вкрай малоймовірною. Власне експертна грошова оцінка передбачає визначення ринкової(справедливої) вартості земельної ділянки та пов'язаних з нею прав саме як об'єкту ринкового обігу на дату оцінки оцінювачем (експертом з питань оцінки) із застосуванням сукупності підходів, методів та оціночних процедур, котрі забезпечують збір й аналіз даних, обчислення й оформлення результатів у вигляді звіту. Тобто експертна грошова оцінка або переоцінка земельної ділянки як матеріального земельного активу жодним чином не можуть слугувати інструментом зменшення її реальної вартості, що часто мало місце в процесі трансформації земельних відносин. Крім того, підстави знецінення цього специфічного активу законодавством не передбачено позаяк власники землі та землекористувачі зобов'язані підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі. Примітно, що експертна грошова оцінка земельної ділянки дотепер не фіксується в Державному земельному кадастрі, чим засвідчується наявність істотних прогалин щодо детінізації земельного обігу та врахуванні її актуальних результатів при черговому оновленні нормативної грошової оцінки.

Водночас, з огляду на чинну специфіку стандартизації оціночних процедур, визначення вартості нематеріальних земельних активів здійснюється виключно в рамках експертної грошової оцінки. Чинна Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531⁶⁶ регламентує оцінку вартості таких прав, зокрема:

- права власника земельної ділянки, наданої в оренду або користування на умовах емфітевзису чи суперфіцій;
- права оренди земельної ділянки;
- права користування земельною ділянкою на умовах емфітевзису чи суперфіцій.

Однак, оцінку права на земельну частку (пай), права користування (сервітут), права постійного користування земельної ділянки та права суборенди як можливих нематеріальних земельних активів цією Методикою досі не передбачено, що підтверджує її перманентну

⁶⁶ Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1531-2002-%D0%BF#Text>

недосконалість. Також частиною третьою статті 19 Закону України "Про оцінку земель" обумовлено, що експертна грошова оцінка земельних ділянок проводиться суб'єктами оціночної діяльності у сфері оцінки земель відповідно до вимог Закону України "Про оцінку майна, майнових прав і професійну оціночну діяльність в Україні", а так само інших нормативно-правових актів, норм і правил. Проте пунктом 3 Прикінцевих положень Закону України "Про оцінку земель" із змісту Закону України "Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні" оцінку земельних ділянок вилучено.

Варто згадати, що відповідно частини п'ятої статті 201 Земельного кодексу України грошова оцінка земельних ділянок проводиться за методикою, яка затверджується Кабінетом Міністрів України. Тим самим регламентовано затвердження лише однієї методики грошової оцінки земельних ділянок. Тому виключно єдиною Методикою грошової оцінки земельних ділянок належить виокремити специфіку проведення нормативної та експертної оцінки, забезпечуючи єдність методологічного та інформаційного простору в сфері оцінки земель.

Очевидно, що в сучасних умовах переходу до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу територій різних функціональних типів, концептуальними засадами ідентифікації земельних активів територіальної громади є методологічна єдність правого законодавчого регулювання в сфері оцінки земель та системна повнота відомостей Державного земельного кадастру.

Зважаючи на те, що визнання України кандидатом ЄС надає нового сенсу кожному законопроекту та нормативно-правовому акту, для системного запровадження масової оцінки земельних ділянок та включення її до фінансової звітності територіальних громад, а також підприємств як користувачів, так і власників доцільно здійснити істотні системні корективи а актах національного законодавства.

Передусім необхідно уніфікувати в чинних актах законодавства України дефініції "активи" та "майно", їх різновиди та структуру з метою уникнення в них: дублювання правових норм, колізій та прогалин. Важливо оновити зміст Закону України "Про оцінку земель", виклавши його назву в наступній редакції – "Про оцінку земель та земельних активів". В тексті закону доцільно зафіксувати такі дефініції: "земельні активи – це сукупність матеріальних та нематеріальних земельних активів у грошовому виразі"; "матеріальний земельний актив – це грошовий еквівалент цінності землі та/чи земельної ділянки, використання якої як частини основного національного багатства держави контролюється державою та територіальними громадами"; "нематеріальний земельний актив – це грошовий еквівалент речового права власності на земельну ділянку, в тому числі на земельну частку (пай), а також речових прав на земельну ділянку, які похідні від права власності (право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіцій), право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки)". В контексті доброякісної систематизації об'єктів бухгалтерського обліку, фінансової та іншої звітності доречною є імплементація означених нами дефініцій в Законі України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні", Податковому кодексі, Бюджетному кодексі, Законі України "Про Державний земельний кадастр", національних стандартах.

Частину першу статті 193 Земельного кодексу України слід доповнити словами "функціональні типи територій" з внесенням відповідних змін до Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних». Також в Законі України "Про Державний земельний кадастр" варто виокремити: функціональні типи територій як окремий об'єкт Державного земельного кадастру; перелік відомостей про землі в межах території територіальної громади за аналогією з адміністративно-територіальними одиницями; реєстр відомостей про експертну грошову оцінку земельних ділянок та прав на них. Задля уникнення можливих корупційних диспропорцій результатів оцінки необхідно забезпечити на рівні

законопроекту "Про оцінку земель та земельних активів" уніфікованість, системну цілісність, організаційну єдність методології видів грошової оцінки земельних активів – нормативної та експертної, а також використання їх результатів як відомостей Державного земельного кадастру в бухгалтерському обліку, фінансовій та іншій звітності.

На наш погляд, в умовах сучасної цифрової трансформації держави та розвитку електронного урядування, пріоритетного значення слід надати запровадженню в Державному земельному кадастрі функціоналу постійного оновлення нормативної та експертної грошової оцінки земельних активів, на основі використання технології зберігання та захисту даних Blockchain.

Так, автоматичне формування програмним забезпеченням Державного земельного кадастру нормативної грошової оцінки земельних активів не потребуватиме розробки та затвердження відповідної технічної документації. Значення більшості коефіцієнтів чинної Методики нормативної грошової оцінки визначено в додатках до цієї Методики. Інші дані можуть бути ідентифіковані щодо кожної ділянки в Державному земельному кадастрі, зокрема за окремими шарами інформації в Публічній кадастровій карті, яка постійно оновлюватиметься за паритетною участю та під контролем територіальних громад з врахуванням актуальної зміни в межах функціонального типу території параметрів капіталізованого рентного доходу за одиницю площі відповідно до категорії земельної ділянки за основним цільовим призначенням тощо.

Актуальність зміни параметрів цього основного оціночного критерію має засвідчуватись прозорістю алгоритму його економіко-статистичного визначення (розрахунку) в додатку до Витягу з Державного земельного кадастру про нормативну оцінку земельного активу. Пропонований нами формат нормативної грошової оцінки земельних активів на відміну від чинної практики не потребуватиме істотних фінансових затрат територіальних громад на традиційне виготовлення відповідної технічної документації, позаяк ґрунтуватиметься на постійній електронній взаємодії та диференційованому оновленні в Державному земельному кадастрі параметрів землеоціночних коефіцієнтів, зокрема з врахуванням реалізації проектних рішень затвердженого комплексного планування розвитку територій територіальних громад. Тим самим забезпечуватиметься актуальність нормативної грошової оцінки на поточну дату та зіставність її результату як первісної вартості земельного активу в бухгалтерському обліку, фінансовій та іншій звітності.

При експертній оцінці земельного активу основну функцію експерта слід зводити виключно до актуального методологічного обґрунтування та внесення до Державного земельного кадастру параметрів чинників правомірної зміни первинної/зафіксованої цінності земельного активу. А результат експертної грошової оцінки земельного активу на конкретну дату забезпечуватиметься автоматичним формуванням програмним забезпеченням Державного земельного кадастру відповідного Витягу з Державного земельного кадастру про експертну оцінку земельного активу.

Крім того, прикінцевими положеннями законопроекту "Про оцінку земель та земельних активів" варто обумовити проведення в межах територіальних громад суцільної державної інвентаризації земель, земельних ділянок та прав на них, як об'єктів Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно для формування цифрового інформаційного підґрунтя всюдоступного повноцінного оцінювання земельних активів.

Висновки. Відсутність системності і послідовності формування методології обліку та оцінки земель відчутно знижують ефективність проведених заходів введення всіх земельних ресурсів в економічний оборот, а також забезпечення контролю за їх ефективним використанням. В умовах переходу до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу територій різних функціональних типів

ідентифікація земельних активів на рівні територіальних громад та їх облік у грошовому виразі є необхідною умовою ефективного включення землі як активу до повноцінного економічного обороту, що забезпечується встановленням достовірної грошової оцінки як земельних ділянок, так і прав користування ними. Позаяк сформована територія територіальної громади є сукупністю земельних ділянок в її межах, Державний земельний кадастр має функціонувати в режимі доступності онлайн ідентифікації земельних активів в Україні, чому слугуватиме системність внесення пропонованих нами змін в національному законодавстві.

5. Ризики соціально-економічного розвитку сільських територій України в умовах російської збройної агресії

Подолання проблем сільських територій є одним із ключових питань реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Відповідно покращення соціального становища та забезпечення економічного зростання у сільській місцевості зайняло центральне місце у глобальних зусиллях сталого розвитку.

Причинами посиленої уваги до цієї тематики є:

по-перше, неподоланість суттєвих диспропорцій розвитку сільських та міських територій, зокрема обмеженого доступу жителів сільської місцевості до якісних освітніх, медичних, соціальних, фінансових та інших послуг, а також значно вищого рівня бідності і безробіття як наслідку нерозвиненості ринку праці та обмеженості можливостей для самореалізації;

по-друге, невідповідність більшості сучасних стратегій розвитку села та напрямів сільськогосподарської діяльності екологічним вимогам і потребі стримування кліматичних змін;

по-третє, поява нових трендів та перспективних напрямів розвитку сільських територій з огляду на процеси цифровізації і технологізації⁶⁷.

Україна – не виняток із загальносвітових тенденцій. Серед основних проблем розвитку сільських територій на теренах нашої країни впродовж 30-ліття незалежності: *депопуляція населення, деградація сільської економіки, спустошення територій, нерозвиненість соціальної інфраструктури, а також відсутність ефективної системи територіальної організації влади протягом тривалого періоду* (що, на нашу думку, і стало однією із першопричин занепаду села в Україні).

З проведенням у 2014-2020 рр. реформи адміністративно-територіального устрою та перерозподілу повноважень і ресурсів на користь місцевого рівня відбулася активізація соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад. І, хоча цей етап розвитку сільських територій був нетривалим, він характеризувався становленням місцевого самоврядування на локальному рівні, спрямуванням бюджетних ресурсів на відновлення соціальної інфраструктури у територіальних громадах, а також наданням громадам прав управління земельними та іншими видами активів.

Ще одним кроком, зробленим для подолання означених проблем, стало прийняття Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр., якою переміщено фокус сучасної державної регіональної політики на окремі типи територій, серед яких сільським територіям приділено значну увагу. Як видно, системні процеси, спрямовані на вирішення проблем українського села, набирали темпи...

Проте, в умовах протидії поширенню пандемії Covid-19 Україна, як і більшість країн світу, була змушена суттєво скоротити фінансову підтримку розвитку сільських територій внаслідок першочергово спрямування зусиль та фінансових ресурсів на подолання наслідків розповсюдження хвороби і підтримку системи охорони здоров'я. При цьому, і сама пандемія негативно вплинула на соціально-економічне становище українського села, адже опосередковано зумовила зниження фінансової спроможності територіальних громад, зменшення інвестування у їх розвиток, мала стримуючий вплив на поступ малого та середнього бізнесу, забезпеченість домогосподарств, розвиток людського капіталу.

А вже з початком нового етапу у російсько-українській війні (повномасштабним наступом РФ на територію України) питання регіонального розвитку, у т. ч. розвитку сільських територій, перейшло в іншу площину дослідження. Процеси, які до нової фази війни, в умовах

⁶⁷ World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. United Nations publication. United Nations, 2021. 174 p. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789216040628/read>

пандемії ковіду, здавалося, зупинилися, сьогодні здебільшого втратили актуальність. «Накладення» умов війни на розвиток сільських територій вимагає виділення нових пріоритетів і, в їх контексті, – формування типології територій за такими критеріями як: віддаленість від зони бойових дій, вплив війни на розвиток території та роль регіону у збереженні держави і забезпеченні її стійкості.

Результатом реакції державної влади на фактор війни стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» № 2389-IX від 9.07.2022 р., в межах якого сформовано типологію територій з урахуванням безпекового фактору та віддаленості від збройних можливостей РФ і виділено: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. На їх основі у регіонах України реалізовуватиметься різна економічна політика, а у звільнених регіонах на постраждалих від бойових дій територіях можливий перегляд конфігурації територіальних громад залежно від рівня руйнації та обезлюднення території⁶⁸.

Формування державної регіональної політики з огляду на фактор впливу війни в Україні на сучасному етапі є виправданим та обґрунтованим. Проте повна відмова від принципів розвитку територій на основі їх функціональності (у довоєнному «трактуванні», яке відповідає типології територій ЄС), зокрема щодо сільських територій, на нашу думку, недоречна. Адже більше 80% сумарної площі території нашої держави за проєвропейськими критеріями (густота населення менше 300 жителів на 1 км²; частка міського населення адміністративного району менше 50%) ідентифіковано як переважно сільські території⁶⁹.

Враховуючи усі вище зазначені аспекти, економічний розвиток та/або післявоєнне відновлення сільських територій в Україні має відбуватися з урахуванням двох ключових чинників:

по-перше, безпекового фактора і гуманітарної ситуації;

по-друге, соціально-економічного становища, наявного потенціалу до розвитку та стримуючих чинників відповідно до типу територій.

З метою врахування впливу і наслідків ведення бойових дій на території нашої країни виділимо три групи сільських територій в Україні, для яких притаманні різні загрози для розвитку та, відповідно, різні напрями їх нівелювання.

Окуповані сільські території і території, на яких ведуться активні бойові дії – ведення політики відновлення на таких територіях є неможливим до їх звільнення та переходу до групи сільських територій, звільнених від окупації.

Сільські території, звільнені від окупації – післявоєнне економічне та гуманітарне відновлення цих територій спрямоване, перш за все, на досягнення таких цілей: забезпечення продовольчої безпеки; відновлення критичної інфраструктури; розмінування; гарантування безпеки мешканців, що дозволяє говорити про часткове повернення ВПО до своїх домівок.

Завдання для подальшого відновлення звільнених територій суттєво різняться залежно від руйнувань у населених пунктах, типу населеного пункту і його місцезнаходження. На нашу думку, відновлення великих міст стане першочерговим процесом, оскільки саме міста є осередками соціально-економічного розвитку, концентрації людського ресурсу та «точками зростання» для навколишніх територій. Натомість неоднозначною і складною є ситуація із відбудовою сіл, деякі з яких суттєво постраждали в умовах війни, з них відбулася масова

⁶⁸ Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка. AgroPolit.com. 22.04.2022. URL: <https://agropolit.com/blog/503-yak-viyna-zminit-regionalnu-politiku-v-ukrayini-detsentralizatsiya-gromadi-podatki-ekonomika>

⁶⁹ Сільські території в Україні: практика ідентифікації та інструменти розвитку: науково-аналітична доповідь / І. З. Сторонянська, І. Р. Залуцький, Х. О. Патицька; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2021. 137 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20210038.pdf>

евакуація населення. Зокрема мова йде про села у віддалених районах, які і до 24 лютого 2022 р. характеризувалися як території з низькою щільністю населення, нерозвиненістю соціальної інфраструктури, низькими показниками економічного розвитку.

Приміром, аналіз наслідків ведення бойових дій на основі оглядових карт оцінки збитків і пошкоджень на території с. Горенка Гостомельської ТГ Київської області (5,5 тис. осіб), складених Супутниковим центром ООН UNOSAT (рис. 5.1), засвідчив наявність пошкоджень або/та руйнувань у 77% квадратів (за результатами оцифрування зруйнованої інфраструктури вітчизняними експертами, у селі знищено або пошкоджено 21,9% будівель⁷⁰).

Легенда с. Горенка:

Розмір виділеного квадрата – 500м×500м

- межа населеного пункту
- не виявлено пошкоджень
- виявлено пошкодження

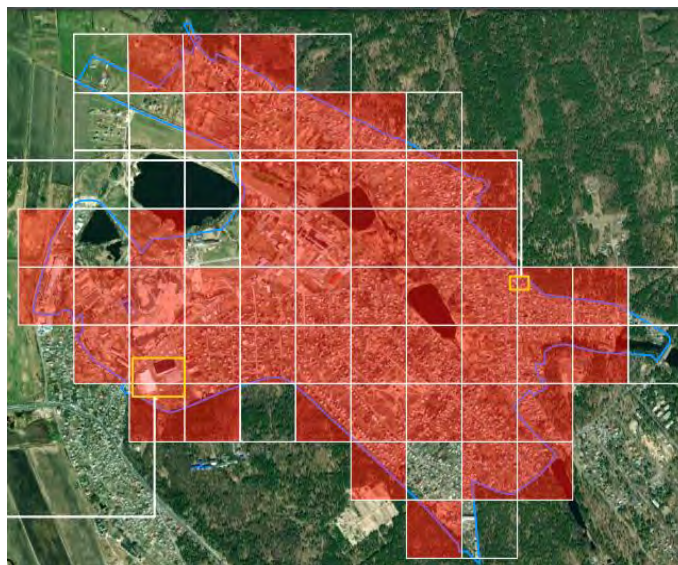

Рис. 5.1. Оглядова карта оцінки збитків і пошкоджень с. Горенка Гостомельської ТГ Київської області внаслідок бойових дій на їх території, станом на 31.03.2022 р.

Джерело: складено за⁷¹.

Є села, які постраждали більше ніж Горенка. Наприклад, у сусідньому селі Мощун (до війни зареєстровано 794 особи) рівень руйнації становив 71,7% будівель⁷². Очевидно, вести мову про відбудову сіл доцільно, зважаючи на їх розташування поблизу столиці (30 км автомобільними шляхами до центру Києва). Однак щодо малих сільських населених пунктів, віддалених від економічно розвинених центрів, які сильно постраждали від війни та з яких відбувся масовий виїзд жителів, питання залишається відкритим і залежить не лише від того, скільки ВПО повернуться додому, але і від рівня руйнувань, економічної доцільності та фінансової спроможності їх відбудови.

Сільські території в тилу (на яких не ведуться і не велися бойові дії) – в умовах російсько-української війни змінилися пріоритети їх розвитку та актуалізувалися нові проблеми та ризики. Якщо щодо територій, звільнених від окупації, йдеться про їх відновлення та безпеку населення, то щодо сільських територій в тилу – не лише про недопущення падіння / збереження темпів їх розвитку, а формування соціального й економічного підґрунтя для розвитку держави. В цьому контексті актуалізується потреба формування різних підходів до розвитку територій в тилу у розрізі функціональних типів з метою максимізації економічного

⁷⁰ Горенка. Оцифрування зруйнованої інфраструктури. Rebuild.UA. 2022. URL: <https://rebuildua.net/gorenka>.

⁷¹ Там само.

⁷² Мощун. Оцифрування зруйнованої інфраструктури. Rebuild.UA. 2022. URL: <https://rebuildua.net/moshchun>

ефекту, адже економіка нашої держави функціонує не на повну міру: станом на травень 2022 р. активні бойові дії йшли у регіонах, які створювали до війни близько 20% ВВП, у березні – у регіонах, які акумулювали до 60% ВВП⁷³.

Як бачимо, зміна пріоритетів розвитку сільських територій акцентувала увагу на нових умовах. Відповідно постає питання ідентифікації загроз та пріоритетних напрямів розвитку сільських територій (табл. 5.1), зокрема в розрізі ключових проблем, які загострилися в умовах війни – продовольчої кризи і загрози для розвитку сільського господарства.

Таблиця 5.1

Загрози та пріоритети розвитку сільських територій в Україні в умовах війни

Групи сільських територій	Основні загрози	Пріоритети
ОКУПОВАНІ СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ І ТЕРИТОРІЇ, НА ЯКИХ ВЕДУТЬСЯ АКТИВНІ БОЙОВІ ДІЇ	▪ Безпосередня загроза безпеці жителів; ▪ Неможливість забезпечити санітарно-гігієнічні і санітарно-протиепідеміологічні норми; ▪ Порушення стабільності харчування; ▪ Замінування територій; ▪ Знищення/пошкодження критичної інфраструктури, об'єктів житлової забудови, підприємств; ▪ Виїзд населення	⇒ Звільнення територій; ⇒ Убезпечення життя і здоров'я населення; ⇒ Забезпечення прямого доступу для населення до продовольства
СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ, ЗВІЛЬНЕНІ ВІД ОКУПАЦІЇ	▪ Замінування територій; ▪ Зниження доступності до продовольства; ▪ Порушення стабільності харчування; ▪ Загроза зростання рівня бідності; ▪ Переміщення (виїзд / повернення) населення; ▪ Знищення/пошкодження критичної інфраструктури та об'єктів житлової забудови; ▪ Релокація місцевих підприємств на території в тилу (переміщення в інші області)	⇒ Розмінування територій; ⇒ Відновлення об'єктів критичної інфраструктури; ⇒ Відновлення / сприяння у відновленні житлової інфраструктури; ⇒ Відновлення надання комунальних послуг мешканцям; ⇒ Моніторинг вразливості населення в умовах ризиків нестачі продовольства; ⇒ Формування механізму постачання продовольства найбільш уразливим верствам населення; ⇒ Формування механізмів забезпечення безпечного харчування; ⇒ Програми соціально-психологічної реабілітації; ⇒ Відновлення доступу до фінансово-кредитної системи; ⇒ Відновлення системи соціального захисту; ⇒ Відновлення роботи підприємств; ⇒ Відновлення системи надання населенню соціальних послуг
СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ В ТИЛУ (НА ЯКИХ НЕ ВЕДУТЬСЯ І НЕ ВЕЛИСЯ БОЙОВІ ДІЇ)	▪ Зниження купівельної спроможності населення; ▪ Переміщення на територію громад великої кількості ВПО; ▪ Загроза зростання рівня бідності; ▪ Енергетична криза; ▪ Скорочення ліквідності агровиробників, ускладнення доступу до фінансування; ▪ Порушення ланцюгів створення доданої вартості та логістичних ланцюгів	⇒ Організація місць тимчасового проживання та розміщення ВПО; ⇒ Підтримка працевлаштування ВПО; ⇒ Адаптація системи надання соціальних послуг до умов зростаючого навантаження, впливу енергетичних та загроз війни; ⇒ Сприяння релокації підприємств у місцеві громади; ⇒ Організація гуманітарних штабів та переміщення гумдопомоги; ⇒ Організація роботи підприємницьких структур в умовах обмежень на ринку праці, енергетичної кризи, дії комендантської години; ⇒ Налагодження логістичних ланцюгів; ⇒ Організація сільськогосподарського виробництва у контексті продовольчої безпеки

⁷³ Україна: війна, економіка, шлях до відбудови. Ціна держави. 16.05.2022. URL: <https://cost.ua/ukrayina-vijna-ekonomika-shlyah-do-vidbudovy/>

Розглянемо їх більш детально.

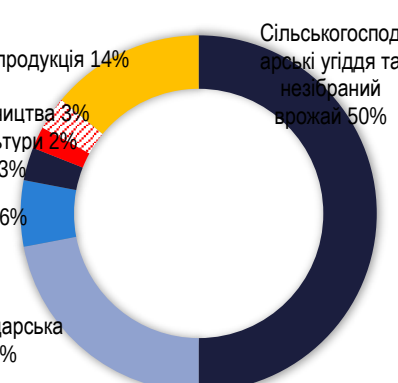
ВПЛИВ ВІЙНИ НА СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. Сільське господарство є одним з ключових секторів економіки України: формує близько 10% ВВП, забезпечує робочими місцями майже 17% працюючого населення, а 68,5% загальної площі земель в країні є сільськогосподарськими⁷⁴. В умовах мирного часу сільськогосподарський сектор відігравав ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки та засобів до існування, мав вирішальне значення для зайнятості у сільській місцевості.

З початком другого етапу російсько-української війни сектор економіки суттєво постраждав, що, за прогнозами⁷⁵, має негативний вплив не лише на розвиток сільських територій та економіки України, а посилює загрозу масштабної продовольчої кризи (адже Україна є одним з ключових гравців на світовому сільськогосподарському ринку (рис. 5.2)).

Станом на 1 червня 2022 р., сільському господарству завдано збитків на 4,3 млрд грн (табл. 5.2), при чому, ½ фінансових втрат – це втрати через незібраний урожай та невикористані сільськогосподарські угіддя, ¼ - знищену та вкрадену сільськогосподарську техніку.

Таблиця 5.2

**Розмір пошкоджень та завдані збитки у сфері сільського господарства в Україні
внаслідок воєнних дій, 24.02-01.06.2022**

Категорія	Загальна вартість пошкоджених та знищених об'єктів, млн дол. США	Структура пошкоджень у сільському господарстві, %
Сільськогосподарські угіддя та незібраний урожай озимих культур	2135	 Сільськогосподарські угіддя та незібраний урожай 50% Сільськогосподарська техніка 22% Вироблена продукція 14% Зерносховища 6% Тваринництво 3% Багаторічні культури 2% Фактори виробництва 3%
Машинне обладнання	926,1	
Складські приміщення	272,4	
Тваринництво	136,4	
Багаторічні культури	89,1	
Фактори виробництва (наприклад, пальне)	119,6	
Продукти, що зберігаються	613,0	
Разом	4292,3	

Джерело: складено за⁷⁶.

Серед основних проблем, з якими стикнулися сільськогосподарські виробники в умовах війни в Україні, виділимо такі групи:

по-перше, проблеми, зумовлені окупацією та бойовими діями на значній частині території країни, що призвело до:

1) блокування складів і зерносховищ, руйнувань інфраструктури і доріг, унеможливлення доступу до морських портів;

⁷⁴ Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁷⁵ FAO and WFP warn of looming widespread food crisis as hunger threatens stability in dozens of countries. Joint FAO-WFP News Release, 06.06.2022. URL: <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-and-wfp-warn-of-looming-widespread-food-crisis-as-hunger-threatens-stability-in-dozens-of-countries/en>.

⁷⁶ Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київська школа економіки. 8 червня 2022 р. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Dama_report_issue1_ua.pdf.

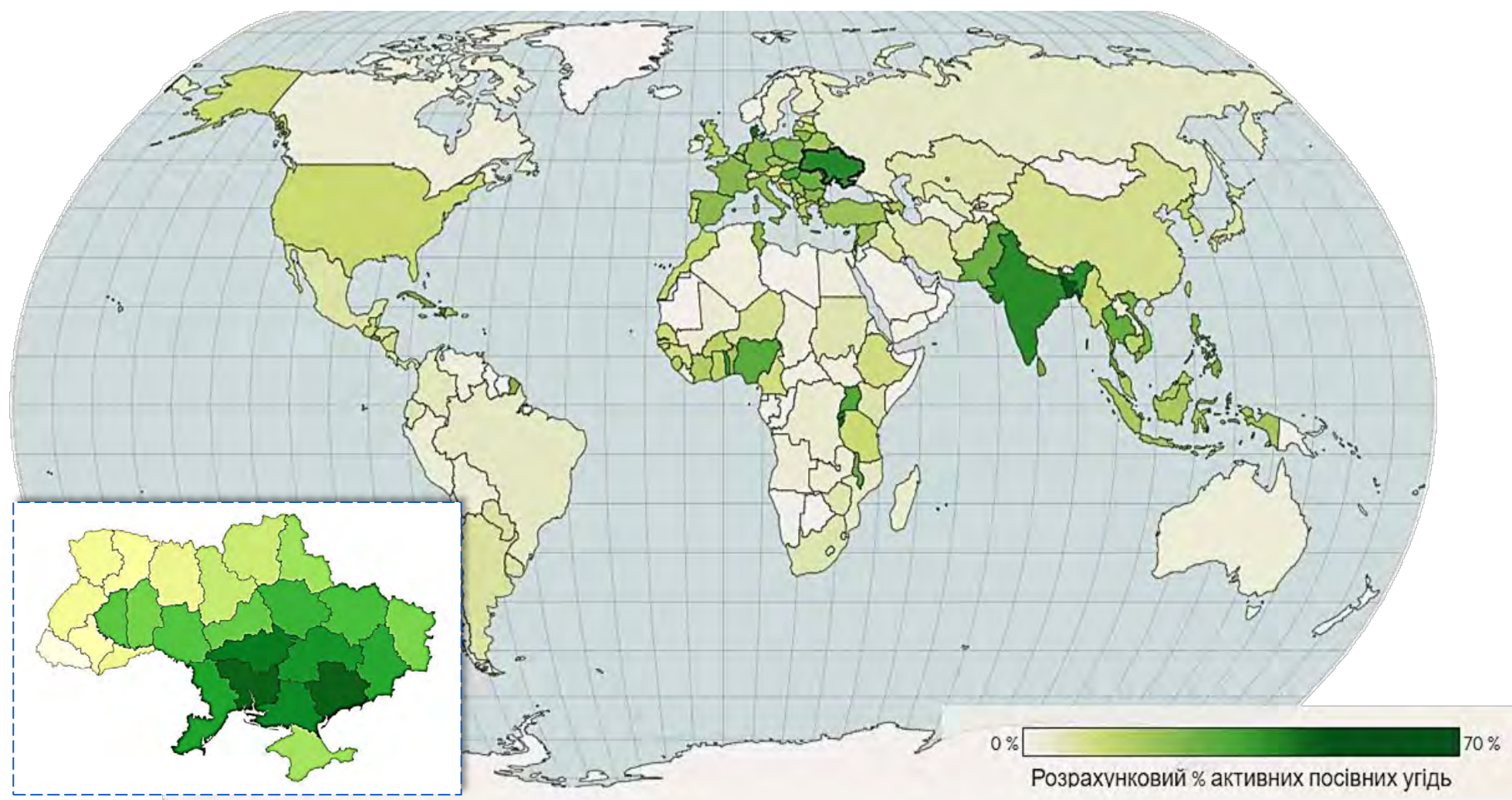

Рис. 5.2. Порівняння частки активних посівних угідь у світі та в Україні, 2019 р

Джерело: складено за⁷⁷

⁷⁷ Reed J., Terazano E., Heal A., Joiner S., Clark D., Learner S. How Russia's war in Ukraine upended the breadbasket of Europe. Financial Times. 27.04.2022. URL: <https://ig.ft.com/ukraine-war-food-insecurity/>

- 2) руйнування та розкрадання численних сільськогосподарських об'єктів,
- 3) замінування значної частини території країни;
- 4) переміщення значної кількості населення як в межах держави, так і за її кордони;
- 5) обмеження робочого часу та комендантської години;

по-друге, проблеми внаслідок порушення ланцюгів постачання продовольства та необхідних для сільськогосподарських робіт ресурсів;

по-третє, проблеми для розвитку сільськогосподарського виробництва внаслідок фінансової кризи;

по-четверте, проблеми, зумовлені розвитком енергетичної кризи.

У контексті дослідження цих проблем варто виділити такі основні ризики для сільськогосподарських виробників: ризик зниження попиту та пропозиції продовольства; ризик скорочення ліквідності агровиробників, ускладнення доступу до фінансування; ризик замінування сільськогосподарських угідь та об'єктів (такий ризик існує щодо 13,7% площі країни, вартість розмінування – орієнтовно 10 млрд дол. США⁷⁸); ризик пошкодження посівів внаслідок бойових дій; ризик ускладнення закупівлі насіннєвого матеріалу, племінної худоби та птиці, добрив, техніки та паливно-мастильних матеріалів; ризик порушення ланцюгів створення доданої вартості та логістичних ланцюгів; ризик дефіциту робочої сили на ринку праці в аграрному секторі.

Розглянемо деякі з них.

➤ **Ризик дефіциту робочої сили на ринку праці в аграрному секторі**

Ведення бойових дій на території України, що спровокувало масову евакуацію та внутрішнє переміщення населення, перш за все негативно вплинуло на ринок праці у сільській місцевості. До основних причин зменшення доступу до робочої сили та ускладнення пошуку працівників у сектор сільського господарства в умовах війни в Україні відносяться внутрішнє переміщення населення та призов на військову службу.

За дослідженням Міжнародної організації з міграції ООН⁷⁹, з 24 лютого до 27 жовтня 2022 р. в Україні внутрішньо переміщеними були 6,5 млн осіб. Серед них жителями сіл, малих міст, смт та передмість були 73% (рис. 5.3). 64% ВПО втратили роботу через війну, 17% - працюють дистанційно, а 19% - тимчасово безробітні, проте планують працювати на попередньому місці, коли повернуться додому.

Важливо зауважити суттєві диспропорції розподілу ВПО в межах країни. Для 75% ВПО регіоном проживання були 5 областей (Харківська область (27%), м. Київ (16%), Донецька (16%), Київська (9%) та Запорізька (7%) області), відповідно ринки праці у цих регіонах постраждали найбільше. З другого боку, переміщення населення відбувалося теж у певні області, зокрема до Київської, Дніпропетровської, Львівської та Полтавської областей. Відповідно у цих областях наявний суттєвий резерв нарощення економічного потенціалу.

Ризик порушення ланцюгів створення доданої вартості та логістичних ланцюгів

Проблемою, з якою зіткнулися виробники сільськогосподарської продукції в сучасних умовах, є ускладнення її експорту в достатніх обсягах.

⁷⁸ Попередня оцінка FAO повоєнних інвестиційних потреб для відновлення сільського господарства України. Ukraine Invest. 30.05.2022. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/news/30-05-22-2/>

⁷⁹ Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 5. 23 may 2022. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R5_final%20ENG%20%281%29.pdf

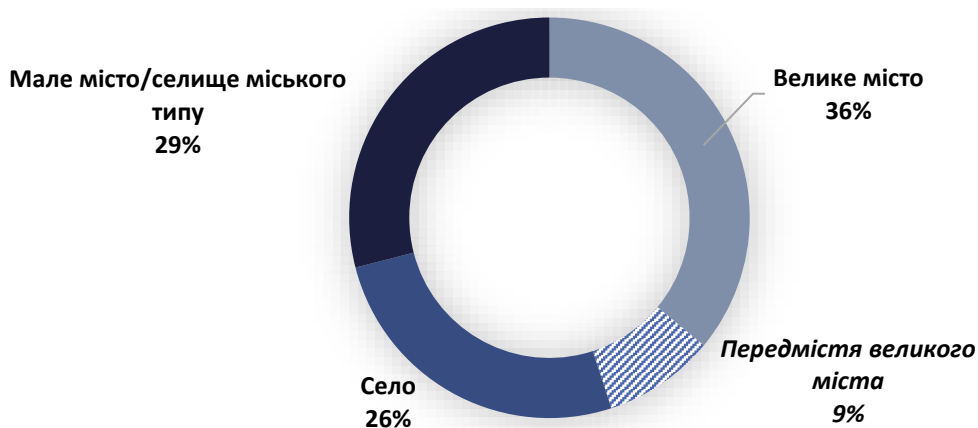

Рис. 5.3. Розподіл ВПО за типом місцевості, у якій проживали до евакуації,

Джерело: складено за⁸⁰.

До вторгнення РФ на територію України 90% експорту аграрної продукції здійснювалося через порти на Чорному морі. З окупацією територій південних областей та замінуванням РФ акваторії Чорного моря використання морських портів ускладнилося (рис. 5.4).

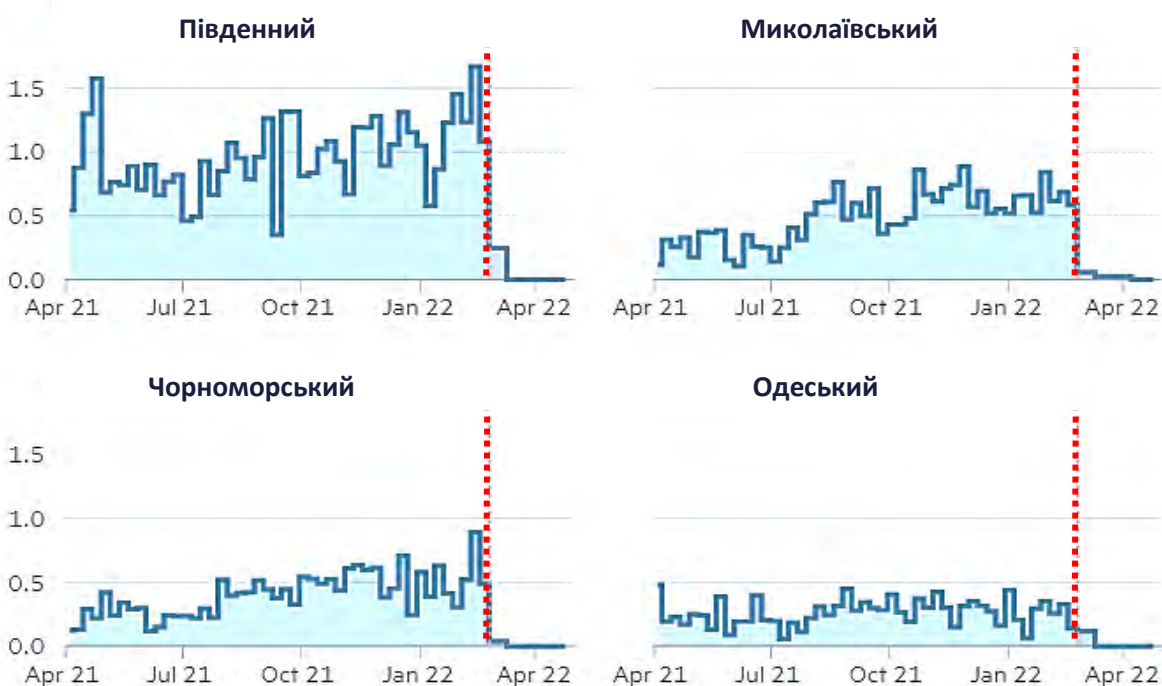

Рис. 5.4. Динаміка обсягів вантажів на балкерах при виході з українських морських портів, квітень 2021 р. – квітень 2022 р., млн т

Джерело: складено за⁸¹.

⁸⁰ Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 10. 27 october 2022. URL: <https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/Ukraine%20Internal%20Displacement%20Report-%20General%20Population%20Survey%20Round%2010.pdf>

⁸¹ Reed J., Terazano E., Heal A., Joiner S., Clark D., Learner S. How Russia's war in Ukraine upended the breadbasket of Europe. Financial Times. 27.04.2022. URL: <https://ig.ft.com/ukraine-war-food-insecurity/>

Агровиробники, які у своїй діяльності націлені на експорт продукції, часто переорієнтовуються на використання залізничного транспорту (за березень-квітень 2022 р. експорт сільськогосподарських товарів залізничним транспортом зріс на 238%⁸²) та портів Ізмаїл і Рені, які до повномасштабного вторгнення не використовувалися для експорту зерна. Проте це не дає змоги у повній мірі забезпечити експорт продукції з України.

Проблемами використання залізниці для транспортування сільськогосподарської продукції є: по-перше, значно нижча пропускна спроможність залізничного транспорту (один потяг в середньому перевозить 1/10 зерна, яку може транспортувати судно); по-друге, надмірна завантаженість залізничного транспорту з лютого 2022 р. (евакуація населення, перевезення гуманітарних вантажів); по-третє, різна ширина залізничних колій у ЄС та в Україні, що суттєво ускладнює транспортування.

Станом на жовтень 2022 р. функціонує так званий «зерновий коридор», що сприяє вивезенню з України частини урожаю, проте існує постійний високий ризик його блокування з боку РФ.

Зважаючи на ці умови, виробники сільськогосподарської продукції стикаються з суттєвими загрозами для свого існування та розвитку АПК в Україні загалом, зокрема:

- у країні немає достатньої інфраструктури для зберігання великих обсягів зерна, а деякі елеватори не пристосовані для зберігання зерна більше 2-3 місяців; відтак дефіцит зерносховищ може становити 10-15 млн т⁸³;

- внаслідок експортної блокади фермери та великі аграрні виробники не отримали очікуваних прибутків від реалізації продукції, відповідно суттєво знизилася їх фінансова спроможність та зріс ризик банкрутства.

Проблеми організації експорту сільськогосподарської продукції є актуальними передовсім для забезпечення стабільного функціонування великих агровиробників. Зважаючи на те, що великі аграрні холдинги впродовж останніх років характеризувалися зниженням темпів розвитку, вплив війни посилив ці тенденції. Натомість менш вразливими є малі виробники сільськогосподарської продукції – ключові суб'єкти місцевих ланцюгів створення доданої вартості, що формують понад 40% у валовому сільськогосподарському виробництві, забезпечуючи виробництво 1/5 зернових та соняшнику, 1/3 м'яса та домінуючи у таких підсекторах: вирощування овочів (85%), фруктів та збирання ягід (83%), бджільництво (99%), виробництво молока (70%), яєць (45%)⁸⁴.

«Короткі» ланцюги створення доданої вартості та логістики є гнучкими та характеризуються стійкістю в умовах кризових ситуацій, натомість руйнування однієї ланки «довгого» ланцюга великого агрохолдингу має серйозні наслідки (наприклад, руйнування логістичних центрів «паралізує» усю систему створення продукту та його логістики)⁸⁵. Це дає

⁸² Інформація щодо обсягів експорту за окремими видами товарів та видами транспорту відповідно до ЄАІС «Контроль за доставкою». Міністерство аграрної політики та продовольства України. 17.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/investoram/monitoring-stanu-apk/informaciya-shchodo-obsyagiv-eksportu-za-okremimi-vidami-tovariv-ta-vidami-transportu-vidpovidno-do-yeais-kontrol-za-dostavkoyu>

⁸³ Уряди ЄС розглянуть можливість надання Україні тимчасових сховищ для зернових. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 14.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/uryadi-yes-rozglyanut-mozhливист-nadannya-ukrayini-timchasovih-shovishch-dlya-zernovih>.

⁸⁴ Ukraine. Rapid Response Plan. March–December 2022. Supporting agricultural production to bolster food availability and access. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/cb9457en/cb9457en.pdf>.

⁸⁵ Малі фермери – опора продовольчої безпеки під час війни, і їх необхідно підтримувати й після перемоги. Екодія. URL: <https://ecoaction.org.ua/mali-fermery-opora.html>

змогу зробити висновок, що в умовах кризи та нестабільності орієнтування на децентралізовані локальні продовольчі системи сприяє продовольчій безпеці в країні.

Отож, в умовах війни роль малих фермерів у продовольчому забезпеченні населення зростає, на них припадає необхідність забезпечення населення продуктами харчування на місцевому рівні. Значною є і роль малих фермерів у просуванні принципів агроекології та для розвитку сільських територій, адже вони створюють умови для місцевої зайнятості та розвитку сільських територіальних громад.

Ще однією проблемою, з якою зіткнулися на даному етапі розвитку агровиробники і органи управління на різних рівнях, є потреба максимізації ефективності використання землі для посіву й посадки культур. В цьому контексті виникає необхідність проведення аналізу не лише потенційних ділянок для їх вирощування, а й умов та традиції ведення сільського господарства на рівні регіонів і громад для більш ефективного вибору культур і можливості їх подальшої переробки. Вплив на цей процес мають і логістичні труднощі. До 2022 р. основну частину врожаю становили пшениця, кукурудза та соняшник, які призначалися на експорт. Внаслідок блокування портів та неспроможності сформувати інші, спроможні повністю замінити морські порти, логістичні ланцюги, актуалізується питання оптимізації процесів сільськогосподарського виробництва: по-перше, у контексті вирощування високомаржинальних культур (ягід, гороху, гірчиці тощо), транспортування яких є менш ускладненим та більш варіативним⁸⁶, по-друге, орієнтуючись на зниження затрат у процесі виробництва (зменшення кількості обробіток ґрунту, зниження норм внесення добрив тощо), по-третє, стимулюючи розвиток харчової промисловості та переглядаючи сівозміну відповідно до нових можливостей.

З метою нівелювання логістичних і фінансових ризиків розвитку сільського господарства Україна у взаємодії із ЄС розробила низку механізмів їх попередження та/або подолання:

- скасовано ввізні мита ЄС на український експорт терміном на рік⁸⁷;
- Європейською Комісією запущено торговельну платформу для зерна «Grainlane», метою створення якої є оптимізація та пришвидшення експорту (через налагодження контактів між українськими фермерами і трейдерами та представниками європейської логістики) зерна з України до держав-членів ЄС⁸⁸. Важливо зауважити, що цей механізм спрямований на нівелювання одразу декількох ризиків для розвитку сільськогосподарських виробників в Україні, а саме: ризик зниження попиту та пропозиції продовольства, ризик порушення логістичних ланцюгів та ризик скорочення ліквідності агровиробників;
- як результат засідання ради ЄС із питань сільського господарства та рибальства обґрунтовано надання Україні тимчасових сховищ для зернових та проведення оцінки ситуації

⁸⁶ Громов О. сільське господарство під час війни: зміна пріоритетів. Урядовий кур'єр, 13.09.2022. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silске-gospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/>

⁸⁷ Тарас Висоцький: призупинення мит на український експорт – надзвичайно потужний поштовх для сільського господарства. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 19.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/taras-visockij-prizupinennya-mit-na-ukrayinskij-eksport-nadzvichajno-potuzhnij-poshtovh-dlya-silського-gospodarstva>

⁸⁸ Єврокомісія запустила платформу для оптимізації експорту українського зерна до ЄС – Grainlane. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 16.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/yevrokomisiya-zapustila-platformu-dlya-optimizaciyi-eksportu-ukrayinskogo-zerna-do-yes-grainlane>

на кордоні України із країнами ЄС для спрощення процедури його перетину при експорті зерна⁸⁹;

- розширено державну програму кредитування аграріїв для забезпечення проведення весняно-польових робіт та виконання посівної кампанії (ціль кредитування: інвестиційний кредит на придбання сільськогосподарської техніки, кредит на поповнення обігових коштів для придбання насіння, добрив та паливно-мастильних матеріалів), внаслідок чого кредитні кошти загальним обсягом 38 507 млн грн отримали 18 078 виробників сільськогосподарської продукції⁹⁰;

- ведеться робота над запуском Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві, який має розпочати діяльність 1.07.2022 р.⁹¹];

- змінено структуру посівних площ на основі врахування таких аспектів: собівартості продукції на 1 га, пріоритетність в контексті внутрішніх потреб населення, прибутковість та врожайність (рекомендується збільшити посівні площі культур, які характеризуються відносно нижчою врожайністю (для полегшення експортної логістики) та вищою вартістю)⁹²;

- затверджено Методику визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії РФ для визначення втрат земельного фонду та пов'язаної з ними упущеної вигоди⁹³;

- на зразок торговельної платформи для зерна «Grainlane» в Україні розроблено Національну платформу продовольчої безпеки, використання якої спрямоване на швидке задоволення продовольчих потреб територіальних громад (станом на 25.05.2022 р. до платформи долучилося 50 військових адміністрацій та 410 територіальних громад)⁹⁴.

ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА та ЗНИЖЕННЯ КУПІВЕЛЬНОЇ СПРОМОЖНОСТІ НАСЕЛЕННЯ. Продовольча криза в Україні відбувається на тлі зниження глобальної продовольчої безпеки у 2020-2021 рр. внаслідок впливу пандемії Covid-19, що

⁸⁹ Уряди ЄС розглянуть можливість надання Україні тимчасових сховищ для зернових. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 14.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/uryadi-yes-rozglyanut-mozhlivist-nadannya-ukrayini-timchasovih-shovishch-dlya-zernovih>.

⁹⁰ 38,5 млрд грн отримали аграрії в рамках програми «Доступні кредити 5-7-9%». Прийом заявок на участь завершено. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 03.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/385-mlrd-grn-otrimali-agrariyi-v-ramkah-programi-dostupni-krediti-5-7-9-prijom-zayavok-na-uchast-zaversheno>

⁹¹ Мінагрополітики працює над запуском Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 26.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/minagropolitiki-pracyuye-nad-zapuskom-fondu-chastkovogo-garantuvannya-kreditiv-u-silskomu-gospodarstvi>

⁹² Matuszak S. Production and export of food from Ukraine during the war with Russia. OSW. 06.05.2022. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2022-05-06/production-and-export-food-ukraine-during-war-russia>.

⁹³ Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 № 295. URL: <https://minagro.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodiki-viznachennya-shkodi-ta-zbitkiv-zavdanih-zemelnomu-fondu-ukrayini-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosijskoyi-federaciyi>.

⁹⁴ Національна платформа продовольчої безпеки допомагає закривати потреби місцевих громад у продуктах харчування. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 25.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/nacionalna-platforma-prodovolchoyi-bezpeki-dopomagaye-zakrivati-potrebi-miscevih-gromad-u-produktah-harchuvannya>.

прослідковується з розрахунку Глобального індексу продовольчої безпеки⁹⁵. За результатами розрахунку Індекса Україна посідає 24 місце серед 26 країн Європи та 58 – серед 113 країн світу (рис. 5.5). А основними проблемами із забезпеченням продовольчої безпеки в Україні станом на 2021 рік є:

- відсутність ефективної державної програми забезпечення харчової безпеки населення та зобов'язань держави щодо продовольчої безпеки;
- політичні та соціальні перепони доступу населення до продовольства;
- незадовільний стан інфраструктури у сільській місцевості та сільськогосподарської інфраструктури.

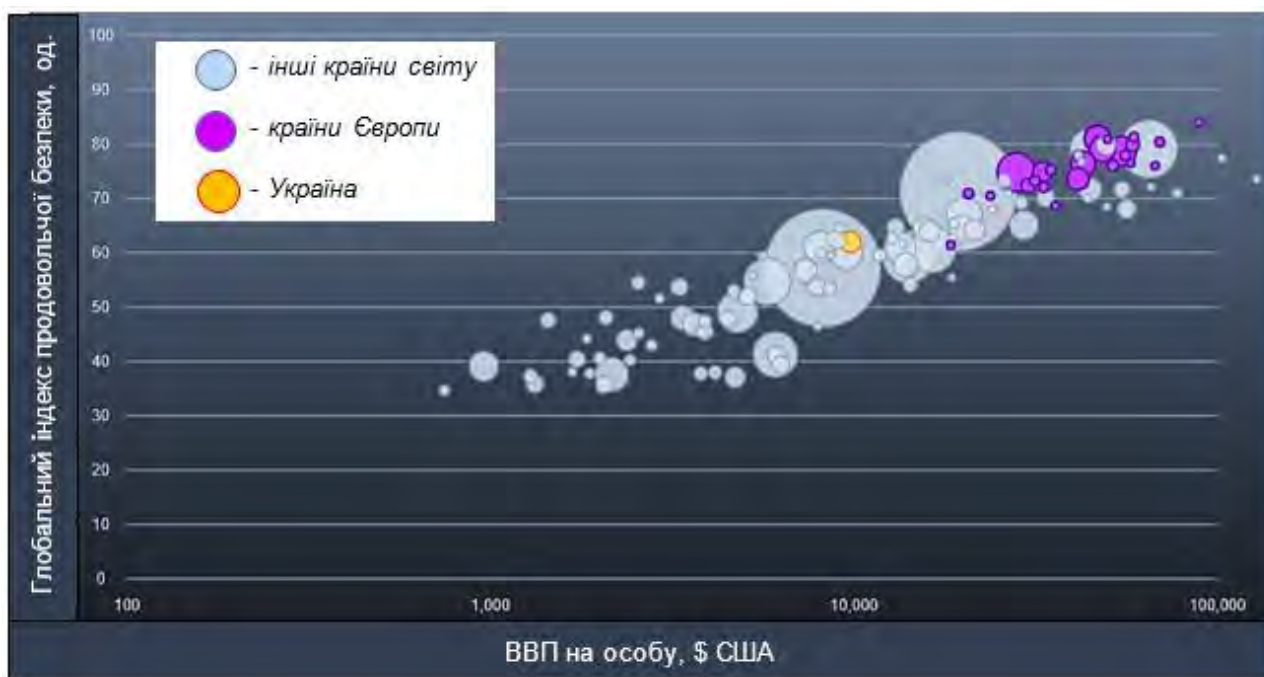

Рис. 5.5. Глобальний індекс продовольчої безпеки, 2021 р.

Джерело: складено за⁹⁶.

Дослідження особливостей продовольчої кризи та її впливу на соціально-економічне становище сільських територій як ареалу життєдіяльності населення в умовах війни слід здійснювати, зважаючи на особливості розвитку концепції продовольчої безпеки та її трактування на рівні ООН як *постійного фізичного й економічного доступу людей до достатньої кількості безпечної і поживної їжі*.

З метою комплексного підходу до аналізу продовольчого забезпечення населення виділяють чотири виміри продовольчої безпеки:

- доступність продовольства – наявність достатньої кількості їжі;
- доступ до їжі – доступ до відповідних ресурсів та прав для придбання продуктів харчування;

⁹⁵ Global Food Security Index 2021. The Economist Group. 2022. URL:

<https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Country/Details#Ukraine>

⁹⁶ Там само.

- безпека використання їжі – непродовольчі ресурси для забезпечення продовольчої безпеки (формування культури здорового харчування, чиста вода, охорона здоров'я, санітарія);

- стабільність харчування – постійний доступ до достатнього харчування⁹⁷.

З огляду на це, у контексті дослідження проблеми продовольчої безпеки в Україні варто виділити такі основні ризики: ризик зменшення доступності продовольства для населення та порушення стабільності харчування; ризик зниження економічного доступу населення до продовольства та товарів першої необхідності; ризик ускладнення забезпечення на достатньому рівні дотримання санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідеміологічних правил.

Розглянемо деякі з них більш детально.

➤ Ризик зниження економічного доступу населення до продовольства та товарів першої необхідності

Окрім проблем із фізичною доступністю їжі (про що мова йтиме далі), в умовах війни особливо гостро постало питання економічного доступу до неї, що пов'язано із двома чинниками: зростанням вартості продовольчих товарів та зниженням фінансової спроможності споживачів.

Проблема економічного доступу до продовольства актуальна перш за все для сільських територій, адже рівень бідності тут вищий ніж у великих містах на 20,9 в.п. Згідно з дослідженням бідності в Україні, проведеним науковцями Інституту демографічних та соціальних досліджень імені В. М. Птухи, рівень абсолютної бідності у сільській місцевості перевищує показник 50% населення та становить 54,6% у селах та 49,9% у малих містах (рис. 5.6).

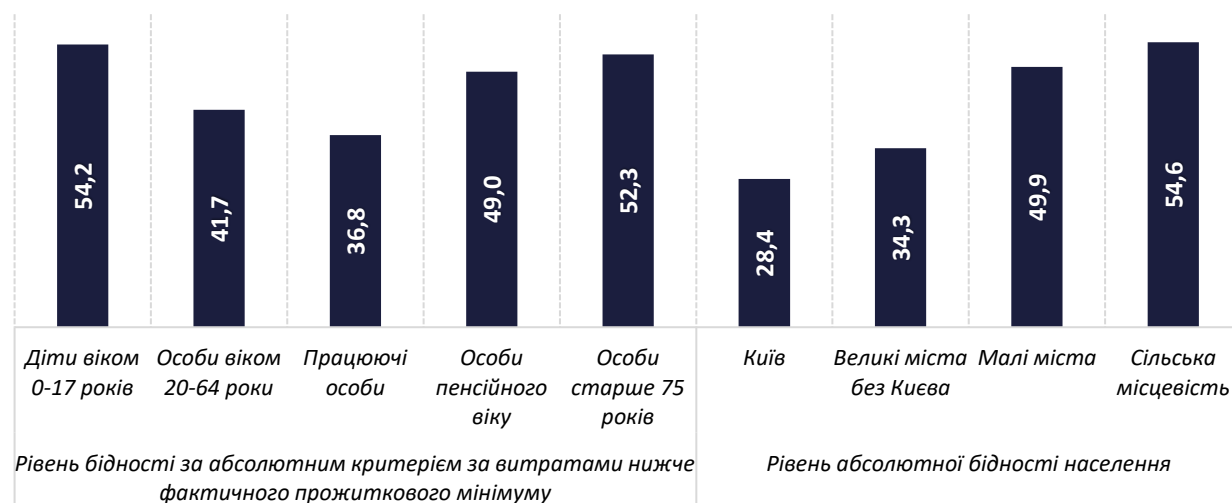

Рис. 5.6. Порівняння рівня бідності в Україні в розрізі окремих груп населення та за типом місцевості, 2020 р., %

Джерело: складено за⁹⁸.

⁹⁷ Food Security. FAO Agricultural and Development Economics Division. EC-FAO Food Security Programme. Policy brief. June 2006. Issue 2. URL:

https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitaly/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf

⁹⁸ Вплив коронавірусної кризи на бідність: перші наслідки для України / Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С., Реут А. Г., Васильєв О. А., Когатко Ю. Л., Заяць В. С., Клименко Ю. А., Новосільська Т. В.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ, 2020. 76 с. URL:

https://idss.org.ua/arhiv/poverty_forecast.pdf

Наглядно, що проблема продовольчого забезпечення фіксувалася у 2021 р. як особливо гостра у сільських районах в межах 0-10 км від лінії зіткнення у Донецькій та Луганській областях. За результатами оцінки Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО), 58% населення на цих сільських територіях стикнулися із проблемами доступу до їжі та забезпечення її безпечного використання. А близько 1/3 домогосподарств відчували відсутність продовольчої безпеки на рівнях «помірний» та «тяжкий». Складність ситуації і тривалий період погіршення становища змусили жителів цих територій орієнтуватися на ведення особистого господарства для задоволення власних потреб у продовольстві, максимальне скорочення витрат та жорстку економію⁹⁹.

Очевидно, що внаслідок значного «розширення» лінії зіткнення з лютого 2022 р. під «ударом» знаходиться значно більше людей, і спостережувані у 2021 р. тенденції, імовірно, сьогодні притаманні для них. В цьому контексті постає питання економічного доступу до продовольства вразливих верств населення (зокрема, осіб з інвалідністю, пенсіонерів, дітей до 18 років (рис. 5.6), осіб, які проживають поблизу лінії розмежування, на окупованих і звільнених від окупації територіях, ВПО), які частіше характеризуються як фінансово неспроможні забезпечити свої першочергові потреби.

За результатами опитування осіб пенсійного віку щодо їх першочергових потреб (проведене 28 лютого – 3 березня 2022 р. на підконтрольній території Донецької та Луганської областей¹⁰⁰) 99% людей похилого віку не бажають евакуюватися та покидати власні домівки. Для них отримання пенсійних та інших соціальних виплат є ключовим для виживання. І це у той час, коли в умовах війни система соціального захисту населення не функціонує ефективно.

В Україні до лютого 2022 року система соціального захисту охоплювала 30% населення країни, у т. ч. 77% представників нижнього квантиля (за методикою Світового Банку)¹⁰¹. З початком повномасштабного вторгнення під загрозою втрати критично важливого доходу опинилася велика кількість людей через знищення банківської інфраструктури та неспроможність держави забезпечити надходження пенсій та соціальних виплат до їх безпосередніх отримувачів. Зокрема, станом на червень 2022 р. близько 300 тис. пенсіонерів (3% пенсіонерів в Україні) не отримують пенсій через неможливість їх доставлення¹⁰².

З другого боку, ризик зниження економічного доступу до продовольства та товарів першої необхідності актуальний і для ВПО. За даними Міжнародної організації з міграції, станом на жовтень 2022 р. їх налічується 6,5 млн осіб¹⁰³.

Аналізуючи обсяги доходів домогосподарств ВПО в Україні, опитування яких проводилося по закінченню першого місяця від моменту повномасштабного вторгнення РФ, 1

⁹⁹ Note on the impact of the war on food security in Ukraine. FAO UN. 25.03.2022. URL: <https://www.fao.org/3/cb9171en/cb9171en.pdf>.

¹⁰⁰ Eastern Ukraine: The needs of older people – 4th March 2022. HelpAge International. URL: <https://assessments.hpc.tools/assessment/32090826-0948-40f4-afb4-e2ef01e32f18>

¹⁰¹ The World Bank. Data. Ukraine. URL: <https://www.worldbank.org/en/data/datatopics/aspires/country/ukraine>

¹⁰² Близько 300 тисяч українців не можуть отримати пенсії через війну та окупантів. Слово і діло. 14.06.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/14/novyna/suspilstvo/300-tysyach-ukrayincziv-ne-mozhut-otrymaty-pensiyi-cherez-vijnu-ta-okupantiv>.

¹⁰³ Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 10. 27 october 2022. URL: <https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/Ukraine%20Internal%20Displacement%20Report-%20General%20Population%20Survey%20Round%2010.pdf>

квітня 2022 р., станом на 23 травня 2022 р. і через пів року, 23 жовтня 2022 р., можна зробити такі висновки:

- без доходу впродовж цього періоду була значна частина населення (станом на 1.04 – кожне третє домогосподарство ВПО, станом на 23.05 – 18%), хоча ситуація стабілізується і станом на 23 жовтня таких значно менше ВПО – 3% осіб (рис. 5.7);

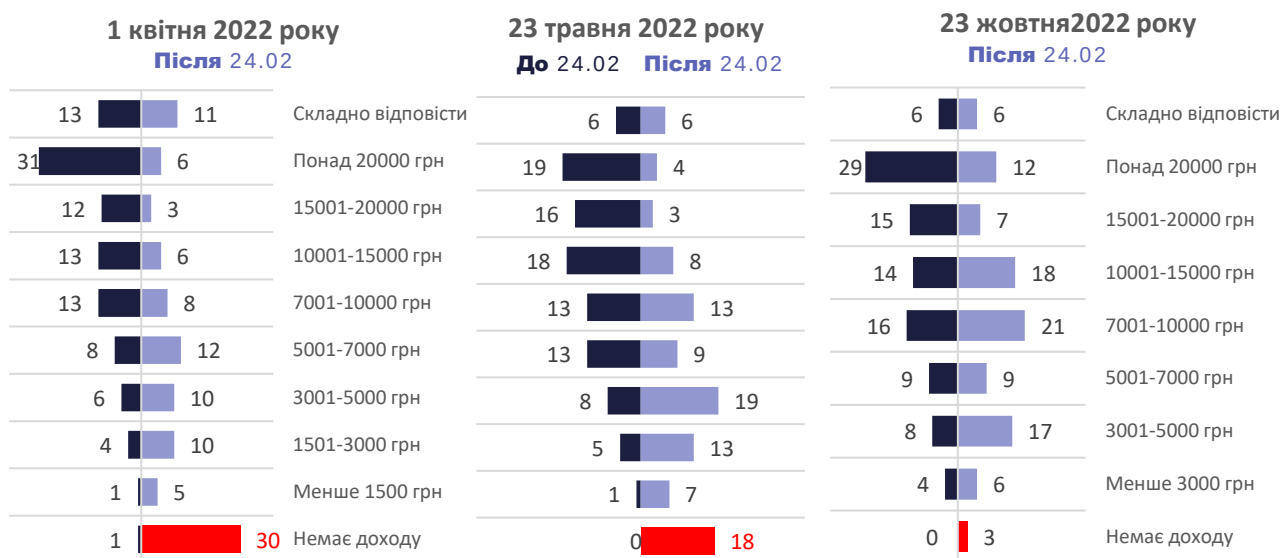

Рис. 5.7. Порівняння доходів домогосподарств ВПО в Україні, опитаних 1 квітня, 23 травня і 23 жовтня 2022 р.

Джерело: складено за ¹⁰⁴.

- частка домогосподарств без доходу суттєво знизилася за період між опитуваннями – з 30% до 3%, – що свідчить або про влаштування ВПО на роботу на місцях, куди переїхали, або про відновлення роботи на попередньому місці праці дистанційно;

- станом на кінець травня 57% домогосподарств ВПО мали дохід на місяць, менший мінімальної заробітної плати (до 24.02 частка таких становила 14%), станом на 23 жовтня їх частка зменшилася – до 32%.

➤ Ризик зменшення доступності продовольства для населення

Як зазначено у Звіті ФАО ООН¹⁰⁵, з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну ланцюги постачання харчових продуктів були порушені на усій території країни. На територіях в тилу ситуація дещо стабілізувалася, зате на окупованих і територіях, де ведуться активні бойові дії, частина домогосподарств часто не має доступу до продовольчих ринків впродовж тривалого часу. Підтвердженням цього є результати оцінки продовольчих потреб українців у

¹⁰⁴ Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 10. 27 october 2022. URL:

<https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/Ukraine%20Internal%20Displacement%20Report-%20General%20Population%20Survey%20Round%2010.pdf>; Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 5. 23 may 2022. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R5_final%20ENG%20%281%29.pdf

¹⁰⁵ Note on the impact of the war on food security in Ukraine. FAO UN. 25.03.2022. URL: <https://www.fao.org/3/cb9171en/cb9171en.pdf>.

Рис. 5.8. Результати швидкої оцінки потреб у продовольстві в Україні, березень 2022 р.

березні 2022 р. (рис. 5.8), які свідчать, що 29,4% населення країни мало нестачу їжі на момент проведення опитування. Загалом нестачу продовольчих товарів для власного домогосподарства як загрозу у 2022 р. озвучили 64,7% населення України.

Джерело: складено за¹⁰⁶.

Більш цілісному розумінню масштабу проблеми доступності продовольства в Україні сприяє аналіз Виконавчої Ради Всесвітньої продовольчої програми ООН надання продовольства населенню України, яке постраждало від війни. Так, за один місяць війни міжнародну допомогу продуктами харчування (2531 т) отримали більше 1 млн осіб у більшості регіонів України, звільнених з-під окупації, або на територіях у тилу, куди переїхали ВПО (рис. 5.9)). При цьому, люди в різних місцях отримували продукти в розрахунку на різну кількість днів, зважаючи від становища і воєнної ситуації (1/3/5/15 днів). Таким чином, окрім забезпечення продовольчої безпеки у вимірі доступності продовольства, була спроба охопити і вимір стабільності харчування¹⁰⁷.

Загалом, ситуація із забезпеченням продовольством, яка сьогодні спостерігається в Україні, де ведуться активні бойові дії, а частина території окупована, не є унікальною. Аналіз стану продовольчої безпеки у світі за останні десятиліття дає змогу стверджувати про ключову роль людського фактора у виникненні продовольчих криз – криза харчування характерна для країн, де йде війна або відбувається громадянський конфлікт¹⁰⁸. У Європі, починаючи із 90-х рр. XX ст., продовольча криза спостерігалася лише раз – у балканських країнах, – та була наслідком Югославських війн.

¹⁰⁶ Note on the impact of the war on food security in Ukraine. FAO UN. 25.03.2022. URL: <https://www.fao.org/3/cb9171en/cb9171en.pdf>.

¹⁰⁷ Ukraine Emergency Response. World Food Programme. 4.04.2022. URL: https://executiveboard.wfp.org/fr/document_download/WFP-0000138236

¹⁰⁸ Food Security. FAO Agricultural and Development Economics Division. EC-FAO Food Security Programme. Policy brief. June 2006. Issue 2. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitaly/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf

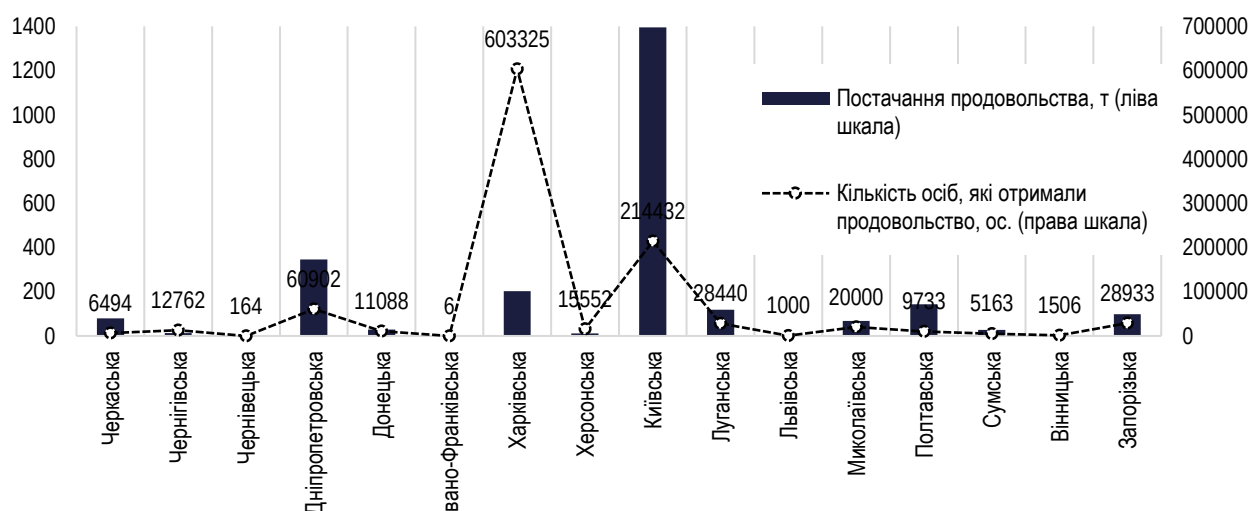

Рис. 5.9. Надання продовольчої допомоги населенню України, що постраждало від війни, 2022 р.

Джерело: складено за¹⁰⁹.

Поширеність проблем з продовольчим забезпеченням населення та постійна боротьба із ними на міжнародному рівні дала змогу розробити чіткі механізми для їх подолання. На основі численних досліджень та врахування досвіду країн, продовольча криза у яких була зумовлена стихійними лихами чи впливом кліматичних чинників, та держав, території яких стали ареною воєнних конфліктів, ФАО ООН розробило підхід до боротьби з голодом, який поєднує два напрями(табл. 5.3):

1) *сталий розвиток сільських територій та стимулювання сільського господарства* – спрямований на створення або відновлення стійких продовольчих систем. До чинників, які впливають на стійкість продовольчої системи віднесено: сільськогосподарське виробництво, технології, диверсифікація переробки харчових продуктів, сільськогосподарські ринки, система споживання, ринки праці, збереження екосистеми, соціальний розвиток села;

2) *формування та реалізація цільових програм для забезпечення прямого доступу до їжі для груп ризику* – передбачає визначення напрямів надання підтримки вразливим групам населення та спрямований на моніторинг динаміки продовольчої безпеки, виявлення ризиків та визначення механізмів управління ними.

Таблиця 5.3

Комплексний підхід Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН до досягнення продовольчої безпеки в кризових умовах

Напрями досягнення продовольчої безпеки	Доступність продовольства	Доступ до їжі та безпека її використання	Стабільність харчування
Сталий розвиток сільських територій /	Формування механізму постачання продовольства	Розвиток інституційного забезпечення сільських територій	Диверсифікація сільського господарства та зайнятості у сільській місцевості

¹⁰⁹ Ukraine Emergency Response. World Food Programme. 4.04.2022. URL: https://executiveboard.wfp.org/fr/document_download/WFP-0000138236

Напрями досягнення продовольчої безпеки	Доступність продовольства	Доступ до їжі та безпека її використання	Стабільність харчування
розвиток сільського господарства	найбільш уразливих верствам населення Стимулювання сільськогосподарського виробництва, підтримка фермерства Інвестування у сільську інфраструктуру Інвестування в розвиток сільських ринків Підтримка галузі тваринництва Відновлення та збереження природних ресурсів Підвищення доходів населення та розширення доступу до продуктів харчування	Розширення доступу до активів Забезпечення доступу до землі Відновлення сільських фінансових систем Розвиток ринку праці Формування механізмів забезпечення безпечного харчування Програми соціальної реабілітації	Моніторинг продовольчої безпеки Боротьба зі структурними причинами і загрозами продовольчій безпеці Реінтеграція біженців і ВПО Розробка аналізу та управління ризиками Відновлення доступу до кредитної системи та механізмів заощаджень
Забезпечення прямого доступу до продовольства	Допомога продовольством Формування насіннєвого фонду Відновлення сфери тваринництва Відродження сільських ринків	Допомога продовольча/фінансова Перерозподіл активів Програми соціальної реабілітації Програми, орієнтовані на інтервенції, пов'язані з нутритивною підтримкою	Відновлення системи соціального захисту Моніторинг вразливості населення в умовах ризиків нестачі продовольства

Джерело: складено за¹¹⁰.

Напрями комплексного підходу ФАО є взаємодоповнюючими та спрямовані на підкріплення позитивних результатів один одного. Наприклад, управління ризиками в контексті прямого доступу до продовольства виходить за межі надання продовольчої допомоги тим, хто постраждав від негативного впливу в кризових умовах, забезпечуючи також постійний моніторинг ситуації та попередження поглиблення кризи. Очевидною є і визначальна роль розвитку сільських територій у продовольчій безпеці країни на довгострокову перспективу – шляхом забезпечення сталого розвитку села і стимулювання сільського господарства, які розглядаються спільно, як взаємодоповнюючі елементи цілого.

Аналогічний (хоча без урахування фактора війни) є підхід ЄС до розвитку села у Спільній аграрній політиці. Результати європейської практики свідчать: розвиток сільських територій вимагає особливого підходу, який полягає у виділенні двох рівноважливих напрямів:

1) *підтримка і стимулювання розвитку сільськогосподарського сектору* – виділення аграрного виробництва як окремого напрямку розвитку сільських територій обумовлене визначальним впливом сільськогосподарського сектору економіки на розвиток цього функціонального типу територій. Сільське господарство орієнтоване на сільську місцевість, відтак пов'язані з ним процеси відображаються у змінах на селі. Наприклад, проблема низькооплачуваної роботи у сільському господарстві впливає на привабливість села як місця проживання, а, отже, на міграційні процеси між селом і містом, внаслідок чого село втрачає своїх мешканців, зокрема молодь, освічених та підприємливих людей;

¹¹⁰ Food Security. FAO Agricultural and Development Economics Division. EC-FAO Food Security Programme. Policy brief. June 2006. Issue 2. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitaly/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf

2) зміцнення соціальної, екологічної та економічної стійкості сільських територій в контексті подолання ризиків, які притаманні цьому типу територій.

Отже, загалом підходи до розвитку сільських територій і в умовах війни, і в мирний час збігаються – це сталий розвиток села і стимулювання сільського господарства. Різняться проблеми, які слід вирішувати, пріоритети і завдання, а також інструменти, які варто застосовувати.

6. Регіональні полюси зростання: суть та інструменти

У довоєнний період головними драйверами регіонального розвитку вважалися агломерації та великі міста. Саме вони повинні були стати центрами економічного зростання і «...поширювати свій позитивний вплив на розвиток сусідніх територій та впливати на розвиток регіону в цілому». Разом з тим, окрім агломерацій та великих міст, об'єктом державної підтримки було визначено і середні та малі міста, які повинні були стати центрами економічного зростання в регіонах. Необхідність державної підтримки розвитку середніх та малих міст поруч з агломераціями та великими містами була обумовлена існуванням цілої низки транспортно-логістичних, комунально-інфраструктурних, екологічних та інших проблем, які не дозволяють останнім повноцінно забезпечувати сучасні потреби маятникової міграції. Навіть незважаючи на концентрацію в них значного економічного і фінансового потенціалу.

Однак, масові руйнування спричинені воєнною агресією на території України, з одного боку, та уособлення центрів економічного зростання лише з містами, з другого боку, зумовили необхідність перегляду розуміння «центру економічного зростання» як одного із функціональних типів територій України в умовах війни та в період післявоєнного відновлення.

Регіональні полюси зростання як тип функціональних територій України.

Ще до початку війни, під час розробки головного стратегічного документу регіонального розвитку України до 2027 року – Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки – було визначено функціональні типи територій на макро-, мезо та мікрорівнях. Одним із функціональних типів території на мікрорівні було вказано центри економічного зростання. До них віднесено центри соціально-економічної активності, які характеризуються вищою, ніж у навколишніх господарських центрах динамікою розвитку, наявністю певних видів економічної діяльності, матеріальних та нематеріальних активів, що здатні створювати ефекти мультиплікатора і акселератора, активною реалізацією зовнішніх функцій, що зумовлюють стимулюючий вплив на соціально-економічний розвиток прилеглої до них території. Досягнення економічного зростання території в і навколо ЦЕЗ вбачалося у формуванні локальних та регіональних економічних кластерів та інтегрованих виробничих систем на основі використання ендегенного потенціалу відповідної території. Драйвером такого зростання повинен бути малий та середній бізнес.

Центрами економічного зростання, виходячи з динаміки чисельності населення, господарської активності (рівня бюджетних надходжень із власних джерел), інвестиційної привабливості (сукупної суми іноземних інвестицій), було визначено міста та селища міського типу.

Однак внаслідок воєнної агресії Росії значна частина території України – особливо на півдні та сході країни – зазнала нищівних руйнувань житлової, інженерної та промислової інфраструктури. Відтак цілі міста та села стали непридатними для повноцінного проживання та ведення економічної діяльності. З метою планування відновлення та стимулювання розвитку регіонів та територій на урядовому та законодавчому рівнях переглянули функціональні типи територій України. На період відновлення України законодавці закріпили 4 функціональні типи територій: території відновлення, регіональні полюси зростання, території з особливими умовами для розвитку, території сталого розвитку. Таким чином, визначене в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки поняття «центри економічного зростання» трансформувалося в ширше поняття «регіональні полюси зростання». Ними означено мікрорегіони, територіальні громади, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з іншими подібними територіями регіону, та зростання яких позитивно впливає на

суміжні території, регіон та/або державу в цілому. Відтак, ключовою відмінністю між двома розглянутими поняттями є уособлення центру (полюсу) зростання не лише з містом, але з цілою територіальною громадою.

На момент проведення дослідження (вересень 2022 року) Урядом ще не було визначено вимоги до показників для віднесення територій до різних функціональних типів.

Теоретичне підґрунтя.

Теоретичним базисом розвитку центрів економічного зростання (регіональних полюсів зростання) є теорія «полюсів зростання» Ф. Перу та її екстраполяція в географічному просторі Ж. Будвілля. Ф. Перу трактує «полюс зростання» з економічної точки зору. Згідно з його концепцією, точка або полюс зростання формується в результаті концентрації інновацій в певній домінуючій галузі, функціонування якої має мультиплікативний вплив на розвиток інших галузей. Ф. Перу розглядав національну економіку як поєднання відносно «активних» галузей економіки, які є драйверами (полюсами) зростання, та відносно «пасивних» галузей, які розвиваються завдяки функціонуванню активних галузей.

Ж. Будевіль за основу своєї концепції взяв просторовий аспект. Він досліджував розташування полюсів зростання в географічному просторі. За Ж. Будевілем, сукупність розташованих у міській місцевості галузей, які розширюються і сприяють подальшому розвитку господарської діяльності у всій зоні їх впливу, формують регіональний полюс зростання. Полюс зростання в просторовому трактуванні – це велике місто, яке складається з потужної промисловості, яка не обов'язково використовує найбільш значну робочу силу, але вона має найбільший прямий або опосередкований вплив на добробут і діяльність регіону. Домінуюча галузь має прямий і опосередкований переважаючий вплив на всі інші види діяльності та викликає олігополістичну концентрацію промисловості.

Згодом Дж. Фрідман у своїй моделі «центр-периферія» зазначає, що основою розвитку є інновації, які генеруються у відносно невеликій кількості центрів та поширюються через комунікаційні мережі до периферійних територій, в яких можливість генерації інновацій нижча, ніж у центрах.

Отже, виходячи з базових теорій полюсів зростання, можна стверджувати, що в сучасних умовах елементом розвитку центрів економічного зростання є наявність певної домінуючої галузі (чи галузей), яка функціонує на основі використання інновацій, і яка має прямий чи опосередкований вплив на економічний і соціальний не лише на територію, де вона розташована, а й на суміжні території. Такими полюсами (центрами) зростання здебільшого (але не завжди) виступають великі міста.

Центри економічного зростання в ЄС та напрями їх розвитку.

Попри визначальну роль столиць для розвитку економіки будь-якої країни Європейська мережа спостережень за територіальним розвитком та згуртованістю (ESPON) вказує на значну роль у сучасному просторовому розвитку Європейського Союзу міст другого рівня. Ними визначено міста за межами столиці, економічні та соціальні показники яких достатньо важливі, щоб впливати на потенційні результати національної економіки. У 124 містах другого рівня, які були об'єктом дослідження ESPON, проживало майже 80% міського населення Європи.

Для аналізу європейських міст другого рівня експерти ESPON використовувала шість груп показників:

- ✓ населення (міська структура, масштаб, зміна чисельності);
- ✓ економічний розвиток (загальний ВРП);
- ✓ ефективність (ВРП на душу населення та його зміна);

- ✓ продуктивність (зміна зайнятості і ВВП на одну особу);
- ✓ безробіття (рівень безробіття та його зміна);
- ✓ економічні драйвери (інновації, навички, провідні сектори зайнятості та наявність взаємодій).

Експерти ESPON вказують на доцільність інвестування у міста другого рівня у випадках, якщо :

- має місце значний і зростаючий розрив у рівні продуктивності між столицею та містами другого рівня;
- бізнес-середовище в містах другого рівня слабо розвинуто через недостатнє інвестування національним урядом у жорстку та м'яку інфраструктуру;
- у столиці простежуються негативні зовнішні ефекти, зокрема, високі та зростаючі ціни на нерухомість, транспортні затори, негативний тиск на навколишнє середовище, наявність значної кількості працівників з низькою кваліфікацією тощо.

Вказані дії дозволять частково «розвантажити» столиці та великі міста, а також сприятимуть формуванню міст другого рівня як центрів економічного зростання.

Дослідження ESPON свідчать, що на становлення і розвиток міст другого рівня як центрів економічного зростання мають вплив :

- політика національного уряду, зокрема, міська політика, яка зосереджена на конкретних територіальних цілях, а також політика щодо інфраструктури, освіти та розвитку навичок, зв'язку, досліджень і розробок, які мають менш чіткі територіальні виміри. Крім того, міста другого рівня будуть краще розвиватися за умови, що національні, регіональні та місцеві системи формування політики горизонтально та вертикально вирівняні та зосереджені на економічному формуванні їх як центру економічного зростання;

- рівень децентрації інвестицій та децентралізації відповідальності та ресурсів. Вищий рівень децентрації інвестицій і децентралізації прийняття рішень та ресурсів сприятиме більш ефективному розвитку міст другого рівня. Національні економіки будуть більш успішними, якщо розрив в економічних, соціальних та екологічних показниках між столицею та містами другого рівня буде меншим. А більш успішні національні економіки матимуть більш ефективні міста другого рівня;

- місцеві чинники (історичними, культурними, структурними, політичними та інституційними), а також лідерство. Саме лідерство на місцевому рівні розглядається як здатність до інституційної мобілізації всіх ресурсів і партнерів для успішного досягнення довгострокових амбіцій за допомогою систематичних, узгоджених стратегій і політики. Ключовими питаннями для лідерів є бачення, стратегія, управління, партнерство, політичний потенціал, навчання та виконання;

- чинники територіальної ефективності (інновації, економічне розмаїття, навички та людський капітал, зв'язок, якість місця та потенціал стратегічного управління). Основними чинниками, на які можна безпосередньо вплинути на локальному рівні, є якість місця та стратегічний потенціал. На інші фактори – інновації, людський капітал, економічне розмаїття та система взаємовідносин – більший вплив має національна політика. Відтак, вплив на ці чинники вимагає успішного узгодженого багаторівневого управління;

- ареал розташування міста. Міста другого рівня різняться між собою і не функціонують на єдиному просторовому рівні. Тому їм потрібні чіткі стратегії для формування різних територіальних ролей, які вони відіграють на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Це обумовлює необхідність відповідного потенціалу для управління ними.

Одним з прикладів формування малих та середніх міст як центрів економічного зростання є досвід Скандинавських країн . Зокрема, Норвегія робить акцент на необхідності стимулювання рушійних сил міста, а саме: розширення ринків праці (розвиток

інфраструктури), розміщення національних установ за межами столичного регіону, розвиток секторів освіти та досліджень і розробок у малих і середніх містах для стимулювання інновацій. Особлива увага приділяється також розвитку привабливіших та екологічно чистих міст у сільській місцевості. Малі міста Норвегії все частіше визначаються як головна цільова група для розробки програм, спрямованих на розвиток фізичного та соціального простору, культурного розвитку та підприємницької діяльності задля підвищення привабливості самих міст. У Швеції у невеликих містах регіону Західного Смальанда, економіка яких характеризується дрібним виробництвом і гнучкою спеціалізацією і відносно не піддається впливу економічних коливань, головним компонентом відносно успішної діяльності регіону виступає соціальний капітал та розташовані в регіоні соціальні мережі. Відтак, ключовим компонентом розвитку регіону може стати регіональне розширення у формі більших функціональних ринків праці. У Данії розвиток міст, як центрів економічного зростання, вбачають у виявленні їх специфічних рис та визначення різних ролей міст у міських мережах. При цьому в стратегіях розвитку периферійних міст вихідним моментом розвитку повинно стати використання природних особливостей та характерних ландшафтів територій.

Індустріальні парки як інструмент перетворення територіальних громад на регіональні полюси зростання.

Драйвером залучення інвестицій в територіальні громади та перетворення їх на регіональні полюси зростання в найближчій перспективі можуть стати індустріальні парки. Напередодні війни Урядом було заплановано підтримати формування інфраструктури 25 індустріальних парків, в яких мали виробляти товари з високою доданою вартістю. Така кількість індустріальних парків повинна була забезпечити створення 200-250 тисяч робочих місць (50 тис. безпосередньо в індустріальних парках і 150-200 тис. у суміжних галузях), що, за очікуваннями урядовців, мало б запобігати зростанню трудової міграції. Окрім зазначеного, функціонування індустріальних парків мало б забезпечити рівномірний економічний розвиток регіонів та підвищення якості життя населення України, сталий розвиток та захист навколишнього природного середовища.

Індустріальний парк (далі – ІП) – це облаштована відповідною інфраструктурою промислова територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, переробки промислових та/або побутових відходів (крім захоронення відходів), а також науково-технічну діяльність, діяльність у сфері інформації і електронних комунікацій. Ініціаторами створення ІП можуть виступати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні або фізичні особи, які відповідно до законодавства мають право на створення індустріальних парків на землях державної, комунальної чи приватної власності.

Для сприяння створенню і функціонуванню ІП Верховна Рада України внесла зміни до закону України «Про індустріальні парки», Податкового та Митного кодексів України. Зокрема, змінили допустимі територіальні межі ІП (встановлено 10-1000 га замість 15-700 га), дозволили учасникам ІП здійснювати діяльність у сфері переробки промислових та/або побутових відходів (крім їх захоронення). Законотворці передбачили також і фінансову підтримку розвитку мережі ІП. З державного та місцевих бюджетів можуть надаватися кошти на повну або часткову компенсацію відсоткової ставки за кредитами на облаштування та/або здійснення господарської діяльності у межах індустріальних парків; кошти на безповоротній основі для облаштування індустріальних парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури (автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), необхідних для створення та функціонування індустріальних парків, кошти для компенсації витрат на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж.

Для залучення учасників до ІП запроваджено податкові та митні пільги, зокрема: звільнення на 10 років від податку на прибуток за умови спрямування звільненої від оподаткування частини прибутку на розвиток його діяльності в межах ІП; звільнення від ПДВ та мита при імпорті обладнання для виробництва без права відчуження цього обладнання впродовж 5 років. Окрім того, органи місцевого самоврядування можуть встановлювати для учасників ІП пільги з податку на нерухомість, знижені ставки земельного податку та орендної плати за землі державної та комунальної власності, або навіть звільнити учасників ІП від сплати земельного податку.

У державному бюджеті на 2022 рік було передбачено 400 млн грн на стимулювання розвитку індустріальних парків. Однак початок війни змусив переглянути видаткову частину бюджету. Доречно вказати, що у 2021 році – до впровадження вищезазначених законодавчих змін – також здійснювалась державна підтримка розвитку ІП з державного бюджету, але опосередковано (на конкурсних засадах через Державний фонд регіонального розвитку). Прикладом є Кам'янка-Бузький індустріальний парк. У 2021 році на будівництво першої черги Кам'янка-Бузького індустріального парку (облаштування водопостачання та каналізування) з Державного фонду регіонального розвитку було передбачено 9,67 млн грн (співфінансування від ОМС становило 1 млн грн). Загальна вартість будівництва індустріального парку – чотири черги – становить 24 млн грн.

Напередодні війни до Реєстру індустріальних (промислових) парків України (далі – Реєстр ІП) було включено 52 індустріальні парки. Ініціатором створення 29 з них були органи місцевого самоврядування. 20 з 52 індустріальних парків розташовані у західних регіонах України, 25 – в центральних, 3 – в південних, і 4 – в східних. Після початку війни (у червні та липні 2022 року) КМУ вніс до Реєстру ІП ще 4 індустріальні парки, 3 з яких було створено за ініціативи ОМС територіальних громад, розташованих в західних регіонах України.

Зацікавлення ОМС в створенні ІП обумовлене потенційним зростанням рівня зайнятості в громаді, а відтак збільшенню суми надходжень податку з доходів фізичних осіб до місцевого бюджету, які в подальшому можна використати для розвитку громади. Однак, незважаючи на те, що індустріальні парки в Україні почали створювати ще у 2014 році, із загальної кількості зареєстрованих на початок вересня 2022 року індустріальних парків (загалом 56 ІП) успішно функціонують лише окремі ІП в межах великих агломерацій та поблизу столиці (Львів, Вінниця, Біла Церква). Здебільшого ІП в територіальних громадах – це незабудовані без підведених необхідних комунікацій земельні ділянки, в той час, як бізнес потребує об'єктів з підключеними інженерними комунікаціями для швидкого запуску виробництва. Наприклад, у Львівській області з 9 зареєстрованих ІП функціонують лише 2, решта – це земельні ділянки без забудови та без підведених електро- та водомереж. Серед найбільш вагомих причин, які гальмують розвиток і функціонування ІП, є відсутність у громадах необхідної енергетичної потужності та вартість і тривалість процесу підключення об'єктів до електромережі, системи водопостачання та водовідведення, газової мережі. У більшості громад, де зареєстровані ІП, ОМС вирішити ці проблеми самотужки не можуть через відсутність необхідних коштів.

З іншого боку, номінальне, а не фактичне функціонування багатьох ІП упродовж 2014-2021 років було обумовлене також слабким державним сприянням їхньому розвитку. Зокрема, Відтак ІП за останні 7 років так і не стали справжнім потужним драйвером/центром економічного зростання територіальних громад. Доречно зазначити, що лише 25 із зареєстрованих 56 ІП розташовані в межах територій, які потенційно повинні стати відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року центрами економічного зростання. Решта – на територіях, які потребують підтримки та допомоги.

Серед скептиків розвитку індустріальних парків побутує думка, що ІП не стали і не стануть центрами економічного зростання територіальних громад (особливо після надання

державного сприяння та пільг), а лише спричинятимуть до поширення корупції та арбітражу (нерівних умов для ведення бізнесу на двох різних ділянках, в ІП і за його межами). Відтак ІП не сприятимуть появі нових інвесторів і відкритті нових робочих місць, а лише переміщенню місцевого бізнесу разом зі своїми працівниками на територію із пільговим податковим режимом. Однак в умовах війни, коли бізнес зі східних і південних регіонів релокується в центральні та західні регіони країни, ІП можуть стати майданчиком, який сприятиме трансформації територіальної громади на центри економічного зростання. Прикладом системної роботи ОМС, скерованої на розвиток ІП є практичний досвід Хотинської громади Чернівецької області.

Для підвищення інвестиційної привабливості території ОМС Хотинської громади заснували індустріальний парк «Хотин Invest», розробили інвестиційний паспорт громади, налагодили співпрацю з місцевим бізнесом, а також після початку війни прийняли програму підтримки підприємств, які перемістили свої виробничі потужності в Хотинську громаду. Зокрема, ОМС Хотинської громади запропонували бізнесу всі комунальні приміщення міста на пів року за пільговими умовами (1 грн за кожне). Окрім того, для сприяння релокації бізнесу з інших регіонів у громаду створили робочу групу з релокації бізнесу, запровадили персонального консультанта для підприємств, які цікавились можливістю релокації в громаду (надання інформаційної підтримки, допомоги з підбором приміщень, налагодженні комунікації з місцевими підприємствами, логістикою, запуском виробництва тощо), візуалізували ресурси для бізнесу (через QR-коди), забезпечили якісно облаштовані місця проживання для працівників підприємств та їх родин (не школи і садочки, а комунальні приміщення для безкоштовного проживання ВПО), організували надання освітніх та медичних послуг ВПО. Наприклад, для релокації у Хотинську громаду харківського заводу «Велотрейд», якому потрібні були значні виробничі площі, ОМС сприяли укладанню угоди з місцевим підприємством (ТзОВ «Хотинський завод металевої упаковки») про оренду його вільних виробничих площ (навіть з місяцем орендних канікул). У Хотинській громаді також створили відкритий облаштований комп'ютерною технікою та меблями бізнес-хаб для релокованих підприємств, в якому безкоштовно надають площу для організації офісів. Результат – 7 промислових підприємств перемістились у Хотинську громаду після початку війни.

У короткостроковій перспективі (в умовах війни та відразу після її завершення) індустріальні парки, особливо розташовані в східних, південних та наближеній до лінії фронту частині центральних регіонів з огляду на значні руйнування інженерної, виробничої та житлової інфраструктури та безпекову ситуацію, не зможуть забезпечити економічне розвиток прилеглих територій. За нашими оцінками, це щонайменше 18 із зареєстрованих ІП. Однак в середньостроковій перспективі (після завершення війни) індустріальні парки можуть стати регіональними полюсами зростання (навіть на територіях, які зазнали найбільш відчутних руйнувань внаслідок війни). Для цього необхідно здійснити наступне:

- ✓ сконцентрувати зусиль органів державної влади та місцевого самоврядування на формуванні на території ІП умов для започаткування/швидкого запуску промислового виробництва (забезпечення електрифікації, водопостачання та водовідведення, газифікації, під'їзних доріг, сприянні будівництву необхідних виробничих будівель тощо). У 2021 році була передбачена фінансова підтримка з державного бюджету на 2022 рік на вказані цілі, але залишаються ще питання щодо спрощення процедур та зменшення термінів під'єднання ІП до інженерних мереж;
- ✓ надавати державну допомогу (в т. ч. фінансову) бізнесу щодо безпекових гарантій (наприклад, допомогу у страхуванні ризиків руйнування підприємств внаслідок воєнних дій в міжнародних страхових організаціях);

- ✓ підвищити інвестиційну привабливість території. Для цього на місцевому рівні потрібно створити інвестиційний паспорт громади, організувати професійну команду, яка комунікуватиме з потенційними інвесторами і супроводжуватиме їх, запровадити підтримку створення нових робочих місць на зареєстрованих в громаді підприємствах;
- ✓ здійснювати підтримку впровадження інновацій в межах ІП (наприклад, за напрямками смарт-спеціалізації регіонів), які супроводжуватимуться ефективними різновекторними (між бізнесом і ОМС, між ОМС та регіональною владою, між бізнесом та регіональною владою, між бізнесом та науковими установами і т. п.) комунікаціями.

Таким чином, виходячи з теорій регіональних полюсів зростання, можна стверджувати, що індустріальні парки є потенційним інструментом перетворення територіальних громад України, на території яких вони розміщені, на регіональні полюси зростання. Для форсування створення та розвитку індустріальних парків напередодні війни та після її початку було прийнято низку законодавчих змін щодо організаційної підтримки індустріальних парків та податкового сприяння діяльності їх учасників. Водночас аналіз функціонування індустріальних парків упродовж останніх років засвідчив, що основною проблемою їх повноцінного функціонування та зацікавлення бізнесу брати в них участь є відсутність необхідних комунікацій (електрифікації, водопостачання та водовідведення) для провадження господарської діяльності. Індустріальні парки можуть сприяти перетворенню територіальних громад на регіональні полюси за умови концентрації зусиль органів державної влади та місцевого самоврядування на формуванні необхідних для функціонування промислових підприємств земельних ділянок з під'єднаними інженерними комунікаціями, а також надання на державному рівні безпекових гарантій бізнесу.

7. Спеціальні економічні зони (СЕЗ) як інструмент стимулювання місцевого економічного розвитку

СЕЗ мають давню історію. Проте їх активний розвиток припав на 1980-ті рр. і зумовлений формуванням орієнтованих на експорт стратегій промислового розвитку у багатьох країнах, зокрема в Азії, а також зростанням залежності світових виробників від офшорного виробництва.

Прискорення темпів міжнародного виробництва наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. і зростання ролі глобальних ланцюгів вартості сприяло ще одній хвилі формування СЕЗ, яка триває досі. Як зазначено у звіті Конференції ООН з торгівлі та розвитку World Investment Report 2019¹¹¹, станом на 2019 р. у країнах світу функціонувало 5400 СЕЗ, близько 1000 з яких утворено впродовж 2014-2019 рр., а понад 500 нових СЕЗ знаходяться на стадії розробки. «Бум» СЕЗ має дві головні передумови: з одного боку, створення СЕЗ є частиною нової хвилі промислової політики та відповіддю на посилення конкуренції за міжнародну мобільність інвестицій; з іншого – СЕЗ є одним з інструментів реалізації політики стимулювання місцевого економічного зростання, яка реалізується в країнах ЄС з 2010 року (рис. 7.1).

Рис. 7.1. Динаміка створення СЕЗ у країнах світу

Джерело: складено за¹¹².

Найпоширеніші типи СЕЗ – це варіації вільних зон, які, по суті, є окремими митними територіями. На додаток до звільнення від митних зборів і тарифів, більшість СЕЗ також пропонують фінансові стимули, сприятливі для бізнесу правила доступу до землі, дозволів та ліцензій або правил працевлаштування, сприяння у вирішенні питань адміністративного характеру. *Підтримка інфраструктури* є ще однією вагомою перевагою функціонування СЕЗ, особливо у країнах, що розвиваються. В обмін на митні, фінансові та регуляторні спрощення, заходи підтримки бізнесу, інвестиції у фізичну інфраструктуру, перевагами від створення СЕЗ для держави є формування робочих місць, стимулювання експорту, диверсифікація економіки та стимулювання виробничого потенціалу.

В основну концепції спеціальної економічної зони покладено такі основні принципи:

- 1) географічне обмеження території;
- 2) єдина система управління/адміністрування;

¹¹¹ World Investment Report 2019. Special Economic Zones. United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

¹¹² Там само.

3) окрема митна зона (безмитні пільги);

4) право на пільги залежно від фізичного розташування в межах СЕЗ.

Розвиток концепції спеціальної економічної зони та її практичне впровадження впродовж тривалого періоду призвели до виникнення різних типів СЕЗ, зокрема варто виділити такі типи:

- зона вільної торгівлі – безмитна зона, в межах якої пропонуються складські приміщення, приміщення для ведення торгівлі, перевантаження та реекспортних операцій; такі СЕЗ розташовані у більшості портів в'їзду по всьому світу;

- експортно-виробнича – зона, в межах якої створено умови для розвитку та діяльності об'єктів переробної промисловості, кінцева продукція виробництва яких спрямовується переважно на експортні ринки. Виділяють дві форми експортно-виробничих зон: традиційну (уся територія в межах зони призначена виключно для експортоорієнтованих підприємств) та гібридну (включає загальну – зону, відкриту для підприємств усіх галузей, незалежно від експортної орієнтації, і зону, що зарезервована для експортоорієнтованих підприємств);

- freeport (вільний порт) – СЕЗ, яка, як правило, охоплює значну територію та вміщує усі види діяльності, включаючи туризм та роздрібну торгівлю; на території зони проживають люди, а сама СЕЗ характеризується зазвичай широким набором економічних стимулів та переваг для ведення бізнесу. Традиційним прикладом є великі вільні порти в Китаї;

- зона ведення підприємницької діяльності – призначена для стимулювання розвитку проблемних міських або сільських територій шляхом надання податкових пільг та фінансових грантів для залучення на їх територію бізнесу. Більшість зон цього типу знаходиться у розвинених країнах, наприклад у США, Франції та Великій Британії;

- експортно-виробнича зона Single Factory – надає стимули для окремих підприємств незалежно від місця розташування, адже заводи не повинні розташовуватися в межах визначеної зони, щоб отримати стимули та привілеї.

Слід зауважити, що у процесі власної еволюції СЕЗ розвинулися і як вузькоспеціалізовані об'єкти, створені для стимулювання розвитку окремих галузей і видів діяльності.

На сучасному етапі відбувається переосмислення ролі СЕЗ в економічному розвитку. Цілі, які були поставлені при формуванні перших СЕЗ, розглядалися у контексті обмеженої торгівлі або закритої економіки. Відтак призначенням СЕЗ було сприяння експорту, створення робочих місць та передача технологій. Швидкі темпи глобалізації та лібералізація торгівлі сприяли формуванню більш широкого погляду на СЕЗ, цілі розвитку та очікувану ефективність від їх створення. Сьогодні СЕЗ все частіше розглядають крізь призму налагодження взаємозв'язків та сприяння двосторонній торгівлі, лібералізації та модернізації приймаючої економіки.

Акцент зроблено також на питанні інтеграції СЕЗ в економіку країни, на території якої вона функціонує, що прослідковується у підходах на рівні держав до формування політики щодо СЕЗ та структури управління ними.

Оцінка впливу СЕЗ на сталий розвиток повинна враховувати їхній прямий і непрямий економічний та фінансовий внесок, рівень залучення технологій та вплив на формування навичок та можливості навчання працівників, соціальний та екологічний вплив, підтримку регіональної інтеграції, а також політичні дивіденди.

Очікуваний прямий економічний внесок СЕЗ у розвиток економіки території проявляється вже у короткотерміновому періоді і включає:

- залучення прямих іноземних інвестицій;
- створення робочих місць;
- розвиток інфраструктури;

- отримання доходу та зростання ВРП;
- стимулювання та диверсифікація експорту;
- збільшення надходжень в іноземній валюті.

Непрямі економічні вигоди складніше визначити та оцінити, але вони є важливим компонентом впливу СЕЗ на сталий стратегічний розвиток території, регіону, країни. До таких віднесено:

- посилення міжрегіонального економічного співробітництва, залучення до глобальних ланцюгів створення вартості;

- формування взаємозв'язків всередині та за межами зони на внутрішньому ринку;

- непрямий вплив на створення робочих місць поза межами СЕЗ – співвідношення створених непрямих робочих місць до прямих коливається в межах від ¼ у країнах, де зони функціонують як відносні анклав, до 2/4 у країнах, де зони вдається інтегрувати в національну економіку. Це означає, що непрямий вплив СЕЗ на зайнятість у всьому світі становить 50-200 млн робочих місць¹¹³;

- підвищення кваліфікації зайнятих, навчання, обмін досвідом – коли іноземні фірми інвестують у регіон за допомогою прямих іноземних інвестицій, вони також приносять з собою притаманні компанії знання. За відповідних умов відбувається поширення таких знань на регіон, в який вливають інвестиції, що результується і зростання якості людського капіталу у місцевих фірмах;

- передачу технологій та ноу-хау;

- промислову диверсифікацію та модернізацію;

- «жіночу» зайнятість (жінки становлять 60-70% робочої сили СЕЗ у світі¹¹⁴);

- поведінковий «демонстраційний ефект», який виникає внаслідок застосування кращої практики у виробничому процесі тощо.

Зрештою, поєднання прямого та непрямого економічного внеску результується економічним зростанням. Створення та розвиток СЕЗ вже на початкових етапах характеризується поштовхом до зростання ВВП. Проте, враховуючи переваги та стимули, які постійно надаються інвесторам у СЕЗ, вони також повинні забезпечити стійкий стимул до зростання – іншими словами, зростання економічної активності в зонах має випереджати загальне економічне зростання після раннього етапу розвитку зони.

Ефективність СЕЗ залежить від зовнішніх та керованих чинників (якими можуть керувати уряди і розробники зон). До зовнішніх чинників віднесено високу конкуренцію за інвестиційний ресурс, зміни в політичному середовищі та зміни торговельних преференцій. Керовані фактори визначаються в контексті стратегічного визначення СЕЗ, нормативно-правової й інституційної бази, інфраструктури, послуг та переваг, які надаються інвесторам у зонах.

Українська практика використання такого інструменту місцевого розвитку як СЕЗ є достатньо неоднозначною. В Україні до 2005 року було створено 11 СЕЗ, на території яких впроваджувалися такі податкові пільги: звільнення суб'єктів господарювання від оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інвестиційних проектів, і зменшення діючої ставки податку на прибуток, а також звільнення від: оподаткування інвестицій, сплати ввізного мита, податку на додану вартість, обов'язкового продажу надходжень в іноземній валюті,

¹¹³ World Investment Report 2019. Special Economic Zones. United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

¹¹⁴ Special economic zones: performance, lessons learned, and implications for zone development. The World Bank. 2008. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLIC1.pdf>.

плати за землю та від сплати зборів до деяких бюджетних фондів. Однак у 2005 р. ці пільги були скасовані, внаслідок чого кількість суб'єктів господарювання у СЕЗ України за наступні 10 років (2005-2015 рр.) скоротилася більш ніж удвічі (з 161 до 80), як і кількість інвестиційних проектів (з 168 до 82). При цьому експерти наголошують, що функціонування вітчизняних СЕЗ не дало очікуваних результатів, зокрема СЕЗ не стали платформою для активізації розвитку інноваційної діяльності та не засвідчили високої інвестиційної віддачі.

Водночас слід наголосити на тому, що Україна має яскраві приклади високої економічної ефективності СЕЗ – для прикладу СЕЗ «Яворів» у Львівській області. До створення СЕЗ Яворівський район був одним із найменш економічно розвинених районів Львівщини. Період функціонування СЕЗ «Яворів» характеризувався як значними прямими ефектами (припливом іноземних інвестицій, активним створенням низки потужних підприємств з іноземними інвестиціями, щорічним зростанням обсягів експорту), так і непрямыми, основним з яких є інтенсивний розвиток людського капіталу в районі через навчання, обмін досвідом щодо організації економічних процесів та взаємодії з міжнародними ринками. Як наслідок, навіть після скасування пільг для СЕЗ Яворівський район демонструє суттєво вищий за середній в регіоні рівень економічної активності, зайнятості населення, прибутковості бізнесу тощо. Зазначене свідчить, що ефективність функціонування СЕЗ значно більшою мірою проявляється в довгостроковому періоді.

З іншого боку, і український, і світовий досвід говорить про можливі невдачі функціонування СЕЗ, які обов'язково слід врахувати в сучасних українських реаліях. Невдача СЕЗ часто пов'язана з певними проблемами, такими як: погане розташування об'єктів, як вимагають великих капітальних витрат або які знаходяться далеко від інфраструктурних центрів або міст з достатнім резервом робочої сили; ненадійні джерела живлення; поганий дизайн зони з неадекватним обладнанням або технічним обслуговуванням; затяжні бюрократичні процедури; слабкі структури управління або занадто багато інституцій, залучених до управління зоною (рис. 7.2).

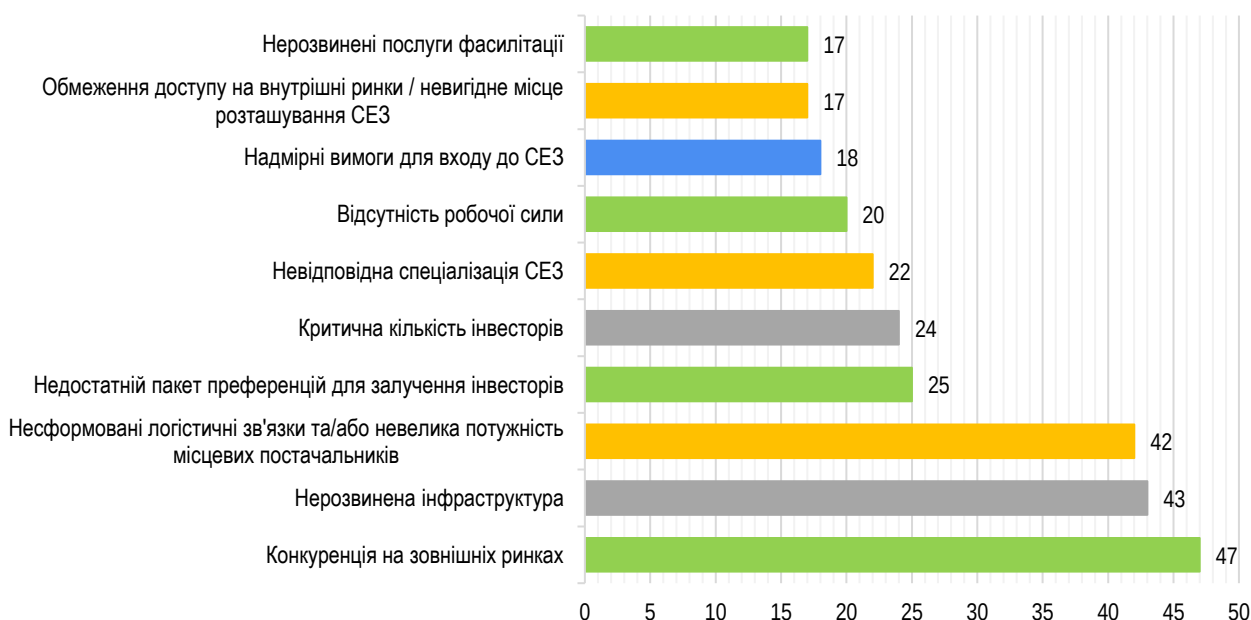

Рис. 7.2. Поширені проблеми розвитку СЕЗ, 2019 р., %

Джерело: складено за¹¹⁵.

¹¹⁵ World Investment Report 2019. Special Economic Zones. United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

Означена сукупність проблем доводить, що створення СЕЗ в Україні вимагає ґрунтовного аналізу потенційних позитивних ефектів та ризиків функціонування СЕЗ, а також глибокої стратегічної оцінки потенціалу території, де планується СЕЗ. Щоб комплексно оцінити вплив СЕЗ, визначені економічні вигоди слід зважити на витрати, понесені державою на створення та функціонування СЕЗ, а також врахувати їх ефективність. Розвиток зони тягне за собою фінансові та капітальні витрати, включаючи витрати на розвиток інфраструктури, управління зоною та інші операційні витрати, а також доходи, упущені внаслідок звільнення від імпортних мит і податків. Однак вплив та ефективність СЕЗ оцінюються не лише шляхом аналізу економічних та фінансових показників. Як уже зазначалося вище, непрямі економічні, соціальні та екологічні чинники теж відграють вагомий роль у визначенні сукупного впливу СЕЗ на економіку.

Як показує світовий досвід, більшість програм СЕЗ створені на основі сформованих цілей щодо залучення інвестицій, стимулювання експорту та забезпечення зайнятості. Утім, максимізація довгострокового внеску у виробничий потенціал та промисловий розвиток, залучення технологій та набуття навичок і кваліфікації працівниками вимагає деталізації цілей щодо таких аспектів, як капітальні витрати, рівень кваліфікації, організації навчання, передачі досвіду, узгодженості різних сфер політики та створення синергії між різними органами влади на національному та субнаціональному рівнях.

Варто наголосити, що економічна роль та цілі створення СЕЗ суттєво відрізняються у різних країнах, зважаючи на рівень їх розвитку. В економічно розвинених країнах більшість СЕЗ є безмитними зонами, а їх роль полягає у звільненні від податкового та адміністративного тягаря у контексті підтримки складних транскордонних ланцюгів поставок. Натомість для країн, що розвиваються, основною метою СЕЗ є розбудова, диверсифікація та модернізація галузей шляхом залучення прямих іноземних інвестицій. Фактично, економіки, ціллю яких є залучення інвестицій, характеризуються більшою схильністю до впровадження на практиці програм СЕЗ, а для країн, що розвиваються, СЕЗ є важливим механізмом збільшення їх участі у міжнародній торгівлі.

Так, країни на початкових етапах впровадження програм СЕЗ використовують їх як механізм стимулювання індустріалізації та експорту, багато країн з розвинутою економікою використовують СЕЗ з метою стимулювання промислової модернізації, у країнах з перехідною економікою важливою є можливість залучити технології у виробничий процес.

На залежності між рівнем економічного розвитку країни та формуванням на її території СЕЗ певного типу акцентовано у звіті Конференції ООН з торгівлі та розвитку World Investment Report 2019 (рис. 7.3). Більшість функціонуючих СЕЗ є багатофункціональними, експортно-виробничі спеціалізовані СЕЗ поширені у країнах з перехідною економікою, СЕЗ орієнтовані на інновації – у країнах Азії. Водночас, переважна більшість СЕЗ у країнах з розвинутою економікою є вільними економічними зонами, функціонування яких спрямоване на полегшення торговельної логістики¹¹⁶.

Зважаючи на приналежність України до країн **Центральної та Східної Європи**, варто звернути увагу на історичні умови та особливості розвитку СЕЗ у цьому регіоні.

Після розпаду Радянського Союзу багато країн колишнього соціалістичного блоку звернули увагу на СЕЗ як інструмент залучення іноземних інвестицій та інтеграції своєї економіки у світову економіку шляхом розширення, орієнтованого на експорт. У деяких випадках у Центральній та Східній Європі вільні зони були використані як інструмент

¹¹⁶ Там само.

стимулювання та диверсифікації експорту після розпаду Радянського Союзу. Серед таких країн-реформаторів у регіоні – Болгарія, Румунія та країни колишньої Югославії.

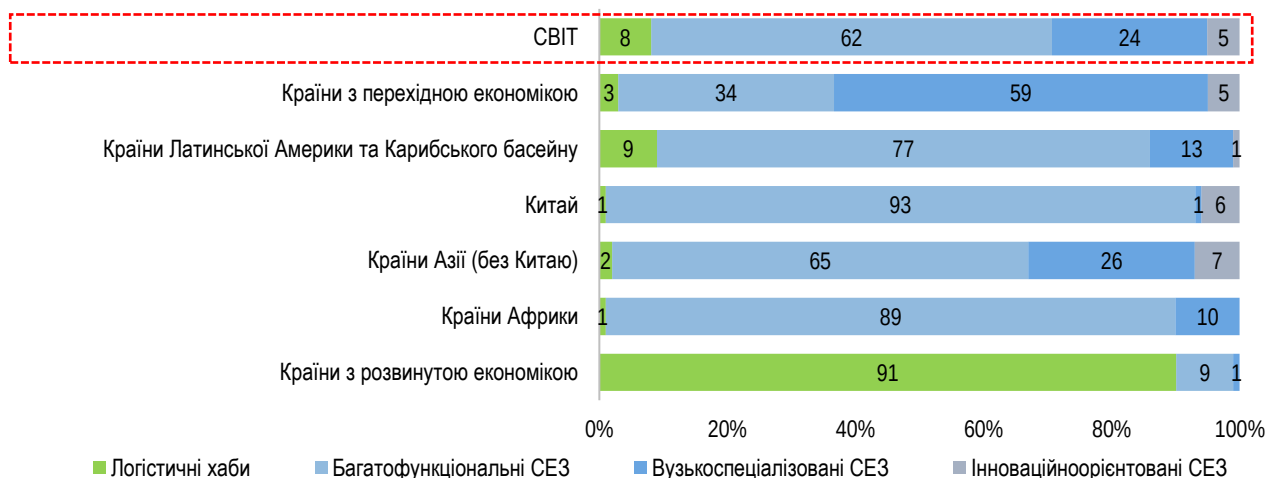

Рис. 7.3. Розподіл типів СЕЗ за регіонами або групами країн, %

Джерело: складено за¹¹⁷.

Примітною особливістю СЕЗ у Центральній та Східній Європі на початкових етапах їх створення стало орієнтування на повторне використання вже існуючої інфраструктури та об'єктів на додаток до будівництва нових об'єктів інвесторами. Приміром, окремі польські СЕЗ охоплюють частини існуючих міст та спеціалізованих об'єктів, а Клайпедська зона в Литві є перебудовою колишньої радянської бази ВПС. Такий підхід дозволив забезпечити економію фінансових ресурсів.

Порівняльна характеристика СЕЗ країн-сусідів України – Угорщини та Польщі, а також Литви і Латвії – дозволила зауважити такі особливості: по-перше, в цих країнах переважають СЕЗ державної форми власності (за винятком Литви); по-друге, серед ключових цілей створення СЕЗ – стимулювання економічного розвитку регіонів, які потребують активних дій та значних інвестиційних ресурсів для економічного відновлення (табл. 7.1).

Серед цих країн значними успіхами у використанні СЕЗ як інструменту держави для стимулювання економічного розвитку на власній території та подолання диспропорцій між регіонами характеризується **Польща**.

З метою стимулювання економічного розвитку слабких регіонів Польщі, було розроблено нову регіональну політику, серед цілей якої була *підтримка територій, які знаходяться поблизу великих міст і можуть стати додатковими точками зростання в регіонах*. У межах цієї політики визначено утворення СЕЗ «для прискорення економічного розвитку регіонів; управління постіндустріальною власністю та інфраструктурою; створення нових робочих місць та залучення іноземних інвесторів до Польщі»¹¹⁸.

¹¹⁷ World Investment Report 2019. Special Economic Zones. United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

¹¹⁸ A guide to special economic zones in Poland, 2009, KPMG/ URL: https://www.paih.gov.pl/files/?id_plik=10800

Таблиця 7.1

Порівняльна характеристика СЕЗ деяких країн Центральної та Східної Європи

	Угорщина	Латвія	Литва	Польща
Мета утворення	Стимулювання розвитку регіонів з низьким рівнем розвитку та високим безробіттям	Залучення інвестицій Розвиток інфраструктури Стимулювання виробництва та промислової діяльності Створення нових робочих місць Забезпечення зростання експорту	Стимулювання промислової діяльності та створення робочих місць у найменше розвинених регіонах через залучення інвестицій	Пришвидшення економічного розвитку регіонів з низьким рівнем розвитку шляхом залучення іноземного капіталу та боротьбою із структурним безробіттям
Кількість СЕЗ і територіальне охоплення	СЕЗ охоплює 1202 муніципалітети з відносно високим рівнем безробіття	5 СЕЗ площею від 1155 до 4000 га	7 СЕЗ площею від 47 до 534 га	14 регіональних СЕЗ
Стимули та преференції	Зниження податків Зменшення витрат на професійні та соціальні внески для підприємств, що працюють у ВЕЗ	Зниження податку на прибуток підприємств Зниження податку на майно Податкові знижки на оплату праці в окремих СЕЗ	Нульова ставка податку на прибуток підприємств Нульова ставка податку на нерухоме майно Нульова ставка податку на дивіденди	Звільнення від оподаткування щодо корпоративного податку, податку на доходи фізичних осіб, податку на нерухому майно
Роль держави	Фінансове забезпечення стимулів та преференцій, наданих на території СЕЗ Управління СЕЗ здійснюється на рівні місцевого самоврядування	Фінансове забезпечення стимулів та преференцій, наданих на території СЕЗ Державне володіння СЕЗ	Фінансове забезпечення стимулів та преференцій, наданих на території СЕЗ Приватні СЕЗ	Фінансове забезпечення стимулів та преференцій, наданих на території СЕЗ Державне володіння СЕЗ
Управління	Державна власність та управління	Державна власність та управління	Змішана структура, де держава фінансує стимули, а приватна компанія керує СЕЗ	Державна власність та управління

Джерело: складено за ¹¹⁹.

¹¹⁹ European Special Economic Zones. Research spin-off project of “The World in Europe: Global FDI flows towards Europe (ESPON FDI)”. Policy Brief. November 2020. URL: <https://docslib.org/doc/4604338/european-special-economic-zones-research-spin-off-project-of-the-world-in-europe-global-fdi-flows-towards-europe-espon-fdi-policy-brief-november-2020>

Серед основних цілей функціонування СЕЗ було забезпечення: 1) розвитку окремих сфер економічної діяльності; 2) розробки нових техніко-технологічних рішень та їх використання в народному господарстві; 3) розвитку експорту; 4) підвищення рівня конкурентоспроможності виробленої продукції та послуг; 5) оновлення виробничо-господарської інфраструктури; 6) створення нових робочих місць; 7) ефективного управління невикористаними природними ресурсами при дотриманні принципів екологічної рівноваги.

Спочатку СЕЗ створювалися з метою відродження економіки Польщі та стимулювання зростання зайнятості в період трансформації польської економіки, що розпочався у 1989 році. Для досягнення цієї мети початковою ціллю було створити протягом 10-15 років 175 000 робочих місць, що відповідає приблизно 5% усіх промислових працівників Польщі. Уряд досяг цього шляхом надання таких преференцій для стимулювання економічної діяльності в СЕЗ: повне звільнення від сплати податків для компаній, що працюють у СЕЗ, протягом перших 10 років діяльності зони та не більше, ніж на 50% податків надалі. Пізніше це було змінено на 50-відсоткове звільнення від сплати податків

(у зв'язку із вступом країни до ЄС); звільнення від податку на нерухомість; надбавки на покриття інвестиційних витрат.

До 2012 року СЕЗ Польщі залучили понад 20 мільярдів євро вартісних інвестицій і створили понад 186 000 робочих місць¹²⁰. Більше того, у 2018 році польський парламент ухвалив закон, спрямований на перетворення «усієї території Польщі на особливу економічну зону»¹²¹, що має на меті стимулювати інвестиції у всі малі та середні міста Польщі, а не лише в ті, що були виділені в попередніх СЕЗ.

Водночас, зважаючи на сучасні умови розвитку України (воєнний стан, російську збройну агресію на території України, яка має наслідком значні руйнування), варто також акцентувати, що в процесі відновлення власних держав у післявоєнний період (після 2001 року) країни Західних Балкан активно використовували СЕЗ як інструмент стимулювання економічного розвитку. Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Північна Македонія, Чорногорія та Сербія розробили велику мережу СЕЗ. Швидке зростання та розширення СЕЗ на території Західних Балкан відбулося на хвилі посткризового спаду, який спонукав до переорієнтації економіки, зокрема стимулювання експорту та залучення прямих іноземних інвестицій. Таким чином, основною метою створення СЕЗ було залучення інвестицій передовсім у виробничий сектор, стимулювання створення робочих місць та сприяння структурній трансформації у види діяльності з більш високою доданою вартістю, переважно у виробництво.

Отже,

- функціонування української економіки в умовах зниженої інвестиційної активності (обумовленої воєнним станом та російською збройною агресією на території України) та необхідність повоєнної відбудови економіки України вимагає застосування проактивних інструментів стимулювання місцевого економічного розвитку. Світовий і вітчизняний досвід доводить, що СЕЗ може і повинна використовуватись в якості такого інструменту;

- СЕЗ володіють потенціалом стимулювання соціально-економічного розвитку території, залучення інвестицій та активізації експортної діяльності, створення нових робочих місць, що матиме однозначно позитивний ефект для зростання доходів місцевих бюджетів та підвищення спроможності територіальних громад і районів, де функціонуватиме СЕЗ. Це дозволить спрямовувати більші ресурси на відновлення інфраструктури району та громад без залучення додаткових коштів з державного бюджету. Більше того, СЕЗ може стати точкою

¹²⁰ Special Economic Zones in Poland. Centre for Public Impact. A BCG Foundation. 2018. URL: <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/special-economic-zones-poland>.

¹²¹ Overhaul of the Special Economic Zones. Małgorzata Grzegorzczuk. 2018. FinancialObserver.eu. URL: <https://financialobserver.eu/poland/overhaul-of-the-special-economic-zones-in-poland>

продукування позитивних імпульсів розвитку і на території за межами СЕЗ. Зазначене особливо актуально для України в сучасних умовах;

- водночас створення СЕЗ в Україні вимагає ґрунтовного аналізу потенційних позитивних ефектів та ризиків функціонування СЕЗ, а також глибокої стратегічної оцінки потенціалу території, де планується створення СЕЗ. Це дозволить уникнути помилок та досягнути очікуваних ефектів.

8. Розвиток зон впливу міжнародних транспортних коридорів: аналіз проблем та перспектив

Відповідно до визначених Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки (далі Стратегія) функціональних типів територій та рішень Генеральної схеми планування території України, територією України проходять вісім міжнародних транспортних коридори (МТК)¹²²: Критський №3: Брюссель – Аахен – Кельн – Дрезден – Вроцлав – Катовіце – Краків – Львів – Київ; Критський №5: Венеція – Трієст/Копер – Любляна – Будапешт – Ужгород – Львів – Київ; Критський №9: Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Чернігів – Київ – Одеса – Кишинів – Бухарест – Димитровград – Александрополіс; Європа-Азія; Євразійський; Балтика - Чорне море (Луцьк – Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Одеса - Херсон; Північ-Південь (Харків – Кременчук – Одеса); ЧЕС: Ізмаїл – Одеса – Миколаїв – Херсон – Мелітополь – Бердянськ – Маріуполь. Території, що потрапляють у зону впливу МТК, отримують додатковий імпульс економічного зростання. Стратегія визначає зону впливу транспортного коридору у радіусі 15 км довкола МТК (півгодинна транспортна доступність).

Тимчасова окупація російською федерацією АР Крим та початок війни на сході України у 2014 році, широкомасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року внесли свої корективи у функціонування та розвиток МТК. Робота окремих з них, зокрема ЧЕС, є повністю заблокованою з огляду на ведення активних бойових дій та часткову окупацію території проходження коридору. МТК Критський №9 та Європа-Азія у перспективі розвиватимуть нові маршрути проходження в обхід білорусії та російської федерації. Обмеженою є діяльність МТК Євразійського, Балтика - Чорне море та Північ-Південь через блокування українських портів у Чорному морі.

Найбільш завантаженими на сьогодні є МТК чи окремі їх відгалуження у центральній та західній частині України у напрямі морських портів країн Європейського Союзу. Водночас разом із реалізацією проєктів щодо розвитку МТК в рамках національної програми «Розширення та інтеграція логістики з ЄС» післявоєнного Плану відновлення України, у фокусі державної регіональної політики України на макrorівні залишатимуться зони впливу МТК. Дослідження впливу МТК на територію їх проходження з позиції отримання певних економічних, соціальних чи екологічних ефектів є предметом особливої уваги дослідників та практиків.

Станом на кінець 2021 року довжина маршрутів МТК дорівнювала 20,7% від загальної протяжності автомобільних доріг загального користування державного значення і 6% від загальної протяжності всіх автомобільних доріг України (див. табл. 8.1). Приблизна довжина проходження МТК із врахуванням спільних ділянок маршрутів становить 9676 км.

Таблиця 8.1

Зони впливу міжнародних транспортних коридорів: автомобільні шляхи

Назва МТК	Протяжність території України*, км	Великі вузлові міста на території України	Площа зони впливу МТК на території України*, км ²
Критський №3	731	Львів – Рівне – Житомир – Київ	21930
Критський №5	1396**	1) Тернопіль – Хмельницький 2) Чоп – Львів – Рівне	41880
Критський №9	1046**	Одеса – Умань – Київ	31380

¹²² У додатку 1 до Стратегії «Функціональні типи територій» наведено картографічне представлення всіх функціональних типів територій за винятком «зон впливу МТК». Натомість наведено ще один функціональний тип «центри економічного розвитку», про який не згадується у тексті Стратегії.

Назва МТК	Протяжність території України*, км	Великі вузлові міста на території України	Площа зони впливу МТК на території України*, км ²
Балтійське море – Чорне море	2926**	1) Ковель – Миколаїв – Херсон – АР Крим 2) Ковель – Луцьк – Тернопіль – (2.1) Чернівці або (2.2) Хмельницький – Вінниця – Одеса	87780
Європа - Азія	3978**	1) Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Миколаїв – Київ 2) Львів – Рівне – Житомир – (2.1) Київ або (2.2) Полтава – Харків	119340
Північ - Південь	825	Харків – Кременчук – Одеса	24750
ЧЕС	926	Одеса – Миколаїв – Херсон – Маріуполь	27780
Євразійський	1171	Одеса – Миколаїв – Херсон – АР Крим	35130

* - приблизне значення

** - враховано проєктний маршрут

Джерело: складено за ¹²³.

Перелік міжнародних автомобільних доріг України, якими проходять МТК, наведено у табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Міжнародні автомобільні дороги України, якими проходять МТК

Індекс та номер дороги	Назва МТК	Покриття МТК
M01, M02, M05	Критський №9	повністю
M03	Європа – Азія	частково
M06	Критський №3, Критський №5, Європа - Азія	частково
M07	Балтійське море – Чорне море	частково
M08	Критський №5, Європа - Азія	частково
M10	Критський №3, Європа - Азія	повністю
M14	ЧЕС, Євразійський	частково
M15	ЧЕС	повністю
M17, M18	Балтійське море – Чорне море, Євразійський	частково
M19	Балтійське море – Чорне море	повністю
M20, M22	Північ - Південь	повністю
M25	Критський №5, Європа - Азія	повністю
M30	Критський №5, Балтійське море – Чорне море, Європа - Азія	частково

Функціональні типи територій можуть як територіально накладатись один на одного, так і знаходитись у тісному функціональному зв'язку. Напрями та наявність функціональних взаємозв'язків між зонами впливу МТК та іншими окремими функціональними типами територій наведено на рис. 8.1.

¹²³ Функціональні типи територій як об'єкт державної регіональної політики: методичні підходи до ідентифікації: науково-аналітична доповідь / наук. ред. д.е.н., проф. Сторонянська І. З. Львів, ІРД НАНУ. 2020. 150 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20200041.pdf>

Рис. 8.1. Функціональний зв'язок розвитку зон впливу МТК та окремих функціональних типів територій України

Одним з найбільших впливів, які здійснюють МТК на суміжні території, є **посилення агломераційних процесів** навколо найбільших міст України, які виступають територіями концентрації населення, економічної діяльності та фінансових ресурсів. Діюча Стратегія визначила сім найбільших міських агломерацій, які у першу чергу потребують регламентованих державою інструментів та механізмів подальшого розвитку. Такими є: Київська, Харківська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Запорізька, Одеська та Львівська агломерації. На сьогодні у Львівській області розпочато роботу над розробкою проєктів Стратегії розвитку Львівської агломерації на період до 2027 року та Плану заходів з її реалізації на 2024-2025 роки¹²⁴. Розробка подібних стратегій повинна узгоджуватись із стратегіями розвитку і МТК, які проходять територією або повз зазначених міських агломерацій. Окрім того особливої уваги у розробці таких Стратегій потребуватимуть планування об'їзних доріг навколо обласних центрів, які обслуговуватимуть великі вантажо- та пасажиропотоки МТК. Найбільші навантаження на міську транспортну інфраструктуру та довкола міст припадатимуть на Одесу (територією Одеської області проходить 6 МТК), Київ, Львів, Кіровоград (територією Київської, Львівської, Кіровоградської областей проходить по три МТК). Станом на 2021 рік більшість цих міст займали лідируючі місця у рейтингу завантаженості доріг.

Міжнародна компанія TomTom International B.V., яка спеціалізується на картографії, розробці навігаційного програмного забезпечення, наданні інформації про дорожній рух у режимі реального часу та інших послугах, протягом 2019-2021 років розраховує Індекс трафіку (Traffic Index), який оцінює затори в містах у всьому світі, охоплюючи 404 міста у 58 країнах на 6 континентах¹²⁵. До цього рейтингу потрапило лише чотири українських міста: Київ, Одеса, Дніпро та Харків. Місце українських міст у зазначеному рейтингу наведено на рис. 8.2.

¹²⁴ TOMTOM TRAFFIC INDEX. URL: Traffic congestion ranking | TomTom Traffic Index

¹²⁵ Asian Development Bank. Urban Transport. URL:

<https://www.adb.org/sectors/transport/keypriorities/urban-transport>

Рейтинг	Місто	Час, який витрачається на затори протягом року	Рівень завантаженості
• 3 • 6 • 12 • 25	• Київ • Одеса • Харків • Дніпро	• 128 годин • 117 годин • 105 годин • 92 години	• 56% • 51% • 46% • 40%

Рис. 8.2. Місце українських міст у рейтингу міст за значенням Індексу трафіку 2021

Згідно рейтингу міст протягом 2019-2021 років рівень завантаженості в українських містах лише зростає. Це результувало у збільшення витрат часу в дорозі, збільшення витрат на паливо та викидів CO_2 . Зокрема у звіті Азіатського банку розвитку зазначено, що затори на дорогах коштують країнам у регіоні близько 2–5% ВВП щороку через втрату часу та вищі транспортні витрати¹²⁶.

Збільшується навантаження на ділянках доріг, які є спільними для кількох МТК. Окремі з них наведено у табл. 8.3. Після завершення війни просторове планування та відновлення зруйнованої інфраструктури міст та транспортної мережі повинне відбуватись з врахуванням впливу МТК та на засадах кращих практик сталого розвитку транспортних систем.

Таблиця 8.3

Окремі ділянки доріг, територією яких проходять маршрути кількох МТК

МТК	Крітський №5	Європа – Азія	Євроазіатський	Балтика – Чорне море
Крітський №3,	Броди – Рівне	Львів – Рівне – Житомир – Київ		
Крітський №5		ПП Косонь-Барабаш (Угорщина) – Тернопіль – Хмельницький – Новокостянтинів		
Крітський №9		Васильків – Глеваха, Київ – Бориспіль – Бровари – Семиполки		Одеса – Криве озеро Друге
Балтика – Чорне море		Вінниця – Комісарівка – Миколаїв – Копані	Копані – Херсон – АР Крим	
ЧЕС		Калинівка – Миколаїв – Зоря	Одеса – Коблеве – Миколаїв – Посад Покровське – Олешки – Петропавлівка	

Не менш сильною є взаємозалежність зон впливу МТК і **центрів економічного розвитку**. Саме місця концентрації економічної діяльності є визначаючими факторами маршрутів проходження МТК, а МТК в свою чергу дають додатковий імпульс для подальшого розвитку цих територій.

Подібний вплив здійснюють МТК і на розвиток прикордонних регіонів, підвищуючи їх зв'язність з решта регіонами країни та зовнішніми ринками. Позитивний вплив МТК можуть здійснювати на розвиток монофункціональних міст та сільських територій у несприятливих умовах, пожвавлюючи економічну діяльність, урізноманітнюючи сфери прикладання праці та створюючи нові робочі місця. Водночас МТК можуть вплинути на виникнення додаткових екологічних ризиків розвитку природоохоронних територій та об'єктів, посилюючи навантаження на довкілля.

¹²⁶ Transport Corridors for Wider Socio-Economic Development. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5248>

Практично накладаються зони впливу МТК ЧЕС і Макрорегіон "Азов-Чорне море" на півдні України від Ізмаїла до Маріуполя і у майбутньому розвиватимуться у тісній прив'язці один до одного. На сьогодні вони перебувають у зоні активних бойових дій.

Основні напрями та характеристика впливу МТК на територію їх проходження наведено на рис. 8.3. Загалом, більшість науковців та фахівців з питань розвитку транспортної інфраструктури та транспортної політики погоджуються, що розвиток транспортної інфраструктури є життєво важливим для економічного розвитку та покращення добробуту людей. Зазначений вплив здійснюється шляхом зниження торговельних витрат і збільшення торгівлі, нарощення обсягів інвестицій, зростання вартості землі та активів тощо.

Рис. 8.3. Основні напрями та характеристика впливу МТК на територію їх проходження
Джерело: складено за ¹²⁷.

Соціально-економічні ефекти, отримані в результаті розвитку транспортних коридорів, можна розділити на три етапи їх формування¹²⁸. Першочергові ефекти (або прямі вигоди) пов'язані зі зміною часу в дорозі, скороченням транспортних витрат, підвищення надійності та впровадження нових послуг, що призводить до зниження витрат користувачів транспорту та постачальників транспортних послуг.

Переваги другого порядку виникають завдяки вдосконаленню транспортного сполучення, що дозволяє отримати доступ до більших ринків і ширшого переліку послуг і ресурсів. Доступність кращих послуг і зниження вартості транспортування впливають на

¹²⁷ AECOM. Freight Benefit/Cost Study: Capturing the Full Benefits of Freight Transportation Improvements: A Non-Technical Review of Linkages of the Benefit-Cost Analysis Framework; Federal Highway Administration: Washington, DC, USA, 2001.

¹²⁸ Transport Corridors for Wider Socio-Economic Development. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5248>

розміщення/переміщення фірм, обсяг торгівлі та зростання сільськогосподарського виробництва. Важливою характеристикою цього етапу є відчутні економічні результати: більший трафік, активізація економічної діяльності, будівництво тощо.

Ефекти третього порядку виникають у довгостроковій перспективі через структурні зміни внаслідок загальноекономічних динамічних процесів, активованих ефектами другого порядку. Ці зміни в кінцевому підсумку призводять до позитивного впливу на добробут людей, включаючи подолання бідності через збільшення зайнятості, зростання сільськогосподарського виробництва та заробітної плати, а також підвищення цін на продукцію. Проте ці зміни можуть також призвести до зовнішніх ефектів, таких як негативний вплив на навколишнє середовище та деякі соціальні аспекти.

Транспортний коридор може стати дієвим інструментом забезпечення просторово збалансованого і більш сталого економічного розвитку та покращення добробуту людей у регіоні проходження коридору. Вплив інвестицій у транспортні коридори та мережі може бути значним. На макрорівні транспортна мережа пов'язана з національним виробництвом, зайнятістю та доходом. На мікрорівні взаємозв'язані транспортні мережі поєднують виробників і споживачів і впливають на добробут людей, включаючи подолання бідності за рахунок нарощення виробництва та заробітної плати, створення нових робочих місць, а також нижчих витрат і вищих цін на продукцію. Транспортні мережі також полегшують доступ до освіти, роботи, охорони здоров'я та інших соціальних закладів і закладів культури¹²⁹.

Міжкраїнний аналіз 60 країн за період 1980-2010 рр.¹³⁰, який передбачав їх порівняння за показниками покращення мобільності (за рахунок інвестицій у автомагістралі та швидкісні дороги), доступності (інвестиції в місцеві дороги, що забезпечують більш пряме сполучення з пунктом призначення) та економічного зростання, засвідчив, що, зокрема, покращення мобільності сприяє економічному зростанню за рахунок нарощення експорту в країнах середнього та високого рівня розвитку.

Дослідження, проведене у країнах Південно-Східній Азії на основі гравітаційної моделі, показало, що розвиток транскордонної дорожньої інфраструктури позитивно вплинув на внутрішньорегіональну торгівлю основними товарами з еластичністю в діапазоні 0,6-1,4¹³¹. Подібний вплив на зростання торгівлі обґрунтовано і у дослідженні, проведеному серед країн Східної Європи¹³². Використання гравітаційної моделі показало, що модернізація доріг може збільшити торгівлю в регіоні на 50% від базового рівня, що перевищує очікувані ефекти від зниження тарифів або програм сприяння торгівлі.

Розвиток прикордонної транспортної інфраструктури вздовж МТК знижує транзакційні витрати. Зокрема, дослідження, проведене у країнах Азії, показало, що зниження транзакційних витрат на кордоні на 10% збільшує експорт приблизно на 2%¹³³. Цьому сприятиме ефективне функціонування мережі пунктів пропуску, вдосконалення процедур транзиту тощо.

¹²⁹ Ng, C.P.; Law, T.H.; Wong, S.V.; Kulanthayan, S. Relative Improvements in Road Mobility as Compared to Improvements in Road Accessibility and Economic Growth: A Cross-Country Analysis. *Transp. Policy* 2017, 60, 24–33.

¹³⁰ Fujimura, M.; Edmonds, C. Impact of Cross-Border Road Infrastructure on Trade and Investment in the Greater Mekong Subregion; ADBI Discussion Paper No.48; Asian Development Bank Institute: Tokyo, Japan, 2006.

¹³¹ Shepherd, B.; Wilson, J.S. Trade, Infrastructure, and Roadways in Europe and Central Asia: New Empirical Evidence. *J. Econ. Integr.* 2007, 22, 723–747.

¹³² De, P. Why Is Trade at Borders a Costly Affair in South Asia? An Empirical Investigation. *Contemp. South Asia* 2011, 19, 441–464.

¹³³ Arnold, J., Ollivier, G., & Arvis, J. F. (2005). Best Practices in Corridor Management. The World Bank. URL: https://www.ssatp.org/sites/ssatp/files/publications/RegionalDocuments/Corridor_BestPractices.pdf

У цьому напрямі цього року вже відбувся значний поступ. Зокрема, прийнято Регламент 2022/870 від 30 травня 2022 року щодо тимчасового відкриття європейського ринку для товарів, які походять з України; підписано Угоду між Європейським Союзом та Україною про вантажні перевезення автомобільним транспортом (Спеціальна угода про лібералізацію автомобільних перевезень), 29 червня 2022 р. Термін дії угоди становить один рік з можливістю продовження та тимчасово набрала чинності з дня підписання. 1 жовтня 2022 року Україна починає застосовувати Конвенцію про спільний транзит та Конвенцію про спрощення формальностей у торгівлі товарами (міжнародне застосування NCTS).

Розвиток транспорту також пов'язаний з багатьма Цілями сталого розвитку (ЦСР) і може використовуватися як інструмент для досягнення окремих із них. Наприклад, розвиток коридорів та транспортних мереж можуть впливати на досягнення Цілі 9. Промисловість, інновації та інфраструктура (завдання 9.1-9.4) та Цілі 10. Скорочення нерівності (завдання 10.3-10.4).

Розвиток транспортних коридорів, величина їх впливу на прилеглі території та потенціал розвитку зазначених територій у значній мірі залежить від етапу їх розвитку та типу коридору.

Транспортні коридори – це насамперед транспортні артерії і сукупність різних видів транспорту, що забезпечують значні перевезення вантажів і пасажирів у напрямках їх найбільшої концентрації. Транспортні коридори виконують роль кровоносних судин у світових інтеграційних процесах.

Розрізняють транспортні коридори національного, міжнародного та транзитного значення¹³⁴:

- *національні / внутрішні торговельні коридори* функціонують у межах національної транспортної системи та використовуються для розподілу товарів усередині країни. Ці коридори переважно пролягають через території кількох регіонів, поєднують кілька вузлів, їх розвиток регламентується національним законодавством. Мета їхнього функціонування полягає у сприянні внутрішній торгівлі та економічному зростанню вздовж коридорів. Найпоширенішими коридорами національного значення є ті, що з'єднують столицю або промислові центри країни з морськими портами;

- *міжнародні / зовнішньоторговельні коридори* використовуються для забезпечення експортно-імпортних перевезень країни. Такий коридор проходить територією двох і більше країн та має визначені національним законодавством маршрути, включно з пунктами перетину кордону. Метою створення зовнішньоторговельних коридорів є сприяння економічному зростанню країни шляхом активізації торгівлі та підвищення конкурентоспроможності;

- *транзитні торгові коридори* використовуються для транспортування вантажів інших країн. Вони пролягають від одного пункту перетину кордону до іншого територією однієї країни. Їхні маршрути визначаються національним законодавством. Вони зазвичай узгоджуються із суміжними країнами шляхом укладення двосторонніх угод або, в окремих випадках, регіональних угод. Метою розвитку цих коридорів є сприяння регіональній інтеграції та економічній співпраці між сусідніми державами.

Варто зазначити, що міжнародні транспортні коридори складаються зазвичай з національних коридорів та один і той самий коридор може виконувати одночасно кілька функцій. Наприклад, стимулювати розвиток зовнішньої торгівлі та водночас обслуговувати внутрішній ринок однієї країни. Таке поєднання функцій коридорів у більшості випадків формує суперечливі цілі щодо їхнього розвитку, адже їхнє управління та фінансування буде здійснюватися різними інституціями.

¹³⁴ Arnold, J., Ollivier, G., & Arvis, J. F. (2005). Best Practices in Corridor Management. The World Bank. URL: https://www.ssatp.org/sites/ssatp/files/publications/RegionalDocuments/Corridor_BestPractices.pdf

Залежно від кількості задіяних видів транспорту, які інтегруються, коридори можуть бути унімодальними (одномаршрутний коридор), мультимодальними (паралельні маршрути з використанням різних видів транспорту) або інтермодальними (окремі маршрути, які включають більше ніж один вид транспорту з інтермодальним сполученням). Однак, таке розрізнення між транспортними коридорами є «дещо штучним, оскільки більшість міжнародних транспортних коридорів є інтермодальними та включають паралельні маршрути з різними видами транспорту»¹³⁵.

У науковій літературі виділяють кілька типів транспортних коридорів, які можна визначати як етапи розвитку / еволюції від одного типу до іншого. Залежно від етапу розвитку може забезпечуватися переміщення товарів та людей, або підтримка торгівлі / транзиту, або розвиток певного сектора економіки, або більш широке соціальне та економічне зростання вздовж коридору на регіональному / субрегіональному / національному рівнях¹³⁶. Однак, незважаючи на певну варіативність визначення цих етапів, більшість визначає «базовий транспортний коридор» – найнижчим щаблем розвитку транспортних коридорів, а «економічний коридор» – найвищим. Решта етапів є проміжними, які виникають у процесі еволюції коридору від простого «транспортного коридору» до більш розвиненої стадії – «економічного коридору».

Зокрема, один з підходів до розвитку транспортних коридорів передбачає їх трансформацію протягом п'яти етапів, а саме¹³⁷:

Етап 1. Транспортний коридор (Transport Corridor) з'єднує великі агломерації (економічні вузли) низкою транспортних шляхів. Уздовж цих маршрутів коридор поєднує великі міські центри (з високою економічною щільністю) та інші менші вузли (проміжні міста та селища), які розташовані на території, що прилягає до коридору. Основним завданням такого транспортного коридору є надання більш ефективних транспортних послуг у часовому, економічному та екологічному вимірах шляхом покращення транспортної інфраструктури та транспортного сервісу і забезпечення пропускної спроможності, що відповідає очікуваним обсягам перевезень;

Етап 2. Логістичний коридор (Logistics Corridor) – це коридор, який не тільки фізично з'єднує територію чи регіон, а й гармонізує інституційну структуру логістики та всі технологічні, організаційні та правові умови транспортування. Його метою є забезпечення ефективного переміщення та зберігання вантажів, людей і пов'язаної інформації;

Етап 3. Коридор сприяння розвитку транспорту та торгівлі (Transport and Trade Facilitation Corridor) – це коридор, вздовж якого пропонуються додаткові преференції зі сприяння торгівлі: у фізичному плані – прагнуть покращити торговельні потоки (переміщення товарів, послуг і людей) шляхом з'єднання однієї чи кількох суміжних країн або надання доступу до моря країнам, які не мають виходу до нього; з функціональної точки зору – зосереджують свою увагу на усуненні бар'єрів, що перешкоджають безперешкодному переміщенню транспортних засобів, товарів і пасажирів шляхом оптимізації та спрощення торговельних / митних процедур і торговельної політики;

Етап 4. Коридор урбанізованого розвитку (Urban Development Corridor) – це коридор, у якому кілька урбанізованих просторів різного розміру лінійно з'єднані транспортними

¹³⁵ Youssef, F. (2019). Sustainable Transit and Transport Corridors in Support of LLDCs Trade and Regional Integration and Cooperation. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/cimem7p24_Frida%20Youssef_en.pdf

¹³⁶ Nogales, E. G. (2014). Making economic corridors work for the agricultural sector. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/i4204e/i4204e.pdf>; Srivastava, P. (2011). Regional Corridors Development in Regional Cooperation. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28889/ewp-258.pdf>

¹³⁷ Nogales, E. G. (2014). Making economic corridors work for the agricultural sector. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/i4204e/i4204e.pdf>

мережами, покращуючи сполучення внутрішніх територій та між містами. У такому коридорі містобудування відбувається паралельно із розвитком стратегічної транспортної інфраструктури, необхідної для підтримки зростання міст. Водночас розробляється довгострокова стратегія щодо інтегрованого розвитку сільськогосподарських, промислових і змішаних територій в межах впливу коридору;

Етап 5. Економічний коридор (Economic Corridor) – це коридор, який здатний залучати інвестиції, створювати економічну діяльність та розвивати додаткові послуги навіть у секторах, не пов'язаних із транспортною сферою, вздовж території чи регіону його проходження.

Водночас у цьому підході «економічний коридор» також класифікується за¹³⁸: *географічним охопленням* (урбанізований коридор vs коридор місто-село; коридор субнаціонального рівня; транснаціональний або наднаціональний коридор); *секторальним охопленням* (моносекторальний коридор; багатосекторальний коридор); *за типом управління* (державний коридор; коридор під управлінням донорів або міжнародних фінансових установ; приватний коридор; коридор багатостороннього партнерства або створений у вигляді державно-приватного партнерства).

Азіатський банк розвитку (АБР), який вперше використав термін «економічний коридор» у 1998 році, визначає економічні коридори як важливі мережі або зв'язки між економічними агентами вздовж визначеного маршруту, які пов'язують сторони пропозиції та попиту на ринках¹³⁹.

Економічний коридор поєднує в собі кінцеві та проміжні вузли, зони їхнього впливу та впливу безпосередньо самого коридору (див. рис. 8.4).

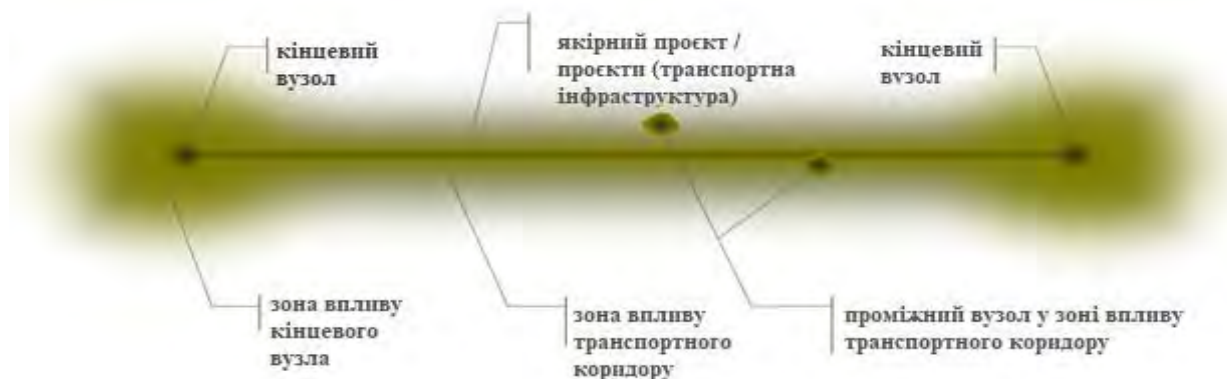

Рис. 8.4. Структура економічного коридору

Джерело: складено за¹⁴⁰.

У процесі розвитку коридору його вплив на соціальний та економічний розвиток суміжних територій посилюється. Базовий транспортний коридор, як правило, впливає на розвиток лише тих територій, які безпосередньо прилягають до коридору. Водночас радіус його впливу поступово збільшується, стимулюючи розвиток територій, які пролягають вздовж нього: промислових зон, міських та сільських територій тощо. Зазначені процеси з часом формують

¹³⁸ Economic corridors boost markets, living conditions. URL: <https://web.archive.org/web/20141018012315/http://research.bworldonline.com/popular-economics/story.php?id=350&title=Economic-corridors-boost-markets,-living-conditions>

¹³⁹ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

¹⁴⁰ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

і зворотні процеси: активізація економічної діяльності на територіях, які перебувають у зоні впливу МТК, спонукає до збільшення торговельних потоків та подальшого розвитку транспортної інфраструктури. Соціально-економічному розвитку прилеглих територій сприяє коридор, який з'єднує економічні «кінцеві вузли» (попит та пропозицію), створюючи додатковий поштовх для торгівлі між різними країнами¹⁴¹.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO), характеризуючи розвиток МТК, також виділяє декілька його етапів. При цьому кожен наступний етап розвитку транспортного коридору передбачає наявність додаткових його функцій та характеристик. На рис. 8.5 наведено основні етапи розвитку транспортних коридорів.

Рис. 8.5. Етапи розвитку транспортних коридорів

Джерело: складено за¹⁴².

Інноваційність розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, інтелектуалізація транспортних системах, а також вагомий вплив транспортної сфери на екологію, зумовили виникнення нових підходів до дослідження розвитку МТК. Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану (ESCAP) запропонувала доповнити перелік етапів розвитку транспортних коридорів «смарт коридорами та зеленими коридорами». ESCAP розглядає лише чотири етапи розвитку транспортних коридорів: *транспортний коридор, коридор сприяння розвитку транспорту, коридор транспортних послуг та логістичний коридор*. Більшість з них за своєю суттю відповідають етапам, зазначених у попередніх підходах. Однак у цьому підході на етапі «коридор транспортних послуг» враховано розвиток мультимодальних перевезень. При цьому метою розвитку такого коридору є забезпечення надання ефективних, економічно вигідних, соціально прийнятних, безпечних та екологічно чистих мультимодальних транспортних послуг вздовж взаємопов'язаної транспортної інфраструктури через кордони та через країни його проходження¹⁴³.

У звіті ООН, присвяченому питанням розвитку найменш розвинутих країн, країн, що не мають виходу до моря, і малих острівних держав, що розвиваються, окрім основних етапів

¹⁴¹ Nogales, E. G. (2014). Making economic corridors work for the agricultural sector. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/i4204e/i4204e.pdf>

¹⁴² ESCAP (2019). Developing Coordination and Institutional Arrangements for the Management of Intermodal Transport Corridors in the ESCAP Region. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Finalized%20study%20report%20on%20intermodal%20corridors%20December%202019%20%20.pdf>

¹⁴³ UN-OHRLS (2019). Report on best practices for effective transit transport corridor development and management. URL: https://www.un.org/ohrlls/sites/www.un.org.ohrlls/files/Ildcs_publications/corridor-report-_final-_un-ohrlls_28may2020.pdf

розвитку МТК (транспортний та економічний коридор), проміжними етапами визначено *мультимодальний* (поєднання кількох видів транскордонної інфраструктури, що з'єднує два економічні вузли) та *логістичний* (інтеграція багатьох компонентів інфраструктури для покращення функціональності, як мультимодальної, так і багатогалузевої) коридори. У табл. 8.4 представлена характеристика кожного з етапів розвитку МТК¹⁴⁴.

Таблиця 8.4

Етапи розвитку транспортних коридорів та їх характеристика

Етап розвитку коридору	Інфраструктура	Інвестиції	Гармонізація
Транспортний коридор	Єдина транскордонна інфраструктура (дорожня, залізнична або водна), що з'єднує низку міст у різних країнах	Коридор приваблює обмежені місцеві інвестиції у вигляді магазинів, кафе тощо	Відсутність узгодженої політики чи нормативних актів у масштабах коридору між державами, територією яких проходить коридор. Визнання коридору як інструменту економічного розвитку не схвалено всіма країнами коридору
Інтегрований мультимодальний коридор	Кілька видів транскордонної інфраструктури (дорожня, залізнична тощо), що з'єднує два економічні вузла	Коридор може почати залучати нові інвестиції в результаті покращення транспортних сполучень у формі виробничих потужностей та зручностей	Укладання транскордонних торговельних угод між країнами-учасниками Визнання важливості коридору для торгівлі Коридор може мати базові інституційні рамки для управління ним
Логістичний коридор	Інтеграція багатьох компонентів інфраструктури для покращення функціональності, як мультимодальної, так і багатогалузевої	Міжнародні інвестиції, залучені у виробництво, туризм, торговельні послуги тощо, або сконцентровані в певних місцях, або розподілені вздовж коридору	Активна гармонізація нормативних актів, що стосуються руху товарів, послуг і людей, а також інвестицій і податків, нормативних актів, що стосуються ключових секторів коридорів тощо. Створення інституційних рамок для управління коридором та активне сприяння інвестиціям та ідентифікація коридору як магніту для інвестицій
Економічний коридор	Розвиток додаткової інфраструктури для полегшення руху товарів, послуг і людей, залучення подальших інвестицій (спільний митний контроль, логістика та складування, промислові зони) Покращення супутньої інфраструктури, такої як забезпечення водою, електрикою, для зв'язку пріоритетних територій	Встановлюються прямі та зворотні зв'язки з новими інвестиційними секторами з поширенням впливу на інші сектори економіки Розвиваються додаткові послуги та пов'язані сектори, які генерують економічну активність, економічний ефект поширюється і на сусідні регіони	Усунення всіх перешкод для руху товарів, послуг і людей Повна гармонізація правил, політики, режимів оподаткування тощо для сприяння економічному, соціальному та просторовому розвитку Створена зона вільної торгівлі, що охоплює територію проходження всього коридору

¹⁴⁴ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

На рис. 8.6 зображено еволюцію розвитку транспортного коридору із врахуванням цих чотирьох етапів. На основі техніко-економічних обґрунтувань визначається економічний потенціал запланованого транспортного коридору. Будівництво твердої транспортної інфраструктури для декількох видів транспорту перетворює базовий транспортний коридор на мультимодальний. Збільшення пропускної спроможності коридору потребує також вдосконалення м'якої інфраструктури (логістика та інституції), щоб підтримувати або підвищувати ефективність функціонування коридору. Передумовою ефективного функціонування коридору є одночасний розвиток твердої та м'якої інфраструктури. З часом розвиток коридору починає впливати на активізацію економічної діяльності, що призводить до збільшення обсягів залучених інвестицій як на території його безпосереднього впливу, так і поза ним, що зрештою перетворює звичайний коридор на «економічний коридор»¹⁴⁵.

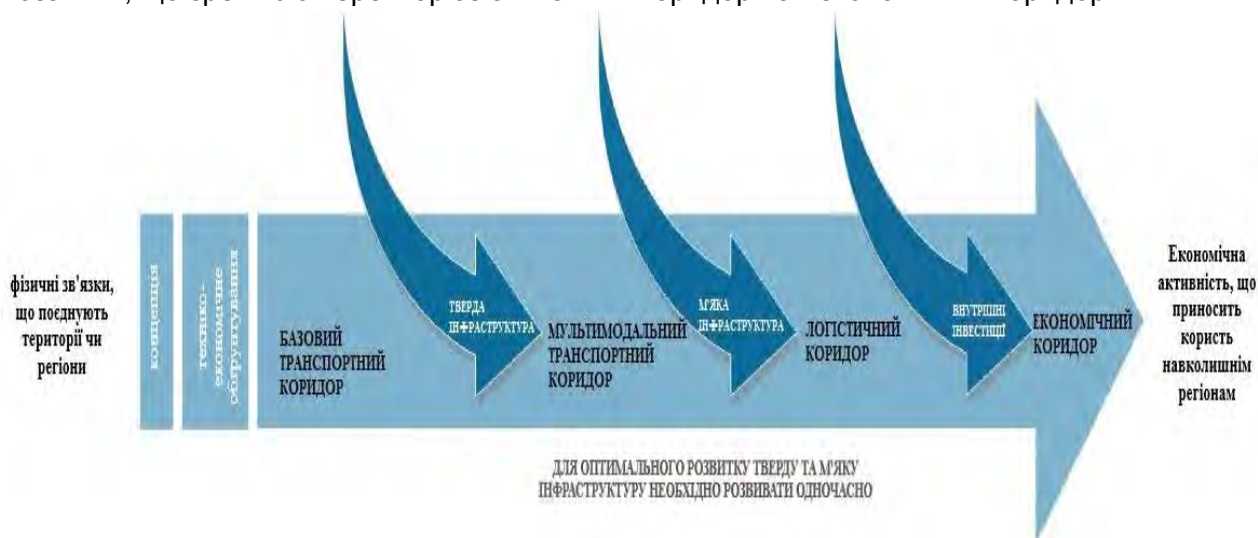

Рис. 8.6. Еволюція розвитку коридору

Джерело: складено за ¹⁴⁶.

Прикладами економічних коридорів можуть бути: Рейнсько-Альпійський коридор, Китайсько-пакистанський економічний коридор, Східний економічний коридор та інші.

Ефективність функціонування пунктів пропуску кордону через державний кордон є вагомим чинником розвитку транспортних коридорів. Пункти пропуску зазвичай є вузьким місцем транспортних коридорів. Задля полегшення перетину кордону необхідно вдосконалювати «м'яку» інфраструктуру, зокрема гармонізувати політику, законодавство та митні процедури. Розвитку транспортного коридору також сприяють чітко визначені цілі та економічний потенціал його функціонування. На кожному етапі розвитку транспортного коридору цілі функціонування та критерії його регулювання здебільшого змінюються¹⁴⁷.

Еволюція розвитку транспортного коридору представлена на рис. 8.7. Коридор може мати різні траєкторії розвитку – від звичайних транспортних, до повноцінних економічних коридорів, хоча варто зауважити, що навіть проміжні форми коридору (торговельний, логістичний, вантажний, індустріальний та аграрний коридори) також мають вагомий вплив на економічний розвиток центрів, які вони з'єднують. Ефективність транспортних коридорів внаслідок трансформації у процесі їх еволюції поступово зростає і переходить із виключно кількісних у площину якісно-кількісних результатів.

¹⁴⁵ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e00016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

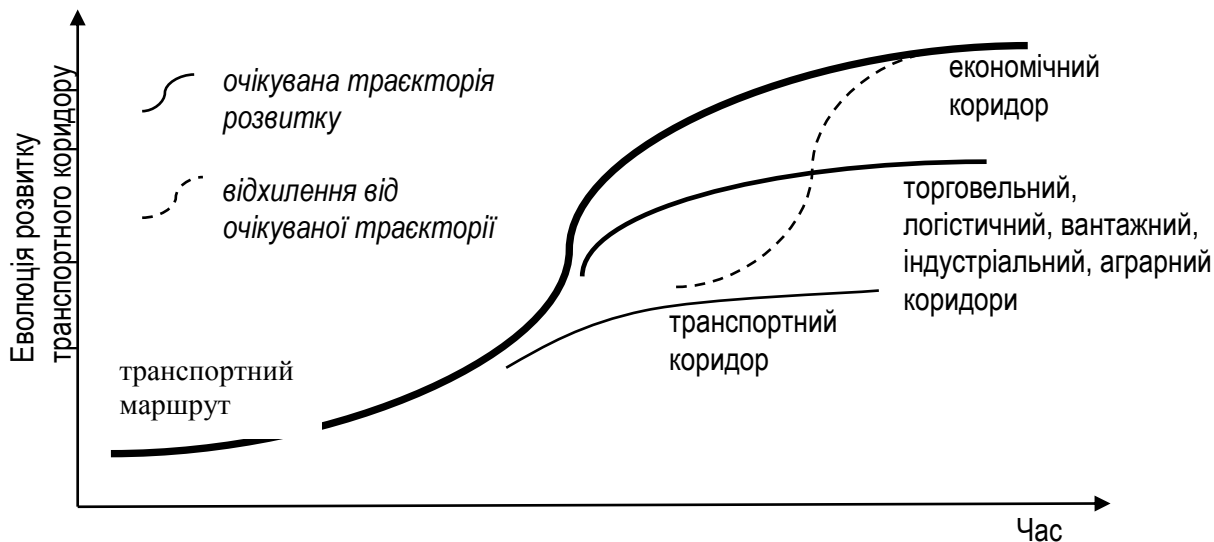

Рис. 8.7. Трансформація транспортних коридорів в процесі їх еволюції

Джерело: складено за¹⁴⁸.

Здійснений аналіз дозволяє констатувати про наявність безпосереднього зв'язку між рівнем розвитку транспортного коридору та потенціалом соціально-економічного розвитку зон їхнього впливу. Розвиток транспортного коридору визначається рівнем розвитку економіки країни, регіону, територіїю яких він проходить. Хоча не всі коридори можуть стати економічними коридорами, водночас проміжні коридори також сприяють підвищенню економічної активності в зонах їхнього впливу. Інвестування у розвиток великих транспортних коридорів має тенденцію до зростання, як в один з інструментів стимулювання регіональної інтеграції та економічного зростання.

Економічна та соціальна комісія ООН (UNECE) виділяє такі чинники успішного розвитку та функціонування коридору: 1) інфраструктура; 2) належні обсяги трафіку; 3) правова база; 4) координація, інституційна структура; 5) ініціативність, лідерство учасників; 6) ресурсна база; 7) участь зацікавлених сторін, кінцевих бенефіціарів; 8) моніторинг¹⁴⁹.

Інвестиції залучаються на кожному етапі розвитку транспортного коридору. На етапі його будівництва чи реконструкції / модернізації наявних доріг інвестиції вкладаються в інфраструктуру. При цьому позитивний вплив на соціально-економічний розвиток регіону є практично невідчутним. Подальше удосконалення транспортної інфраструктури, розвиток транспортних вузлів, туристичної інфраструктури, покращення бізнес-клімату, підвищення безпеки дорожнього руху тощо сприяють «інтенсивному» залученню інвестицій та розширенню впливу транспортного коридору. На цьому етапі як і на попередньому етапі основна роль відводиться державному сектору. Перехід коридору з національного в міжнародний передбачає зменшення технічних та економічних бар'єрів при перетині кордону. Це впливатиме на поживлення торгівлі та вантажо- та пасажиропотоків. Підсиленню

¹⁴⁸ Alam, M., Dappe, M. H., Melecky, M., & Goldblat, R. (2019). Wider Economic Benefits of Transport Corridors: Evidence from International Development Organizations. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32666/WPS9057.pdf?sequence=4&isAllo wed=y>

¹⁴⁹ Developing Coordination and Institutional Arrangements for the Management of Intermodal Transport Corridors in the ESCAP Region / Study Report, UN, 2019. 97 p. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Finalized%20study%20report%20on%20intermodal%20corridor s%20December%202019%20%20.pdf>

зазначених процесів сприятимуть залучення приватних інвестицій та використання державно-приватного партнерства. Останній етап передбачає формування спільних регіональних планів або спільних планів розвитку транскордонних територій відповідними країнами або, принаймні, координації національних планів (включно з інвестиціями та діяльністю приватного сектора)¹⁵⁰.

Розвиток МТК потребує постійного джерела фінансування та управлінської структури. Основне фінансування здійснюється державним сектором (транспортна інфраструктура, вузли вздовж маршруту коридору, пункти перетину кордону тощо). Інвестиції можуть також здійснювати і приватні організації, донорські фонди, включно з членськими внесками країн-учасниць управління коридору, платою за користування коридором тощо. Роль донорів повинна полягати у сприянні розвитку коридору відповідно до закладених урядом чи іншою управлінською структурою мети і цілей цієї ініціативи.

Розвиток транспортного коридору повинен підтримуватися як на рівні держав, так і місцевому рівні, де він проходить. Для прикладу, перешкодою для розвитку пан'європейського коридору VIII стала відсутність участі місцевих громад у цьому. Також належне нормативно-правове регулювання переміщення товарів і людей через кордони, потенційна позитивна фінансова та соціально-економічна віддача від інвестицій у тверду інфраструктуру, забезпечення електроенергією та телекомунікаціями, щонайменше мінімізація впливу неформальних інституцій уздовж маршрутів тощо сприяють розвитку транспортного коридору. Важливою складовою ефективного розвитку МТК є періодичний моніторинг відповідності його розвитку поставленим цілям¹⁵¹.

Основні індикатори ефективності МТК представлено у табл. 8.¹⁵²

Таблиця 8.5

Основні індикатори ефективності МТК

Вид та рівень впливу	Складові	Назва індикатора	Одиниця виміру
Порти	Судно	Затримка суден	години
		Розвантаження судна	TEU/Кран-година
		Час обробки	години
	Вантаж	Тривалість простоювання вантажу в порту	дні
		Термін обробки документів	дні
		Затримка після митного оформлення	години
Сухопутний транспорт	Вантажівки	Час очікування в порту	години
		Час на мостових вагах	години
		Час проходження кордону	години
	Залізничні вагони	Тривалість очікування в порту	дні
		Час транзиту	години
		Термін поставки	дні
Митниця	Вантажно-транспортне обладнання	Середній час оформлення товарів (виїзд)	години
		Середній час оформлення товарів (в'їзд)	години
		Середній час простою вантажівки (на кордоні)	години

¹⁵⁰ Srivastava, P. (2011). Regional Corridors Development in Regional Cooperation. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28889/ewp-258.pdf>

¹⁵¹ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

¹⁵² UN-OHRLS (2019). Report on best practices for effective transit transport corridor development and management. URL: https://www.un.org/ohrlls/sites/www.un.org.ohrlls/files/llcds_publications/corridor-report-_final-_un-ohrlls_28may2020.pdf

Вид та рівень впливу	Складові	Назва індикатора	Одиниця виміру
	Прикордонне управління	Прикордонне управління	години
Коридор	Транзит	Середній час транзиту для вантажівок	дні
		Транзитні затримки	дні
		Середній час транзиту (залізничні вагони)	дні
	Вартість послуг	Експлуатаційні витрати транспортного засобу	доларів США чи у будь-якій іншій валюті
		Плата за демаредж	доларів США чи у будь-якій іншій валюті

Зважаючи на вищенаведені індикатори ефективності розвитку МТК, основними перешкодами для їх розвитку визначають, зокрема¹⁵³: політична нестабільність та низький економічний розвиток регіону; слабка політична підтримка; неспроможність забезпечити ефективний розвиток та управління коридору у країнах-учасниках; слабкий інвестиційний клімат і погане регуляторне середовище; слабо розвинене або відсутнє державно-приватне партнерство, що нездатне скористатися можливостями, створеними іноземними інвесторами, та брати участь у інвестиційних можливостях, де вони виникають; передчасний маркетинг коридору для інвестицій до того, як проєкти будуть належним чином визначені або проаналізовані та готові до банківського обслуговування; інтереси донорів, задіяних у коридорі, можуть бути занадто конкретними або вузькими, наприклад у випадку, якщо вони зорієнтовані лише на сприяння торгівлі, але не на підвищення продуктивності та розвиток торгівлі.

Одним з факторів успішного розвитку коридору є зацікавленість зі сторони приватного сектору. Транспортний коридор, у якому державний сектор є основним або єдиним гравцем, навряд чи перетвориться на економічний коридор, якщо не буде відповідного інтересу приватного сектора.

Варто зазначити, що функціонування та розвиток транспортного коридору визначається наявністю трьох складових: правової, фізичної та операційної. Правова складова – це нормативно-правова база, яка створена, зокрема, на основі двосторонніх та багатосторонніх угод, що забезпечує безперешкодний рух вантажопотоків та регулює надання транспортно-логістичних послуг уздовж коридору. Фізична складова - це транспортно-логістична інфраструктура та об'єкти, які формують транспортний коридор. Операційна складова сприяє впровадженню нормативно-правової основи, підтримує належний стан транспортно-логістичної інфраструктури та об'єктів і забезпечує підвищення їхньої ефективності та покращення якості надання транспортно-логістичних послуг. У часовому вимірі правова і фізична складові збігаються, а операційна фаза не може розпочатися, доки вони не завершаться¹⁵⁴.

Для розвитку транспортних коридорів, які пролягають через Україну, важливою є їхня інтеграція в європейську та світову транспортну систему. Зокрема розвиток мультимодальних транспортних перевезень, які підтримуються сучасними логістичними засобами і послугами, поряд з удосконаленням транспортно-логістичної інфраструктури, здатної обробляти контейнерні вантажі, сприятиме активізації цих процесів. Відповідно до вищезазначеного,

¹⁵³ Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e00016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf

¹⁵⁴ Arnold, J., Ollivier, G., & Arvis, J. F. (2005). Best Practices in Corridor Management. The World Bank. URL: https://www.ssatp.org/sites/ssatp/files/publications/RegionalDocuments/Corridor_BestPractices.pdf

підвищення обізнаності приватного сектора про нові послуги та поточний і запланований розвиток інфраструктури та їхня участь, зокрема, через державно-приватне партнерство та на умовах концесії, також сприяє розвитку транспортних коридорів та зон їхнього впливу.

Українська транспортна інфраструктура зазнала масштабних руйнувань внаслідок російської агресії і потребує значних фінансових ресурсів на її відновлення. Згідно з оцінкою, проведеною Світовим банком, Урядом України та Європейською Комісією, станом на 1 червня 2022 року транспортному сектору завдано шкоди на 30 млрд доларів, обсяг збитків становить 26,1 млрд доларів, а для відновлення необхідно 74 млрд доларів. Найбільше постраждали Чернігівська, Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська, Київська та Запорізька області¹⁵⁵.

За даними Київської школи економіки (KSE), станом на 1 вересня 2022 року за попередніми оцінками загальні збитки транспортної інфраструктури становили 35,3 мільярди доларів. Зазнали пошкодження 19 аеропортів і цивільних аеродромів; 500 км залізничного полотна; щонайменше 110 залізничних вокзалів і станцій; 25,0 тис. км доріг; 315 мостів і мостових переходів різного значення; майно в щонайменше чотирьох портах; 623 пожежних автомобілі; 188 тис. автомобілів, а також тролейбусів, трамваїв та автобусів на суму 0,657 млрд доларів¹⁵⁶.

Міжнародна спільнота зацікавлена та підтримує Україну у розв'язанні цих питань з огляду на важливість її як світового експортера агропромислової продукції та переважаність кордонів її країн-сусідів. Особливо цей тиск на кордони відчувають регіони на півдні Чорного моря. Зокрема, у Туреччині транзитні вантажні перевезення у першій половині 2022 року зросли на 47%. Час очікування на кордоні може займати від кількох днів до 40-50 днів¹⁵⁷.

З метою покращення логістики експортних поставок України у липні 2022 року українські логістичні шляхи були включені до Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T). Маршрути чотирьох TEN-T тепер проходять територією України та зможуть претендувати на їх включення до фінансових планів ЄС щодо розбудови цих коридорів¹⁵⁸:

- Північно – Балтійський коридор продовжено через Львів та Київ до Маріуполя;
- Балто-Чорноморсько – Егейський коридор продовжено через Львів, Чернівці (Румунію і Молдову) до Одеси
- коридори Балтійське море – Адріатичне море та Рейн – Дунай проходять через Львів.

Фінансування TEN-N здійснюється через Connecting Europe Facility (CEF) (створений у 2014 р.) – інструмент фінансування ЄС, що сприяє економічному зростанню, створенню робочих місць і підвищенню конкурентоспроможності шляхом цільових інвестицій в інфраструктуру, зокрема, транспортну. У табл. 8.6 представлено бюджет фінансування через цей інструмент транспортних коридорів TEN-T, які проходять територією України.

¹⁵⁵ Світовий банк, Уряд України & Європейська Комісія (2022). Звіт «Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення – серпень 2022». URL:

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099445109072232395/pdf/P1788430c59f110920ae4d04bd31d82c530.pdf>

¹⁵⁶ KSE (2022). Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf

¹⁵⁷ IRU (2022). Black Sea digital boost in focus for key Middle Corridor. URL: <https://www.iru.org/news-resources/newsroom/black-sea-digital-boost-focus-key-middle-corridor>

¹⁵⁸ Directorate-General for Mobility and Transport (2022). Commission amends TEN-T proposal to reflect impacts on infrastructure of Russia's war of aggression against Ukraine. European Commission. Website. URL: https://transport.ec.europa.eu/news/commission-amends-ten-t-proposal-reflect-impacts-infrastructure-russias-war-aggression-against-2022-07-27_en

Загальна вартість фінансування Північно – Балтійського коридору становить 4655 млн євро, в тому числі на дороги – 508,7 млн євро (38 проєктів). Станом на 2019 рік профінансовано 38% запланованої суми.

Фінансування транспортного коридору Балтійське море – Адріатичне море складає 5476 млн євро, в тому числі на дороги – 264,3 млн євро (41 проєкт). З 2014 по 2019 роки профінансовано 35% від необхідної суми.

Таблиця 8.6

Фінансування CEF транспортних коридорів TEN-T, які проходять територією України, прогнозована оцінка витрат станом на 2020 рік, коридору загалом

Назва міжнародного транспортного коридору	Сума, млн євро								Великі вузлові міста на території України
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	після 2020	
Північно – Балтійський ¹⁵⁹	22	109	171	387	508	560	933	1965	Львів – Київ – Маріуполь
Балтійське море – Адріатичне море ¹⁶⁰	77	95	152	331	489	760	1362	2210	Львів
Рейн – Дунай ¹⁶¹	167	168	769	974	1236	907	1102	1700	Львів
Балто-Чорноморсько – Егейський	-	-	-	-	-	-	-	-	Львів – Чернівці – Одеса

Фінансування транспортного коридору Рейн – Дунай дорівнює 7024 млн євро, в тому числі на дороги – 190,8 млн євро (35 проєктів). До 2019 року профінансовано 60% загального бюджету.

Підтримка України ЄС здійснюється в рамках Плану дій ЄС «Шляхи солідарності між Україною та ЄС» (EU-Ukraine Solidarity Lanes Action Plan). Зокрема, через розробку альтернативних маршрутів для експорту та імпорту продукції з України, створення спеціальних національних контактних пунктів щодо вирішення питань логістики, спрощення процедур перетину кордону тощо¹⁶². Також ЄС передбачає заходи щодо перетворення ліній колії 1520 мм на колію 1435 мм, якщо це буде економічно виправдано¹⁶³. Це дозволить покращити транспортне сполучення, удосконалити транспортно-логістичну інфраструктуру, залучати інвестиції із європейських фондів, розвивати мультимодальні перевезення, підвищити ефективність транспортної мережі та сприятиме реалізації транзитного потенціалу, інтеграції та розвитку транспортних коридорів України у воєнний та повоєнний період.

Європейська Бізнес Асоціація запропонувала розробку стратегії щодо розвитку альтернативних експортних маршрутів. Для прикладу, один з найбільших та найближчих до України європейських портів Клайпеда (Литва) має значні незавантажені перевалочні потужності. У Прибалтиці, як і в Україні, колія колії становить 1520 мм (а в Польщі – 1435 мм). Тому через територію Польщі пропонується побудувати нову залізничну 1520 мм колію, що дозволить з'єднати українську та литовську мережі залізниць між собою та з портом Гданськ

¹⁵⁹ CEF (2020). CEF support to North Sea – Baltic Corridor. URL: https://ec.europa.eu/inea/sites/default/files/cefpub/cef_transport_2020-corridor-b-northsea-baltic_metadata.pdf

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² European Commission (2022). European Commission to establish Solidarity Lanes to help Ukraine export agricultural goods. URL: https://transport.ec.europa.eu/news/european-commission-establish-solidarity-lanes-help-ukraine-export-agricultural-goods-2022-05-12_en

¹⁶³ Artymiuk, S. (2022). EC proposes amending TEN-T Regulation to include Ukraine. URL: <https://www.railjournal.com/policy/ec-proposes-amending-ten-t-regulation-to-include-ukraine>

(Польща). Цей проєкт може бути реалізований як шляхом реконструкції наявної мережі залізниць, через будівництво комбінованої колії, або будівництво окремої залізничної гілки та, за оцінками експертів, може тривати до 5 років. На думку експертів, це зменшить вартість вантажних перевезень, усуне дефіцит рухомого складу, спростить логістику для Польщі при імпорті/експорті товарів з/до країн Балтії та їх портів, зменшити шкідливий вплив автомобільного транспорту на навколишнє середовище, наростить транзитний потенціал, а також допоможе інтегрувати та розвивати залізничне сполучення з Україною та захистить її від російського шантажу відносно транспортних коридорів¹⁶⁴.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом Україна зобов'язана привести українське законодавство у сфері вантажних перевезень до стандартів ЄС. Станом на 2021 рік найменшого прогресу досягнуто у сфері транспорту, транспортної інфраструктури, поштових та кур'єрських послуг (44%) разом із сферами соціальної політики і трудових ресурсів (43%) та фінансового співробітництва та боротьби з шахрайством (24%)¹⁶⁵.

Чинні маршрути МТК, зазначені у Стратегії для визначення зон впливу МТК, відповідають тим МТК, які регламентуються правовими документами 1996-1997 рр.: Постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 1996 р. N 1324 «Про створення в Україні транспортних коридорів та входження їх до міжнародної транспортної системи»; Постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 1996 р. № 1512 «Про першочергові заходи щодо створення національної мережі міжнародних транспортних коридорів»; Постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 1997 р. № 821 про затвердження Концепція створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні. Водночас у Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р зазначено, що «Через територію України проходить ряд міжнародних транспортних коридорів: Пан'європейські транспортні коридори № 3, 5, 7, 9; коридори Організації співробітництва залізниць (ОСЗ) № 3, 4, 5, 7, 8, 10; Транс'європейська транспортна мережа (TEN-T), коридор Європа - Кавказ - Азія (TRASEKA)». Уточнення МТК та їх маршрутів повинне бути уточнене не лише з позиції приведення у відповідність всіх нормативно-правових актів, які стосуються питань розвитку МТК, але й з позиції нових викликів та можливостей.

Останніми роками у напрямі трансформації коридору з транспортного у економічний найбільш динамічно розвивався коридор Європа - Кавказ - Азія (TRASEKA). Основна багатостороння угода про міжнародний транспорт щодо розвитку коридору Європа - Кавказ - Азія була ратифікована Україною 10 лютого 2000 року Законом України N 1440-III (1440-14). 30 квітня 2021 року набрала чинності Угода про розвиток мультимодальних перевезень TRASEKA, підписана з метою координації дій усіх учасників транспортного процесу, сприяння та створення сприятливих умов для розвитку мультимодальних перевезень, гармонізації законодавства та створення єдиної правової основи для розвитку мультимодальних перевезень. Передумовами успішного розвитку коридору згідно Стратегії Міжурядової комісії TRASECA щодо розвитку міжнародного транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія на 2016-2026 роки, визначено лібералізацію доступу до залізничної інфраструктури, створення відповідної логістичної інфраструктури та покращення умов судноплавства річкою Дніпро, яка з'єднує центр країни із Чорноморськими портами. За цих умов можна буде забезпечити оптимальний розподіл транспортних потоків із Центральної та Східної Європи в напрямку

¹⁶⁴ Європейська Бізнес Асоціація (202). Бізнес пропонує побудувати новий експортний коридор через Польщу до країн Балтії. URL: <https://eba.com.ua/en/biznes-proponuye-pobuduvaty-novyj-eksportnyj-korydor-cherez-polshhu-do-krayin-baltiyyi/>

¹⁶⁵ Interfax Україна (2021). Загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію Україна-ЄС становить 58% – Стефанішина. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/769324.html>

чорноморських портів¹⁶⁶. Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між Україною та Європейським Союзом про поширення індикативних мап Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T) в Україні судноплавні ділянки річки Дніпро та річки Південний Буг внесено до індикативних мапах TEN-T¹⁶⁷.

Висновки та рекомендації. На думку експертів провідних міжнародних інституцій основними викликами сьогодення є геополітична фрагментація світу, перспектива нових локдаунів, пов'язаних з новими спалахами пандемії Covid-19, та кліматичні зміни. Водночас в економічному плані світовий розвиток визначається глобальним падінням виробництва, високим рівнем інфляції, сповільненням економічного розвитку Китаю, що привело до порушення глобальних ланцюгів постачання, війною в Україні та загостренням продовольчої безпеки у світі.

Україна на сьогодні перебуває у центрі зазначених геополітичних змін. Війна в Україні спровокувала тектонічні зміни у глобальній економіці та світовому порядку денному. Російська блокада українських портів, руйнування виробничої (транспортної, складської, перевантажувальної тощо) інфраструктури, пошкодження та знищення майна підприємств, цілеспрямоване руйнування цивільної енергетичної інфраструктури зумовлює загострення ситуації не лише у сфері продовольчої, але й у сферах соціальної, енергетичної та логістичної безпеки у глобальному вимірі. Відтак географія, структура та логістика світової торгівлі зазнали значних змін та продовжують трансформуватись в умовах викликів сьогодення. Україна, будучи важливим експортером сільськогосподарської продукції та знаходячись на перехресті основних торговельних шляхів Європа-Азія, повинна адаптовуватись до нових реалій розвитку міжнародного ринку вантажних перевезень.

Низка факторів засвідчує про перспективи подальшого нарощення вантажообороту на кордоні Україна-ЄС. Зокрема **у короткотерміновій перспективі** це:

- ✓ нарощення експорту продовольчих товарів сухопутним транспортом із залученням річкових портів з огляду на блокаду українських портів на Чорному та Азовському морях (понад дві третини пропущених товарів (у натуральному виразі) через митний кордон України здійснювалось через морські пункти пропуску);
- ✓ прийняття Регламенту 2022/870 від 30 травня 2022 року щодо тимчасового відкриття європейського ринку для товарів, які походять з України;
- ✓ підписання Угоди між Європейським Союзом та Україною про вантажні перевезення автомобільним транспортом (Спеціальна угода про лібералізацію автомобільних перевезень), 29 червня 2022 р. Термін дії угоди становить один рік з можливістю продовження та тимчасово набрала чинності з дня підписання;
- ✓ переорієнтація українського експорту до ЄС з огляду на припинення торговельно-економічних відносин з білоруссю та росією (у 2 кварталі 2022 року 78% експорту було спрямовано до ЄС проти 41% у попередньому році).

У довгостроковій перспективі:

- ✓ **геополітичні:** 23 червня 2022 р. Європейська Рада надала Україні статус кандидата у члени ЄС; збільшення обсягів міжнародних та транзитних вантажних перевезень з огляду на припинення торговельно-економічних відносин з Білоруссю та росією

¹⁶⁶ Strategy of the Intergovernmental Commission TRACECA for development of the international transport corridor Europe-the Caucasus-Asia for 2016-2026 worked out on the basis of the Master Plan TRACECA and proposals of the Parties. URL: http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/pdfs/Appendix_3_Strategy_Master_plan_TRACECA_eng.pdf

¹⁶⁷ Христофоров В. (2022). На індикативних мапах TEN-T з'являться українські судноплавні ділянки Дніпра та Південного Бугу. Промисловий портал. сайт. URL: <https://uprom.info/news/other/logistika/na-indykatyvnyh-mapah-ten-t-zyavlyatsya-ukrayinski-sudnoplavni-dilyanky-dnipra-ta-pivdenного-bugu/>

- (протягом 2019-2021 років близько 20-25% перевезень вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні здійснювалося територією росії і Білорусі);
- ✓ **логістичні:** Україна розташована на перетині важливих транспортних шляхів Європа-Азія-Близький Схід (через територію країни проходять 4 з 10 загальноєвропейських коридорів, Трасека...); Єврокомісія офіційно схвалила перегляд карт Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T), розширивши їх маршрутами в Україні (28 липня 2022 року). Українські автомобільні та залізничні шляхи входять до чотирьох із дев'яти основних європейських транспортних коридорів. У листопаді 2017 року Україна та ЄС підписали документ про поширення на Україну індикативних карт європейської транспортної мережі TEN-T;
 - ✓ **інституційні:** План дій щодо «Шляхів солідарності» між Україною та ЄС для сприяння експорту сільськогосподарської продукції України та двосторонній торгівлі з ЄС (COM(2022) 217 final) (був ухвалений Європейською Комісією 12 травня 2022 р.); 1 жовтня 2022 року Україна почала застосовувати Конвенцію про спільний транзит та Конвенцію про спрощення формальностей у торгівлі товарами (міжнародне застосування NCTS).

Це зумовлює необхідність налагодження безпечних логістичних маршрутів з достатньою пропускнуою спроможністю саме на ділянці державного кордону Україна-ЄС. З цією метою завданням центральних органів влади, відповідальних за розробку державної регіональної політики, розвиток транспортної інфраструктури, євроінтеграційні процеси тощо є **оновлення переліку та карт МТК із оновленням маршрутів коридорів та розробкою нових маршрутів коридорів.** Більшість маршрутів МТК, затверджених Стратегією, на сьогодні вже стали неактуальними.

Створенню коридору повинен передувати глибокий економічний аналіз, який враховує портову інфраструктуру, існуючі та перспективні транспортні маршрути, величину трафіку та майбутні моделі розвитку коридору, рівень конкуренції зі сторони інших коридорів тощо. Необхідною складовою розвитку МТК є наявність сильних інституційних структур для забезпечення співпраці, координації та підзвітності у всіх країнах-учасниках коридору. Зокрема, існуюча практика розробки нових маршрутів передбачає здійснення таких покрокових заходів¹⁶⁸:

- Картографування потенційних маршрутів коридорів з використанням переваг існуючої інфраструктури та відсутніх ланок. Метою такого картографування є остаточне визначення маршрутів, які будуть формувати коридор. Це поширена практика серед існуючих коридорів, таких як мережі TEN-T в Європі, «Один пояс, один шлях».

- Досягнення консенсусу та отримання підтримки від країн та інших ключових зацікавлених сторін уздовж коридорів. Важливо розглянути заперечення та пропозиції зацікавлених сторін щодо інституційної структури коридору та механізмів його фінансування.

- Підготовка, ведення переговорів та укладення відповідних правових документів, включаючи угоди, меморандуми та протоколи. Правові інструменти необхідні для створення правової основи співпраці між сторонами коридору, передбачаючи права, обов'язки та санкції для кожної сторони.

- Розповсюдження публічної інформації про коридори серед різних залучених зацікавлених сторін із зазначенням переваг, ролей і зобов'язань зацікавлених сторін. Поширення інформації призведе до покращення розуміння зацікавленими сторонами та готовності до реалізації програм коридору. Це передбачає і звітування зацікавленими сторонами про прогрес у досягненні ключових віх у створенні коридору.

¹⁶⁸ UN-OHRLLS (2019). Report on best practices for effective transit transport corridor development and management. URL: https://www.un.org/ohrlls/sites/www.un.org.ohrlls/files/llcds_publications/corridor-report_-_final_-_un-ohrlls_28may2020.pdf

- Наявність промоутерів та активних учасників коридору. Зокрема, такими є знані світові установи, державні посадовці або люди із корпоративного світу, які можуть забезпечити підтримку створення коридорів. Ключовими лідерами можуть бути державні департаменти, напівдержавні компанії, гравці сектора, транспортники, портові адміністрації, агенції з розвитку інфраструктури, банки розвитку та агентства, такі як Світовий банк, а також інші партнери по співпраці також можуть надавати фінансову підтримку та робити промоцію створення коридорів.

Визначення і затвердження нових маршрутів МТК, які проходитимуть територією України, потребуватимуть правової регламентації та розробки відповідних інструментів фінансування. Кожен окремий коридор потребуватиме власної Стратегії розвитку, налагодження системи управління та моніторингу тощо. До сьогодні цього не було зроблено, окрім того чинне національне законодавство у сфері розвитку МТК вже давно втратило свою актуальність. Основні нормативно-правові документи були прийняті після другої та третьої Пан'європейських транспортних конференцій задля імплементації основних положень декларацій, прийнятих на Пан'європейських конференціях. **Відтак в умовах відбудови України необхідно оновити законодавство у сфері розвитку МТК: прийняти нові нормативно-правові акти щодо розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів, щодо розвитку транзитного потенціалу України.**

На зміну існуючим МТК в умовах геополітичного переформатування вже активно розвиваються нові ініціативи з формування нових МТК. Однією з небагатьох альтернатив транзитному руху за основним маршрутом «Нового Шовкового шляху», який проходить транзитом через РФ, нині є Середній коридор (через Казахстан, Азербайджан і Грузію). Минулого року обсяги залізничних вантажів, які пройшли цим коридором, збільшилися на 52%¹⁶⁹. Очікується, що цього року цей сплеск буде ще вищим через підвищений інтерес до коридора як альтернативного мультимодального маршруту між Європою та Китаєм.

31 березня 2022 року Грузія, Азербайджан, Туреччина та Казахстан підписали чотиристоронню заяву про розвиток "Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту" (ТМТМ), спрямовану на зміцнення співпраці та збільшення транзитного потенціалу країн вздовж коридору. На даний момент на стадії створення перебуває спільне підприємство (СП) "Середній коридор" (Middle Corridor), в якому беруть участь Грузія, Азербайджан, Туреччина та Казахстан. Планується його створення на початку або в середині 2023 року. Важливою складовою розвитку зазначеного коридору є співпраця між країнами на маршруті та інвестиції у розвиток інфраструктури для інтеграції Транскаспійського транспортного коридору до міжнародної транспортної системи. Одним із пріоритетів є підвищення конкурентоспроможності залізничної лінії Баку-Тбілісі-Карс (БТК) у євразійських перевезеннях та прискорення виконання робіт із збільшення пропускної спроможності даної лінії. У перспективі СП надаватиме високоякісні інтермодальні транспортні та логістичні послуги, гармонізуватиме транскордонні ставки та впровадить єдину ІТ-платформу для повної автоматизації послуг з перевезення вантажів з Китаю до Туреччини та порти Чорного моря. Також планується з'єднатися з Міжнародним вантажним коридором Північ-Південь (INSTC) через порти Каспійського моря, таким чином розширивши коридор до Ірану, арабських країн уздовж Перської затоки, Східної Африки та Індії¹⁷⁰.

¹⁶⁹ . Перевезення Середнім коридором в обхід РФ знаходяться на підйомі. URL: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2022-04-01/perevozki-po-srednemu-koridoru-v-obhod-rf-nahodyatsya-na-podeme/

¹⁷⁰ 2023 року заплановано створення СП «Середній коридор». URL: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2022-04-12/v-2023-godu-zaplanirovano-sozdanie-sp-srednij-koridor

Відтак Україна повинна не лише активно долучатись до нових ініціатив щодо розвитку МТК, але й самій ініціювати створення нових партнерств на важливому торговельному шляху Європа-Кавказ-Азія. Розвиток МТК, ефективність їх функціонування здійснює безпосередній вплив на суміжні території, виконуючи роль каталізатора економічного, соціального та екологічного розвитку у регіональному, національному та світовому вимірах.

Перелік використаної літератури

1. 2023 року заплановано створення СП «Середній коридор». URL: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2022-04-12/v-2023-godu-zaplanirovano-sozdanie-sp-srednij-koridor
2. 38,5 млрд грн отримали аграрії в рамках програми «Доступні кредити 5-7-9%». Прийом заявок на участь завершено. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 03.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/385-mlrd-grn-otrimali-agrariyi-v-ramkah-programi-dostupni-krediti-5-7-9-prijom-zayavok-na-uchast-zaversheno>
3. Безгін В. Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка.
4. Белінська С. М. Землі сільськогосподарського призначення як екосистемні активи: напрями відображення в системі бухгалтерського обліку відповідно до світових економічних тенденцій розвитку екосистем. Ефективна економіка. 2020. № 2. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.2.85. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7937>.
5. Близько 300 тисяч українців не можуть отримати пенсії через війну та окупантів. Слово і діло. 14.06.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/14/novyna/suspilstvo/300-tysyach-ukrayincziv-ne-mozhut-otrymaty-pensiyi-cherez-vijnu-ta-okupantiv>.
6. Вадим Бойченко: Що може бути гірше пекла? А воно є, і ця фортеця називається "Азовсталь". 2 травня 2022. Українська правда: URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/2/7343500/>
7. Вакарюк О. Нова Концепція МСФЗ: що нас чекає. Вісник МСФЗ. №10: Електронне видання. URL: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ001658.
8. Вплив коронавірусної кризи на бідність: перші наслідки для України / Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С., Реут А. Г., Васильєв О. А., Когатько Ю. Л., Заяць В. С., Клименко Ю. А., Новосільська Т. В.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ, 2020. 76 с. URL: https://idss.org.ua/arhiv/poverty_forecast.pdf
9. ВПО. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб. Національна соціальна сервісна служба України. Офіційний вебпортал. URL: <https://nssu.gov.ua/vpo>
10. Горенка. Оцифрування зруйнованої інфраструктури. Rebuild.UA. 2022. URL: <https://rebuildua.net/gorenka>.
11. Громов О. сільське господарство під час війни: зміна пріоритетів. Урядовий кур'єр, 13.09.2022. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silske-gospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/>
12. Гумерова Р. Региональная политика Европейского Союза и ее правовое и институциональное регулирование. Право и государство: теория и практика. 2010. №2. С. 119-122.
13. Давимука С., Куйбіда В., Федулова Л. Тенденції розвитку нової-регіональної політики країн-членів Європейського Союзу. Регіональна економіка. 2019. №1. С. 76-85.
14. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Державна служба України з питань геодезії, картографії і кадастру: Форми №№ 6-зем, 6а-зем, 6б-зем, 2-зем станом на 1.01.2016 р. Законодавство України: сайт. URL: <http://land.gov.ua/>.

16. Державний веб-портал бюджету для громадян URL: <https://openbudget.gov.ua/>
17. Дубілет оприлюднив результати всеукраїнського перепису населення. Liga:Zakon. 23.01.2020. URL: https://biz.ligazakon.net/news/192576_dublet-oprilyudniv-rezultati-vseukranskogo-perepisu-naselennya
18. Єврокомісія запустила платформу для оптимізації експорту українського зерна до ЄС – Grainlane. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 16.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/yevrokomisiya-zapustila-platformu-dlya-optimizaciyi-eksportu-ukrayinskogo-zerna-do-yes-grainlane>
19. Європейська Бізнес Асоціація (202). Бізнес пропонує побудувати новий експортний коридор через Польщу до країн Балтії. URL: <https://eba.com.ua/en/biznes-proponuye-pobuduvaty-novuj-eksportnyj-korydor-cherez-polshhu-do-krayin-baltiyyi/>
20. Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf
21. Жаліло Я. Пріоритет «згуртована країна» у вимірах регіональних стратегій. К.: УНЦПД, 2020. 32 с.
22. Закон України №2389-IX від 07.07.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>
23. Захарченко В. Генеза та основні напрями регіональної політики країн Євросоюзу (в контексті досвіду для України). економічний журнал Одеського політехнічного університету. 2020. №1. С. 11-20.
24. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 10. 27 жовтня 2022 року. MOM. С. 3. URL: <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-raund-10-27-zhovtnya?close=true>
25. Звіт про повернення в Україні (жовтень 2022 Року). MOM. URL: <https://displacement.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-povernennya-v-ukraini-zhovten-2022-roku>
26. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768 – III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
27. Ільїна М. В., Шпильова Ю. Б. Значення екосистемних активів для забезпечення сталого розвитку територій. Східна Європа: економіка, бізнес та управління: електрон. наук. фах. вид. 2021. Вип. 4 (31). С. 93-98.
28. Інформація щодо обсягів експорту за окремими видами товарів та видами транспорту відповідно до ЄАІС «Контроль за доставкою». Міністерство аграрної політики та продовольства України. 17.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/investoram/monitoring-stanu-apk/informaciya-shchodo-obsyagiv-eksportu-za-okremimi-vidami-tovariv-ta-vidami-transportu-vidpovidno-do-yeais-kontrol-za-dostavkoju>
29. Козирева О. В., Тур О. В. Політика вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів в Європейському союзі. Бізнес-інформ, 2016. №9. С. 34-38.
30. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с. URL: <http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/analiz/index.asp>

31. Конституція України (Прийнята 28 червня 1996 року, № 254к/96-ВР) / Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
32. Левітас Т. Зарахування ПДФО до місцевих бюджетів в Україні: аналіз стану і перспективи. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13780>
33. Лукач Н. Європейська політика згуртування в ХХІ ст.: орієнтири та досвід для України. Політикус, 2012. №5. С. 107-113.
34. Львівська агломерація матиме Стратегію розвитку. URL: <https://loda.gov.ua/news/435>
35. Малі фермери – опора продовольчої безпеки під час війни, і їх необхідно підтримувати й після перемоги. Екодія. URL: <https://ecoaction.org.ua/mali-fermery-opora.html>
36. Межі окупованих територій подано за даними Аналітичного порталу Deep State на 01.12.2022 р. (<https://deepstatemap.live/#7/48.611/35.596>)
37. Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1531-2002-%D0%BF#Text>
38. Методика нормативної грошової оцінки земельних ділянок: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2021 року № 1147 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021-%D0%BF#n132>
39. Мінагрополітики працює над запуском Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 26.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/minagropolitiki-pracyuye-nad-zapuskom-fondu-chastkovogo-garantuvannya-kreditiv-u-silskomu-gospodarstvi>
40. Міністерство розвитку громад і територій України на етапі обговорення проєкту Стратегії у 2019 році. URL: <https://oda.carpathia.gov.ua/novyna/girski-terytoriyi-ukrayinskyh-karpat-v-fokusi-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-na-period-do>
41. Мощун. Оцифрування зруйнованої інфраструктури. Rebuild.UA. 2022. URL: <https://rebuildua.net/moshchun>
42. Національна платформа продовольчої безпеки допомагає закривати потреби місцевих громад у продуктах харчування. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 25.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/nacionalna-platforma-prodovolchoyi-bezpeki-dopomagaye-zakrivati-potrebi-miscevih-gromad-u-produktah-harchuvannya>
43. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: затверджено наказом Міністерства фінансів України від 7 лютого 2013 року № 73 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>.
44. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи»: затверджено наказом Міністерства фінансів України від 18 жовтня 1999 року №242. // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#Text>.
45. Нечипорук Н. В. Інформаційне забезпечення обліку земельних ресурсів: напрями удосконалення статистичної звітності. Статистика України, 2018. № 1. С. 24-29. DOI: [https://doi.org/10.31767/su.1\(80\).2018.01.03](https://doi.org/10.31767/su.1(80).2018.01.03).
46. Нова регіональна політика для нової України. Аналітична доповідь. Під ред. Я. А. Жаліла. К. Інститут суспільно-економічних досліджень. 2017. 36 с.

47. Нова регіональна політика. Для нової України. Аналітична доповідь. К., Інститут суспільно-економічних досліджень. 2017. 36 с.
48. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київська школа економіки. 8 червня 2022 р. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Dama_ges_report_issue1_ua.pdf.
49. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. Радіо Свобода. 19.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html>
50. Остапчук Т. П. Речові права на земельні активи: порядок визнання об'єктів бухгалтерського спостереження Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 12. С. 115-123.
51. Перевезення Середнім коридором в обхід РФ знаходяться на підйомі. URL: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2022-04-01/perevozki-po-srednemu-koridoru-v-obhod-rf-nahodyatsya-na-podeme/
52. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
53. Попередня оцінка FAO повоєнних інвестиційних потреб для відновлення сільського господарства України. Ukraine Invest. 30.05.2022. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/news/30-05-22-2/>
54. Постанова від 14.04.2022 № 2188-IX, «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t222188?an=2>
55. Функціональні типи територій як об'єкт державної регіональної політики: методичні підходи до ідентифікації: науково-аналітична доповідь / наук. ред. д.е.н., проф. Сторонянська І. З. Львів, ІРД НАНУ. 2020. 150 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20200041.pdf>
56. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 року № 996-XIV. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#>.
57. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 грудня 2015 року № 337: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства № 300 від 25 жовтня 2021 року. // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1473-21#n6>.
58. Про Державний земельний кадастр: закон України від 7 липня 2011 року №3613–VI // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.
59. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.
60. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 16 вересня 2019 року № 379 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-19#Text>.
61. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 № 295. URL: <https://minagro.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodiki-viznachennya-shkodi-ta->

- zbitkiv-zavdanih-zemelnomu-fondu-ukrayini-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosijskoyi-federaciyi.
62. Про затвердження технічної документації із загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 листопада 2018 року № 552 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0552730-18#Text>.
 63. Про затвердження форм адміністративної звітності з кількісного обліку земель (форми №№ 11-зем, 12-зем, 15-зем, 16-зем) та Інструкцій щодо їх заповнення: наказ Мінрегіонбуду від 30 грудня 2015 року №337 // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0133-16#Text>.
 64. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: закон України від 13 квітня 2020 року № 554-IX // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text>.
 65. Про охорону земель: закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV / Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>
 66. Про оцінку земель: закон України від 1 грудня 2003 року № 1378-IV // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15#Text>.
 67. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12 липня 2001 року № 2658-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text>.
 68. Прокопчук О, Ковальчук О, Усик Т. Європейська політика згуртування: концептуальні засади, імперативи для України. Економіка та суспільство. 2021. № 26.
 69. Розподіл ВПО за регіонами укладено за: Базова оцінка території. Підсумки 16 туру. 31 Жовтня -11 Листопада 2022. MOM (<https://displacement.iom.int/reports/bazova-ocinka-teritorii-pidsumki-16-turu-ukraina-31-zhovtnya-11-listopada-2022-0>).
 70. Світовий банк, Уряд України & Європейська Комісія (2022). Звіт «Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення – серпень 2022». URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099445109072232395/pdf/P1788430c59f110920ae4d04bd31d82c530.pdf>
 71. Сільські території в Україні: практика ідентифікації та інструменти розвитку: науково-аналітична доповідь / І. З. Сторонянська, І. Р. Залуцький, Х. О. Патицька; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2021. 137 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20210038.pdf>
 72. Снігова О. Просторовий вимір інклюзивності в умовах становлення «нової» регіональної політики. Український географічний журнал. 2020. №2.
 73. Тарас Висоцький: призупинення мит на український експорт – надзвичайно потужний поштовх для сільського господарства. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 19.05.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/taras-visockij-prizupinennya-mit-na-ukrayinskij-eksport-nadzvichajno-potuzhnij-poshtovh-dlya-silskogo-gospodarstva>
 74. Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html>
 75. Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019-2021 роках. Слово і діло. Аналітичний портал. 18.03.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokax>

76. У Криму незаконно перебувають до 800 тис. росіян – Ташева. Факти. Інтернет-портал. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220825-u-krymu-nezakonno-perebuvayut-do-800-tys-rosiyan-tasheva/>
77. Україна: війна, економіка, шлях до відбудови. Ціна держави. 16.05.2022. URL: <https://cost.ua/ukrayina-vijna-ekonomika-shlyah-do-vidbudovy/>
78. Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентства. Аналітичний центр «Cedos», 3 листопада 2018 р. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyivatsiia-i-plany-studentiv>
79. Уряд ухвалив зміни щодо використання залишків субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-uhvaliv-zmini-shodo-vikoristannya-zalishkiv-subvencij-z-derzhavnogo-byudzhetu-miscevim-byudzheta>
80. Уряди ЄС розглянуть можливість надання Україні тимчасових сховищ для зернових. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 14.06.2022. URL: <https://minagro.gov.ua/news/uryadi-yes-rozglyanut-mozhlyvist-nadannya-ukrayini-timchasovih-shovishch-dlya-zernovih>
81. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Просторова організація та напрями використання природного багатства України / Економіка України. 2016. № 7. С. 46-65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2016_7_5
82. Христофоров В. (2022). На індикативних мапах TEN-T з'являться українські судноплавні ділянки Дніпра та Південного Бугу. Промисловий портал. сайт. URL: <https://uprom.info/news/other/logistika/na-indykatyvnyh-mapah-ten-t-zyavlyatsya-ukrayinski-sudnoplavni-dilyanky-dnipra-ta-pivdenного-bugu/>
83. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
84. Щонайменше 5 млн українців втратили роботу через війну – Мінекономіки. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3618491-sonajmense-5-mln-ukrainciv-vtratile-robotu-cerez-vijnu-minekonomiki.html5
85. Як війна змінить регіональну політику в Україні: децентралізація, громади, податки, економіка. AgroPolit.com. 22.04.2022. URL: <https://agropolit.com/blog/503-yak-viyna-zminit-regionalnu-politiku-v-ukrayini-detsentralizatsiya-gromadi-podatki-ekonomika>
86. A guide to special economic zones in Poland, 2009, KPMG/ URL: https://www.paih.gov.pl/files/?id_plik=10800
87. AECOM. Freight Benefit/Cost Study: Capturing the Full Benefits of Freight Transportation Improvements: A Non-Technical Review of Linkages of the Benefit-Cost Analysis Framework; Federal Highway Administration: Washington, DC, USA, 2001.
88. Alam, M., Dappe, M. H., Melecky, M., & Goldblat, R. (2019). Wider Economic Benefits of Transport Corridors: Evidence from International Development Organizations. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32666/WPS9057.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
89. Arnold, J., Ollivier, G., & Arvis, J. F. (2005). Best Practices in Corridor Management. The World Bank. URL: https://www.ssatp.org/sites/ssatp/files/publications/RegionalDocuments/Corridor_BestPractices.pdf
90. Artymiuk, S. (2022). EC proposes amending TEN-T Regulation to include Ukraine. URL: <https://www.railjournal.com/policy/ec-proposes-amending-ten-t-regulation-to-include-ukraine>
91. Asian Development Bank. Urban Transport. URL: <https://www.adb.org/sectors/transport/keypriorities/urban-transport>

92. Begg I. (2020) Innovative Directions for EU Cohesion Policy after 2020. (2020) URL: <https://www.cesifo.org/en/publikationen/2018/articlejournal/innovative-directions-eu-cohesion-policy-after-2020>
93. CEF (2020). CEF support to Baltic-Adriatic Corridor. URL: https://ec.europa.eu/inea/sites/default/files/cefpub/cef_transport_2020-corridor-a_baltic-adriatic_corridor_metadata.pdf
94. CEF (2020). CEF support to North Sea – Baltic Corridor. URL: https://ec.europa.eu/inea/sites/default/files/cefpub/cef_transport_2020-corridor-b-northsea-baltic_metadata.pdf
95. CEF (2020). CEF support to Rhine - Danube Corridor. URL: https://ec.europa.eu/inea/sites/default/files/cefpub/cef_transport_2020-corridor-i_rhine-danube_metadata.pdf
96. De, P. Why Is Trade at Borders a Costly Affair in South Asia? An Empirical Investigation. *Contemp. South Asia* 2011, 19, 441–464.
97. Developing Coordination and Institutional Arrangements for the Management of Intermodal Transport Corridors in the ESCAP Region / Study Report, UN, 2019. 97 p. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Finalized%20study%20report%20on%20intermodal%20corridors%20December%202019%20%20.pdf>
98. Directorate-General for Mobility and Transport (2022). Commission amends TEN-T proposal to reflect impacts on infrastructure of Russia's war of aggression against Ukraine. European Commission. Website. URL: https://transport.ec.europa.eu/news/commission-amends-ten-t-proposal-reflect-impacts-infrastructure-russias-war-aggression-against-2022-07-27_en
99. Eastern Ukraine: The needs of older people – 4th March 2022. HelpAge International. URL: <https://assessments.hpc.tools/assessment/32090826-0948-40f4-afb4-e2ef01e32f18>
100. Economic corridors boost markets, living conditions. URL: <https://web.archive.org/web/20141018012315/http://research.bworldonline.com/popular-economics/story.php?id=350&title=Economic-corridors-boost-markets,-living-conditions>
101. ESCAP (2019). Developing Coordination and Institutional Arrangements for the Management of Intermodal Transport Corridors in the ESCAP Region. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Finalized%20study%20report%20on%20intermodal%20corridors%20December%202019%20%20.pdf>
102. European Commission (2022). European Commission to establish Solidarity Lanes to help Ukraine export agricultural goods. URL: https://transport.ec.europa.eu/news/european-commission-establish-solidarity-lanes-help-ukraine-export-agricultural-goods-2022-05-12_en
103. European Special Economic Zones. Research spin-off project of “The World in Europe: Global FDI flows towards Europe (ESPON FDI)”. Policy Brief. November 2020. URL: <https://docslib.org/doc/4604338/european-special-economic-zones-research-spin-off-project-of-the-world-in-europe-global-fdi-flows-towards-europe-espon-fdi-policy-brief-november-2020>
104. Eurostat regional yearbook. 2021 URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Eurostat_regional_yearbook
105. FAO and WFP warn of looming widespread food crisis as hunger threatens stability in dozens of countries. Joint FAO-WFP News Release, 06.06.2022. URL: <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-and-wfp-warn-of-looming-widespread-food-crisis-as-hunger-threatens-stability-in-dozens-of-countries/en>

106. Food Security. FAO Agricultural and Development Economics Division. EC-FAO Food Security Programme. Policy brief. June 2006. Issue 2. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/faoitally/documents/pdf/pdf_Food_Security_Cocept_Note.pdf
107. Fujimura, M.; Edmonds, C. Impact of Cross-Border Road Infrastructure on Trade and Investment in the Greater Mekong Subregion; ADBI Discussion Paper No.48; Asian Development Bank Institute: Tokyo, Japan, 2006.
108. Global Food Security Index 2021. The Economist Group. 2022. URL: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Country/Details#Ukraine>
109. Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf
110. Hope, A., & Cox, J. (2015). Topic Guide Development Corridors. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08995e5274a31e000016a/Topic_Guide_Development_Corridors.pdf
111. Interfax Україна (2021). Загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію Україна-ЄС становить 58% – Стефанішина. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/769324.html>
112. IRU (2022). Black Sea digital boost in focus for key Middle Corridor. URL: <https://www.iru.org/news-resources/newsroom/black-sea-digital-boost-focus-key-middle-corridor>
113. KSE (2022). Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf
114. Matuszak S. Production and export of food from Ukraine during the war with Russia. OSW. 06.05.2022. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2022-05-06/production-and-export-food-ukraine-during-war-russia>.
115. Ng, C.P.; Law, T.H.; Wong, S.V.; Kulanthayan, S. Relative Improvements in Road Mobility as Compared to Improvements in Road Accessibility and Economic Growth: A Cross-Country Analysis. *Transp. Policy* 2017, 60, 24–33.
116. Nogales, E. G. (2014). Making economic corridors work for the agricultural sector. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/i4204e/i4204e.pdf>
117. Note on the impact of the war on food security in Ukraine. FAO UN. 25.03.2022. URL: <https://www.fao.org/3/cb9171en/cb9171en.pdf>.
118. Overhaul of the Special Economic Zones. Małgorzata Grzegorzczuk. 2018. FinancialObserver.eu. URL: <https://financialobserver.eu/poland/overhaul-of-the-special-economic-zones-in-poland>
119. Pernyataan Standar Akuntansi Keuangan 47 Akuntansi Tanah. Ikatan Akuntan Indonesia. Mode of access: URL: <https://docplayer.info/29706400-Pernyataan-standar-akuntansi-keuangan-no-47-akuntansi-tanah.html>.
120. Reed J., Terazano E., Heal A., Joiner S., Clark D., Learner S. How Russia's war in Ukraine upended the breadbasket of Europe. *Financial Times*. 27.04.2022. URL: <https://ig.ft.com/ukraine-war-food-insecurity/>
121. Shepherd, B.; Wilson, J.S. Trade, Infrastructure, and Roadways in Europe and Central Asia: New Empirical Evidence. *J. Econ. Integr.* 2007, 22, 723-747.

122. Special Economic Zones in Poland. Centre for Public Impact. A BCG Foundation. 2018. URL: <https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/special-economic-zones-poland>.
123. Special economic zones: performance, lessons learned, and implications for zone development. The World Bank. 2008. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0B0x331s0April200801PUBLIC1.pdf>.
124. Srivastava, P. (2011). Regional Corridors Development in Regional Cooperation. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28889/ewp-258.pdf>
125. Strategic Foresight Report – European Commission 2021. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/strategic-planning/strategic-foresight/2021-strategic-foresight-report_en
126. Strategy of the Intergovernmental Commission TRACECA for development of the international transport corridor Europe-the Caucasus-Asia for 2016-2026 worked out on the basis of the Master Plan TRACECA and proposals of the Parties. URL: http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/pdfs/Appendix_3_Strategy_Master_plan_TRACECA_eng.pdf
127. The UN Refugee Agency, 2022, Ukraine Refugee Situation, Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
128. The World Bank. Data. Ukraine. URL: <https://www.worldbank.org/en/data/datatopics/aspire/country/ukraine>
129. TOMTOM TRAFFIC INDEX. URL: Traffic congestion ranking | TomTom Traffic Index
130. Transport Corridors for Wider Socio–Economic Development. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5248>
131. Ukraine Emergency Response. World Food Programme. 4.04.2022. URL: https://executiveboard.wfp.org/fr/document_download/WFP-0000138236
132. Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 10. 27 october 2022. URL: <https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/Ukraine%20Internal%20Displacement%20Report-%20General%20Population%20Survey%20Round%2010.pdf>
133. Ukraine internal displacement report. IOM. UN Migration. General population survey. Round 5. 23 may 2022. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R5_final%20ENG%20%281%29.pdf
134. Ukraine. Rapid Response Plan. March–December 2022. Supporting agricultural production to bolster food availability and access. FAO. URL: <https://www.fao.org/3/cb9457en/cb9457en.pdf>.
135. UKRAINE. Оперативне зведення. Останнє оновлення: 16 Nov 2022. URL: https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine?_gl=1%2avga3rl%2a_ga%2aMTU5ODA2ODQ5OS4xNjY5OTA5NTQ3%2a_ga_E60ZNX2F68%2aMTY2OTkwOTU0Ny4xLjEuMTY2OTkwOTk0NS42MC4wLjA
136. UKRAINE. Оперативне зведення. Останнє оновлення: 16 Nov 2022. URL: https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine?_gl=1%2avga3rl%2a_ga%2aMTU5ODA2ODQ5OS4xNjY5OTA5NTQ3%2a_ga_E60ZNX2F68%2aMTY2OTkwOTU0Ny4xLjEuMTY2OTkwOTk0NS42MC4wLjA
137. United Nations Institute for Training and Research. UNOSAT MAPS. URL: <https://unitar.org/maps/all-maps>

138. UN-OHRLLS (2019). Report on best practices for effective transit transport corridor development and management. URL: https://www.un.org/ohrls/sites/www.un.org.ohrls/files/lldcs_publications/corridor-report-_final-_un-ohrls_28may2020.pdf
139. World Investment Report 2019. Special Economic Zones. United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.
140. World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. United Nations publication. United Nations, 2021. 174 p. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789216040628/read>
141. Youssef, F. (2019). Sustainable Transit and Transport Corridors in Support of LLDCs Trade and Regional Integration and Cooperation. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/cimem7p24_Frida%20Youssef_en.pdf